

ИБРОҲИМ РАҲИМ

АҲМАД
ФАРҒОНИЙ

(Ҳикоялар, драмалар, киносценарий)

«ШАРҚ» НАШРИЁТ-МАТБАА КОНЦЕРНИ
БОШ ТАХРИРИЯТИ
ТОШКЕНТ – 2000

Ўзбекистон халқ ёзувчиси Иброҳим Раҳимнинг ушбу китобида буюк ватандошимиз, комусий олим Аҳмад Фарғонийнинг ҳаёти ва илмий фаолиятига оид ҳикоялар, драмалар, киносценарий ўрин олган. Ёзувчи асарида узоқ мозийга, халқимиз ўтмишига назар ташлар экан буюк аллома Аҳмад Фарғонийнинг ёшлиги, илму-фанга бўлган иштиёқи, араб халифалигининг марказида ташкил топган «Байтул ҳикма» даргоҳида олиб берган илмий фаолияти ва яратган кашфиётларининг баъдий талқинини бера олган. Тўпلامдан ўрин олган ҳикоялар ва драмалар Республика матбуотида чоп этилган. «Алломанинг ёшлиги» драмаси эса Қўқон театрида сахналаштирилган.

ҲИКОЯЛАР

АЛЛОМА БОЛА

Бўладиган бола бешиқдан маълум, дебдурлар ва яна демушларки, Қайкуб бола Муҳаммаднинг илк ўғлони Аҳмад туғилибоқ ота-онасини хайратга солиб, сал улғайгач, ой куйишини башорат қилиб, Шаҳристонни оёққа турғизибдур. Эмишки, Аҳмад бешиқ кўрмаган, беланчакда ётмаган, йўргакда тили чиқиб, етти ойда юриб кетган ва бир ёшида тим қора кўзини ўйнатиб, нафис лабини чўзиб, «Бу нима? У нима? Нега ундок, нимага бундок?..» деб сўроққа тутиб, волидасини холи-жонига қўймаганмуш.

Чақалоқнинг волидаи Мукаррамаси сабр-тоқатли, ўқимишли аёл бўлгани учунми, ўғлонининг зехнига монанд жавоб топиб беришдан сира зерикмасди. Унинг муштдек қўзичоғи баъзан катгани кичик қилиб қўйгандай бўлиб, бут-бутун гапирар, жавобига онасини ҳам ўйлантириб қўярди. «Ёмон кўздан асрасин, тангрим!» деб ичида дуо қиларди она. Пайғамбарларимизнинг болалик чоқларидаги юксак савиясини эслаб эса, «қўзичоғимга хизир назар солган бўлса ажаб эмас», деб тинчланир ва қўлидан келганича, ақли етганича унинг ақли-заковатини пешлашга уринарди.

Аҳмад сал улғайиб, тахминан икки ёшга етиб-етмай, дарахтларнинг кўм-кўк япроқларини силаб ўйнар, дарахтларда сайраган қушларга жўр бўлиб, улар билан бирга чуғурлашарди.

Бундан онаизор беҳад қувонар, қушларни сийлайдиган бола одамни ҳам севгучи бўлур, қушпарвару одампарвар бўлсин, деб унга бозордаги қушчи савдогардан қафасли тўтиқуш олиб бердилар. Аҳмад тўтиқуш билан туни бўйи гаплашиб чиқди-да, ота-онаси бомдод намози ўқиётган тонгда қафасни очиб, тўтинини учириб юборди.

— Нега қўйвордингиз тўтинини? — волидаси намозидан сўнг сўради.

— Қаноти бор экан, қафасда қаноти қайриладур, — деб жавоб қилди болакай.

Катталар айтмаган бу гапни муштдек боласи топиб айтганидан ва катталар қилмаган савоб ишни нораста боласи қилганидан ниҳоятда тўлқинланган она доно боласини кучоқлаб ўпди.

— Савобига қолибсиз. Бул ишингиздан қушлар ила уни яратган Оллоҳ ҳам рози бўлрай!

Волидаи мукаррамасининг меҳр-шафқатини кун сайин ҳис қилиб, ўсаётган Аҳмад, тоборо онасига яқин бўлиб, унинг биқинига кириб, онаси ўқийдиган китоблардан кўз узмай, онаси билан баб-баравар китобхонлик қиладиган даражага етди. «Майлига, кўзи пишсин», деб ўйлади унинг қиблагоҳи. «Болалиқда бошига кирган заррача фикр ҳам тошга ўйма қилинган гулу гунчадек абадий туради, керагида ул гунча тошгул бўлиб очилди».

Шунинг учунми, Кубо шахрестонида «Отин» деб ном чиқарган она, ўғлонини китоб ўқишга ва секин-аста ёзишга ҳам ўргатди. Ўз номини «Аҳмад ибн Муҳаммад» деб ёза билган бола уч ёшида ўқиш-ёзишда мактабга катновчи амакиваччаю холаваччаларидан ўзиб кетганди.

Аҳмад ибн Муҳаммадга волидаи Мукаррамаси ўқиб берган китоблар тасирими ёки ўзида пайдо бўлган заруратданми, унда фалакиётга қизиқиш ҳисси ўйронди. У кечалари ҳовлидаги супада ётиб, кўкдаги Ой, юлдузлардан кўзини узолмас, эрта тонгда эса, тоғ орқасидан кулиб чиққан «Қуёш бола»нинг хатти-ҳаракатини завқ билан тамошо қиларди.

Кўкдаги бу ажиб ҳаёт ёшгина Аҳмадда беҳисоб саволлар уйғотар, аммо — у буларга жавоб тополмай яна волидаи Мукаррамасига мурожаат қиларди.

«Момо, хо, Момо!» деб мурожаат қилди Аҳмад. У тукқан онасини улуғлаб Момо дер эди. Чунки Аҳмад гўдаклигида Одам ато билан Момо ҳаво ҳақида ҳикоят этишганида унга Момо сўзи ёқиб қолган эди ва у ўз волидасини «Момо!» деб чақирадиган бўлганди. Онаси унинг зорланиб қилган мурожаатига ўша захоти одатдагидай «Лаббай, кўзичоғим» деб жавоб қилди.

— Бир гап сўрасам рухсатму, а, Момо?

— Сўранг, кўзичоғим, сўранг!

— Қуёш бола кеча ҳам тоғ орқасидан эмаклаб чиқиб, хурмомиз япроқларига олтин тангалар ташлаган эди, бугун ҳам худди шундоқ қилди. Қуёш бола ўша ерда ухлайдиму?

— Оллоҳнинг иродаси бу, кўзичоғим, ҳар куни шу бўлур такрор, — деди меҳрибон она.

Ўша куни Аҳмад ҳовлисидаги бир туб хурмо дарахти тагида туриб олиб, шаҳарнинг Фарбий Минораси орқасига ўтиб олган қуёшни кузатди. У энди «Қуёш бола эмас, Мўйсафид қуёш» бўлиб қолганди. Ҳаял ўтмай, ҳовлига қоронғилик тушди. Осмонда кўк рўжага ғўза ёйилгандай юлдузлар пайдо бўлди. Бу ҳам унинг эътиборини тортди. Юлдузларнинг баъзилари ғўе унга Аҳмадга қараб кулаётгандай чарақларди, кўплари эса узок узокларда шаъм чироқдай милт-милт кўзини кисарди.

— Айбга буюрмасинлар, Момо, яна бир сўровим бор, — деди Аҳмад онаси олдига кириб. — Қуёш бугун ҳам қибла томондаги Минора ортига яшириниб олувди, теварак атроф қизариб кетди. Минора қонга бўялди. Нега шундоқ бўлдийкин, а, Моможон?

— Қизаргани қон эмас, қуёшнинг шўъласи... — деди онаси.

— Юлдузлар-чи? Бу кеча осмон юлдузга тўлиб кетди. Неча кечдан бери саноғига етолмайман. Кўкда ҳаммаси бўлиб қанча юлдуз бор?

— Бунни Мунажжим Устоз билсалар керак, ҳаммага устозлик қилган ул зот Сизга ҳам Устозлик қилурлар, иншооллоҳ.

Оилавий маслаҳатдан сўнг отаси Муҳаммад ибн Косир ўғилчасини олимлар маҳалласидаги Устоз Мунажжимга шогирдликка берди. Болакай шогирднинг Устоз Мунажжимга берган биринчи саволи юлдузлар ҳақида бўлди. Негаки, Устознинг ишхонаси қоронғу хона бўлиб, туйнукларидан осмон, бинобарин, кўкдаги юлдузлар кўриниб турарди.

— Айбга буюрмасинлар, Устоз ҳазратлари. Осмонда ҳаммаси бўлиб неча юлдуз бор? Саноғига етолмай ҳайрондурмен.

Устоз, мийиғида кулиб қўйди-да, ўзига хос салобат ва босиқлик ила мулоғимгина жавоб қилди:

— Ажиб жумбоқ ташладингиз менга, Аҳмад ибн Муҳаммад. Улуғ аллома Батлимус ҳазратлари ҳам аларнинг саноғига етолмагандурлар. Аммо китобларида бул масалада тахмин ила жумбоқлар кўп.

— Ул ҳазратларининг китоблари бизда йўқ, Сиздин илтимос қилурмен...

— Аларни мен Сизга берурмен. Шартим шуки, китобларни шу ерда ўқиб, ўз жойида қолдириб кетурсиз.

Устоз кутубхонасида девор токчаларига териб қўйилган турли тиллардаги китоблар ичидан ўзига керакли китобни топиб олган Аҳмад уларни турган жойида тик

туриб ўқий бошлади ва ҳар бир сўзни ёдлаётгандай ширлаётгани кўшни хонадаги Устозга ҳам эшитилиб турди.

— Яна бир лукмага рухсат этсинлар, Устоз ҳазратлари! Лукмам ҳазрат Батлимус «Ер бир жойда қотиб қолган жисмдур, ул жисм ҳеч қаёққа силжимайдур», дебдурлар. Нега бўлмаса Ер қимирлаб, зилзила ҳосил қиладур?

— Бул сир Оллоҳдан ўзга ҳеч бир бандасига аён бўлгани йўқ, — деди Устоз ва андак ўйланиб туриб, кўшимча қилди. — Сизнинг доно авлодингиз илм чўққисига етиб, бу сирни оламга ошкор этсалар ажаб эмасдур...

Устознинг бу гапларини ёш шогирдига билдирилган зўр ишонч ва шу билан бирга келажакка вазифа, деб тушунган Аҳмад уйига етгунча, ҳатто кўрпасида ётиб ҳам, шу ҳақда ўйлади. Уйқусида ҳам унинг кўзига биргала юлдузларни бошлаб юрган тўлин ой кўриनावерди ва ниҳоят, тўлин ой юлдузлардан ажралиб, қуёш атрофида айланиб юриб, унинг гирдобига тушди, бундан жаҳли чиққан қуёш унинг нарига ҳайдамоқ учунми ойга ўт пуркай бошлади. Аҳмад беихтиёр, «Оймомо қоч, қуйиб кетасан! Тезроқ қоч, ёниб кетасан!» дея шовқинлаб юборди. Унинг ваҳимасидан уйғонган онаси:

— Нима бўлди, кўзичоғим, — деб сўради.

— Ой... Ойга ўт кетди! — ваҳимали гап қилди у.

Волидаи Мукаррамасининг гапи оғзида қолди, бола чопқиллаб ташқарига чиқди. Осмон тунт тутун. Кўкдан қўланса ҳид чиқаётгандай. Бутунлай нотаниш вазият. Безовта бўлган она ҳам унинг кетидан чиқиб осмондаги ўзгаришларни кўрди-да эрини ҳам уйғотиб чиқди. Анча ёшни яшаб, тажриба орттирган отаси бундай вақтларда сўфилар қиладиган ишни қилиб, азон чақириб юборди. Ундан кейин мачит сўфисининг азони эшитилди. Сўнгра қўни-қўшнилари томларга чиқиб домбира, жом, тулука товоқлар чалиб, элни уйғотди. Шу-шу бўлди, ёшгина Аҳмад маҳаллаларда «Авлиё бола» деган ном олди.

Шундан кейин Мунажжим Устоз Аҳмаднинг отасини учратиб «авлиё бола» хусусида унга маслаҳат берди:

— Муҳаммад жаноблари, фарзандингиз ул Аҳмад ибн Муҳаммад фалакиёт шайдоси бўлибдур. Оллоҳ унинг дилига шуниси жо қилғонлиги аёндыр. Анга файласуфия ва риёзиётдин ҳам чуқур илм муносибдур.

— Риёзиёт муаллими ёллагонмиз. Ўғлон бул илмдин ҳам хабардордур. Энди навбат файласуфияга.

Аҳмад беш ёшга тўлганидагина шаҳар мактабига борадиган бўлди, унеча «ҳали жуда ёш» деб ўқишга олмаган эдилар. Беш яшар янги толибни бирданига ўзидан катта ёшдаги болалар синфига қўшиб ўқитдилар. Чунки, унинг билми ҳар жиҳатдан мактаб болалари эришган даражадан юқори бўлса юқорики, асло кам эмасди. У тез кунда кўзга кўриниб, толибларнинг сардори, Мударриснинг ардоқлиси бўлиб қолди. Айниқса, риёзиёт соҳасида ҳеч ким унинг олдига тушолмасди. Кунларнинг бирида риёзиёт дарсида ажиб бир воқеа юз берди.

Мударрис дарсхонага кирди-да, атрофга назар ташлади. Талабалари жамоаси жам бўлиб, хона девори айлана паҳол устига тўшалган кўрпачаларга чўк тушиб ўтиришибди. Ҳамма, шу жумладан Аҳмад ва унинг ёндоши Баттол ҳам, чўк тушиб, қўл қовуштириб, Мударриснинг оғзига термулиб ўтирибди.

Ниҳоят, Мударрис толибларига бир-бир қараб қўйди-да, буюрди:

— Уйда бажариб келиш учун берилган сабоқни текширурмен. Дафтарларингизни топширингиз.

Толиблар бирин-кетин таъзим билан Мударрисга дафтарларини топширдилар. Ҳаммадан олдин Аҳмад ибн Муҳаммаднинг дафтарига кўз югуртириб чиққач, уни ажратиб қўйиб, Баттолнинг дафтарига кўз ташлади. Аҳмаднинг дафтаридан қанчалик шодон бўлса, бу дафтардан шунчалик ҳуноф бўлди-да, иккала дафтарни намойиш қилиб, биринчисини бошга кўтариб мактади, иккинчисидан ниҳоятда дарғазаб бўлди-да, Баттолни ўрнидан турғизди.

— Баттол! Нега бажармадингиз? Шу ҳам масала ечиш-му! Аҳмад ибн Муҳаммад?

— Лаббай, Мударрис ҳазратлари! — деди ўрнидан туриб қўл қовуштирган Аҳмад.

— Масала ечишни манави Баттол акангизга ўргатиб қўйинг, хўпми?

Аҳмад унинг дафтарини қўлига олиб, риёзиётдин ечилмаган масалани ишлаётганида, ори келган Баттол «буёққа бер, дафтарни тирранча?» — деб унинг қўлидан тортиб олади. Буни кўриб турган Мударрис безорилик қилган Баттолни палаққа осишга буюради. Шундан кейин Баттолнинг Аҳмадни кўргани кўзи, ҳақоратдан ўзга сўзи йўқ бўлди қолди. Унга ўқрайиб қарайдиган, учрашганда нўкиб ўтадиган, сўзлашганда кесатиб гапирадиган бўп қолди.

Кунларнинг бирида фалакиётдан навбатдаги сабоқ олгани кетаётганида Баттол унинг йўлини тўсди. «Яна Устозингга кетяпсанми, ўқийвериб каллаварам бўп қома тагин», деб кесатиқ қилган эди. Аҳмад унинг кесативига эътибор қилмай, аксинча, унга қуюқ салом берди. Баттол эса, саломга ҳам алиқ олмай, дағдага билан:

— Кечаги ишинг учун жиззангни олардим бу сафарча кечираман. Аммо битта шарт билан. Бугун пешинда тарафма-тарифга даста ўйнаймиз. Келмасанг ўшанда кўрасан. Менга қара, ўйинга Устозингни қизини ҳам бошлаб кел.

Аҳмад иши қўп бўлса ҳам йўқ деёлмай, ноилож ҳўп, деди ва ўзини йигит, деб ҳис қилган боис «Йўлбарс изидан, йигит сўзидан қайтмас» мақолига амал қилиб, пешинда Устозининг қизи, мактабдоши Парчинойни ҳам даста ўйинига бошлаб келди.

Икки ўғлон, икки қиздан иборат тарафкаш гуруҳлар ўртасида бошланган даста ўйини узоққа бормади. Баттол гуруҳи ютди. Аҳмад гуруҳи ютқизди. Ўйин шартига биноан ғолиблар мағлубиятчиларни бир маррага зувиллатар ва нафаси етмай зувни тўхтаган жойдан паккагача белларига миниб бориши керак эди. Ғолибларнинг сардори Баттол Парчинойнинг олдига келиб, унинг хипча белига минмоқчи бўлди. Юраги така-пука бўлган қизча ҳанг-манг бўлиб турган чоқда Аҳмад келиб бош эгди ва икки букилиб Баттолга сўз қотди:

— Мана менинг белимга мининг!

— Сени эмас, манови жононингни мингум бор, — деди-да, Баттол Аҳмадни икки қўллаб итариб юборди. — Сен нари тур!

Аҳмад эс-ҳушли тадбирли бола эмасми, Баттол билан ёқалашиб ўтирмади-да, Парчинойни қўлларидан ушлаб, можаро чиққан жойдан олиб қочди.

— Қочиб қутулолмайсан мendan. Сени қараб тур ҳали! Тоғамга айтиб, сени жаҳаннамга соламан, — деб улар орқасидан қичқириб қолди Баттол.

Баттолнинг оғзидан оқ ит кириб, қора ит чиқиб, сўкиниб турган пайтда кўчадан тоғаси Шахристон Миршаббошиси ўтиб қолди-да, сўради:

— Ҳа, жиян, ким урди сени?

— Анови, муллавача Аҳмад тортиб олди...

— Нимангни тортиб олди?

— Анови Парчинойни... Мен уни яхши кўрсам нима қилай?..

— Вой ошиқ-мошиқларей, шунгайм ота гўри қозихонами? Бор ишингни қил!

Шаҳар четидаги ибодатхонада юнон олими яшар эди. Мухаммад ўғлони Аҳмадни унинг ҳузурига олиб кирди. Юнон ибодатхонанинг қоронғу бир хонасида шаъм ёқиб, китоб ўқиб ўтирган экан, ота-болани хушнуд кутиб олгач, «хўш, хизмат? деб уларга нигоҳ ташлади.

— Шу ўғлонга қадимги юнон файласуфиясидин сабоқ берсанг деб келдик, — деди ота.

— Бош устига — жавоб қилди юнон ва сўради. — Юнонча биладиларму, ўғлон?

— Оз-моз билурмен, Устоз ҳазратлари, — деб жавоб қилди Аҳмад. — Юнон тарихи китобларини ўқидим-ку, аммо Афлотун бирлан Арастунинг асосий китобларини тополмадим.

— Сиз ўқиш ва ёзишни қайдин ўргандингиз?

— Ўқиш-ёзишни волидаси ўргатди, — деди ота. Тилларни ўргатишга муаллимлар ёлладик. Ўғлоннинг зеҳни тез. Бир бор эшитганини ўша заҳоти қуймоқ қилиб оладур.

— Афлотуну Арастуларнинг ёшлигига ўхшар экан бу болакай, — деди юнон олими.

Аҳмад дарров гапни илиб олди-да, савол ташлади.

— Арасту жаноблари Афлотун ҳазратларида таълим олган эканлар. Не сабабдин ул зот ўз устозини танқид қилиб ёзибдурлар. Исботини ўқий олмадим. Китоби менда йўқ. Сиз аларнинг ҳамма китобларини ҳатто ёддин билармушсиз. Сабоқларингизга муҳтождурмен, Устоз ҳазратлари...

Шундай қилиб, Аҳмад фалакиёту, фалсафа ва риёзиётни мактабдан ташқари етук олимлар қўлида ўргана бошлади. Бундан ташқари у Оллоҳ юборган Куръони каримни қироат қилишда ҳам анчайин қорилардан устун эди. У ҳатто, пайғамбаримиз Муҳаммад алайҳиссаломнинг таваллуди кунлари муносабати билан ўтказилган тиловат мушоирасида ҳам ғолиб чиқди.

Оқибатда катта жанжалларга сабаб бўлган ва Аҳмад ибн Муҳаммаднинг не кунларга солган бу воқеа қуйидагича юз берган эди:

Шаҳристон қибласидаги Ровот жомъе мачитида номдор қориларнинг анъанавий мушоираси ҳазрати Ёсину Табаракдан қироатхонлик борарди. Бу қироатхонликка Дариссаломдан келган халифалик вакили ҳамда икки машхур сайёҳ ҳам тинглаётгани унга алоҳида салоҳият касб этганди.

Тантанали қироатхонликни мактаб Мударриси «Сураи фотиҳа»ни ўқиш билан бошлаб берди. Сафда тиз

чўкиб ўтирган йигирма етти қори бирининг охири сўзига сўз улаб «Сураи бақарах» «Сураи хазрати ёсин»...ни бир бировига узатиш йўли билан ўқий бошладилар. Қатордаги йигирма бешинчи қори «Сураи Хос»ни жуда жуда қойил қилиб ўқиди-да, суранинг охири «Жаннати ваннас» сўзлари билан тугатиб, навбатни ёнидаги Баттол ибн Сатимқарвонга узатди. Баттол нафаси ўткир, овози йўғон ва жарангдор бўлгани учун «Мендан ўзиб бўптилар» деб димоғдорликдан панд еди. Бунинг устига жинидан баттар ёмон кўргани Аҳмад ёнида ўтирганидан ғазабланиб, уни нўкилаб ўтирган чоғида қироат навбати етиб келганини билмай қолди ва Мударриснинг осилиб тушган қовоғини кўриб, бутунлай ўзини йўқотиб қўйди.

Аҳмад хушёрлик қилиб, Баттол ўқиёлмай қолган сурани бошлаб қироат қилгач, ўзи ўқиши керак бўлган «Дуои хатми Куръони аъзам»ни бошлади. Унинг овози ширали, ўқишлари илоҳий мўъжидай мафтункор бўлгани сабабли ҳамманинг, шу жумладан Дариссаломдан келган меҳмонларнинг ҳам эътиборини ўзига тортди.

«Ул овози сеҳирли қори ким бўладур?» деб сўраган меҳмонларга Мударрис «Ул зот менинг толибим, беҳад истеъдод соҳиби, уни маҳаллада «авлиё бола» ҳам дейдурлар» деб жавоб қилди. Меҳмонлар «истеъдод соҳиби» билан мулоқот қилмоқ орзусини билдирган эдилар, мунажжим Устоз қўл қовуштириб, бу вазифани ўз зиммасига олди ва уларни индинга, номоз жумадан кейин ўз кулбаси, хонаихосга ташриф буюришларини сўради.

Энг нуфузли қироатхонликда шармандаю шармисор бўлган Баттол, рақиби Аҳмадни айбдор билиб, ўч олмоқ учун уни панада кутди ва йўлини тўсиб, унга ўшқирди.

«Аҳмад! Қачонгача йўлимга қора тўғанок бўласан? Юр, Миршабхонада гаплашамиз! Юр! Юр! деб ёқасидан тортқилади, аммо Аҳмад «Миршабхоналик ишим йўк, маним» деб юмшоққина жавоб қилди. Баттол эса аввалдан ўйлаб қўйган режасига биноан бошини дарахтга уриб қонатиб, мутгаҳамларча дод солди. Унинг дод-фарёдига югуриб келган икки миршабни кўриб «манави бола бошимни ёрди, ақчаларимни таламоқчи бўлди», деб тухмат қилди. Миршаблар бегуноҳ Аҳмаднинг қўлларини қайириб, ҳайдаб кетдилар.

— Тариқча ҳам гуноҳим йўк, тухмат қилди жиянингиз, Оллоҳ гувоҳ? — деди Аҳмад Миршаббошига.

— Қилғилиқни қилиб қўйиб, гуноҳингни Оллоҳга оширма, тирранча! — деди-да, миршабларга буюрди. — Овахтага қамаб қўйинглар бу тирранчани!

Нуридидасини қамалганидан хабар топган ота-она гирдиқапалак бўлди. Устозлару, «Авлиё бола» банди қилинганини эшитган маҳалла-кўй миршабхонанинг турмини тешигудай бўлди. Кўпдан қуён қочиб қутилмас, деганларидай, кўплашиб, ота-она бир оз жарима чиким қилса-да, Аҳмадни тутқиндан қутқариб олдилар.

Тутқинликдан қутилган Аҳмадни биринчилардан бўлиб Парчиной кўргани келди ва Аҳмадни ўз хонасида ётиб олиб мириқиб китоб ўқиётган ҳолатда учратди. Бечора, овахтада ётиб ўқишдан қоп кетган кўринади, деб ўйлаб, унга халакит бермаслик учун аста-аста, майда-майда одимлаб борди-да, унинг ортида нафас ҳам олмай, шарпасиз тикка турди. Бир китобни тамомлаб, иккинчисини қўлга олиш учун ўрнидан турган Аҳмад беихтиёр кўзлари ёниб турган Парчинойни кўриб қолади.

— Осмондан тушдингизми, Ердан чиқдингизми, Парчиной? — деди. — Сизни париштами дебман.

— Сиз ҳаммани ҳам шундай улуглаб гапирасиз-да. Одатингизга ҳамма қойил.

— Сиз эса ўзингиз айтган ҳаммадин ҳам ўзгачасиз!..

Бироз кўнгилли мулоқатдан сўнг Парчиной:

— Сизни дадам чақирдилар, — деди. — Юқоридин меҳмонлар келармушлар.

— Ундай бўлса тезроқ борайлик. Устоз меҳмонига хизмат қилиш шогирднинг бурчи.

Улар қатта йўлда тезлаб бораётганларида Баттол учраб қолади.

— Яна биргалашиб олдингми?! Ҳозир иккалангни ҳам тўппослар эдим-у, афсуски, нозик сафар олдидан бу ишни қилгим йўқ.

Аҳмад улар орасида ҳеч нарса бўлиб ўтмагандай муомалада бўлиб, хайрихоҳ «йўл бўлсин» деб сўради. Баттол, «эртага Шому Ирокка сафар. Туяларга анор ила беҳи ортурмиз» деди.

— Савобли иш, — деди Аҳмад. — Бир вақтлар боболаримиз Кубо қовунини олтин кўзаларга солиб оқ туяларда Месопотамияга олиб борур эканлар.

— Вой тирранчаей буни қайдин билурсан?

— Тарихдин ўқигандурмен. Сафарингиз бехатар бўлсун!

Баттолни туячилар чақириб қолади, Аҳмад ила Парчиной йўлида давом этиб, сал нари борганда Парчиной «бошингизга некунларни солган Баттолни кечирдингизму?» деди. «Ёмонликни яхшилик давойлади», деб жавоб

қилган Аҳмад лобар қизнинг кўзи олдида янада улуғ зот бўлиб гавдаланади.

Устознинг уйида созандалар соз чалиб, меҳмонларни хушнуд қилиб ўтирган эди. Машшоклар соз чалишни бас қилгач, чойнақда чой кўтариб, таъзим бажо қилиб кирган Аҳмадни меҳмонлар мамнун кутиб олдилар-да, уни саволга тутдилар. Уларнинг фалакиёт, риёзиёт, файласуфия ва тарихга оид барча саволларига Аҳмад ошиқмай, босиқ ва шарқона одоб-эҳтиром билан аниқ, равшан жавоб қайтариб турди. Меҳмонларнинг назарида бу ёш йигитнинг илми ва билми анчайин олимлардан кам даражада эмасди. Шу боисдан улар Аҳмад Ибн Муҳаммаднинг номаи амалини ўз ён дафтарларига ёзиб олдилар ва у билан хайрлашарканлар бир оғиздан, яна учрашурмиз, деб умид изҳор қилдилар.

Шу куни кечаси Аҳмад ажойиб туш кўрди. Унинг тушида бобокалони оқ тулпорни гижинглатиб келиб, «Хар ўғлонга бир оқ дулдур керакдур» деганмишда Аҳмадни оқ тулпорнинг кумуш қошли эгарига миндириб кетганмиш. Ўғлонининг бу ҳақдаги гапини тинглаган волидаси «хайрли туш кўрибдурсиз, кўзичоғим, анинг таъбири» қутлуғ — оқ тулпорга миннишингиз — Оллоҳнинг сизга ато этган улуғ неъматидур» — деб, ихлос сурасини тиловат қилиб, ўтганларга бағишладиди, Аҳмадга «тушда ўлик кўрган ўнгида тирик кўрадур» деб қўйди.

Туш таъбири энди тугагач, Кубо шаҳристони хокимидан чопар келиб, «Аҳмад ибн Муҳаммадга халифаликнинг Фарғона Ихшидидин даъват васиқаси келди, ул зот зудлик билан Маъмун ҳазратлари ҳузурига борурмишлар», деган хушxabарни етказди. Бул хабардан мамнун бўлса-да, унинг отаси Муҳаммад Мунажжим Устозга йўликиб, даъватнинг сабабини билмоқчи бўлган эди, Устоз унга «Бу Дариссаломдин келгон уламоларнинг тавсияси бирлан бўлгон хайрли ишдур, ташвишланманг, оқибати хайрлудир иншооллоҳ» деб изоҳлади.

Даъватнинг боиси Мунажжим Устоз изоҳлагандек бўлиб чиқди. Дариссаломдин келган сайёҳ меҳмонлар Араб халифалигининг Фарғона Музофотидаги нозири ва Хорун ар-Рашиднинг ўғли Маъмун ҳузурига кириб, Фарғона водийсига қилган сафарларидан олган таассуротларини мамнунлик билан гапириб бердилар. Гап орасида Кубо шаҳристонида мулоқот қилган ажойиб ва нодир нораства истеъдод эгаси тўғрисида алоҳида урғу билан гапира кетдилар.

— Аҳмад ибн Муҳаммад хусусинда гапирурмусизлар? — деб лукма ташлади Маъмун.

— Худди ўша! Билар экансиз ул зотни...

— Ул зот хусусинда Сизлардан батафсил эшитгум бор. Марҳамат.

— Ул зот ўз бўйи-бастидан бир неча қулоч юксакликда кўринади. Риёзиёт, фалакиёт, файласуфия ва тарихдин эришган билимларига мафтун бўлдик, — деди.

Биринчи сайёҳнинг гапини тўлдиргандай иккинчи сайёҳ кўшимча қилди:

— Мутоласи зўрлигидан устозлари ул ёш олимга китоб улгутиб беролмас эмиш. Юнончами, арабчами, кўлига тушган китобни ўқиб, устидан муҳокамаю мунозара ўтказар экан. Ул зот ҳатто Арастунинг Афлотун назарияси хусусидаги танқидини бағоят пухта таҳлил қилибдур. Афсуски, ул зотга Кубо торлик қилиб қолибдур.

— Бой ва гўзал Кубонинг ул норастага торлик қилгонининг боиси нима?

— Назаримда ундай катта истеъдод соҳибига Бағдоддек зўр илмий майдон етишмаяпти...

— Ана бундай илмий майдон халифалигимизда мавжуд. Падари бузрукворимиз Ҳорун ар-Рашид «Байтул ҳикма» уйини жами донишмандлар учун очиб эдилар. Биз бул уйни Аҳмад ибн Муҳаммаддай тангри доно қилган истеъдодларга тўлдирурмиз.

Маъмуннинг ана шу қароридан сўнг юборилган даъват васиқасини кўзига суртиб, эъозлаб кўтариб келган муллаваччани Маъмун ибн Ҳорун ҳазратлари хузурига бошлаб кирдилар.

Шарқона башанг кийинган, либоси қомагига ярашган ўғлон одоб — эҳтиром билан таъзим бажо қилгач, ўзининг Кубодан даъват этилган Аҳмад ибн Муҳаммад эканини баён қилгач, чўк тушиб, қўл ковуштириб, буюрсинлар, ҳазрат олийлари! деб олий ҳукм кутди.

Маъмун кўзига ёқимтой кўринган, шундай маҳкамада ўзини муносиб тута билган ва уламолар тарифлагандай етук, навкирон олимни ўзи ҳам юксак баҳолади-да, халифазодаларга хос ҳукм баён қилиб, унинг фикрини сўради.

— Сизни Бағдоддек илм даргоҳига юборурмиз. Анда «Байтул ҳикма» деб аталмуш билимлар уйига барча донолар тўпланмоқдалар. Сиз ҳам ўшал кенг илм майдонида бўлурсиз. Шул қарорга сиз нима дейсиз, жаноб Аҳмад ибн Муҳаммад?

— Бул илтифотдин бошим осмондадур, хазратим! фақат битта илтижойим бор, хазратим! Агар рухсат берсалар падари бузрукворим ила Волидаи Мукаррамам ва етти маҳалламдин фотиҳа олиб қайтур эрдим.

Маъмун хазратларидан рухсат олиб катта йўлга чиққан Аҳмад вақтида жаранг-жиринг қўнғироқ чалиб келаётган карвон кўринди. Сатимкарвоннинг туялари узок сафардан қайтмоқда эди. Карвонни бошлаб келаётган нортуя устида Баттол келаётганини кўрган Аҳмад кўчанинг қоқ ўртасида туриб олиб, қулочини катта очди-да, нор туянинг йўлини тўсди. Нор туя тўхтагач, бутун карвон йўлидан тўхтаб қолди.

— Карвон йўлини тўсма, Аҳмад, бошинг кетади, — деб ўшқирди Баттол.

Аҳмад унинг нозик жойини, мактанчоқлигини яхши билгани учунми, «қаерлардин келурсиз савдогар Баттол Ибн Сатимкарвон?» деб уни улуғлаб гап ташлаган эдики, Баттол мақтана кетди.

— Шому Ироқдин келурмен. Шому Ироқни кўрмабсан, мусулмон бўлмабсан?..

Шу пайт от чопдириб Сатимкарвон келди ва ўғлига ўшқирди.

— Нега тўхтаб турибсан!

— Анави бола йўлимни тўсди...

— Ийе, авлиё болам, йўл бўлсин? Мабодо Кубога қайтаётган бўлсангиз, Нор туяга мингашинг, бирга кетурмиз.

Нор туя ўмгачида Аҳмад билан Баттол мингашиб олиб, гоҳ олдга, гоҳ орқага тебраниб борар эканлар, Баттол Аҳмадни ёқтирмагани учунми, қовоғини уюб, хўмрайиб, сўзсиз ўтирарди. Аҳмад унинг одатини яхши билгани учун уни гапга солиш мақсадида сўради.

— Нималар кўрдингиз, нималар олдингиз, қайларда бўлдингиз?

— Шому Ироқни кўрмабсан, мусулмон бўлмабсан, — деди у мақтаниб. — Россиям мусулмонобод шаҳарлар экан. Бозорларида танга тўкилса, ерга тушмайди. Товарларини айтмайсан-му!

— Савдо-сотик қалай бўлди?

— Анор жуда пул экан. Пўчоғини кўзга суртдилар.

— Гажаваларга жикқа пул босиб келяпман, денг?

— Пул эмас, мато! Шундай матоларки, Парчинойларингди кўзини ўйнатурмен!

Баттол Кубога келибок ялтироқ парча, сукно, гулли товарларини кўтариб, Устознинг уйига борди, товарла-

рини ёйиб Парчинойни чақирди. Унинг, ўрнига қизнинг онаси Гулру чиқди ва товарларга харидор бўлиб, ялтироқ парчадан бир кийимлик йиртишни сўраган эди, аланглаб-жаланглаб қолган Баттол «Парчиной ўзи қани?» деб қолди. Парчиной Аҳмад ибн Муҳаммадни қутлагани кетганини эшитиб, молларини ҳам унутиб зарда билан чиқиб кетди.

Баттол Аҳмаднинг уйига келсаки, унинг ҳовлиси одамга лиммо-лим. Устозлару, қўни-қўшнию Парчиной ҳам шу ерда...

Ҳамманинг оғзида Авлиё бола Аҳмад... Аҳмад ибн Муҳаммад... «Ул зотга халифанинг нозирини шахсан катта илтифот қилганмиш. Худо берибди... Омади келибди... болалигидан хизир назир қилган бу Аҳмадга» деган мақтовлар... Баттол қўни-қўшнилари билан «нима гап?» деб сўраган эди, «хабарингиз йўқми, «Авлиё бола» Бағдодга чақирилибдур Маъмун хазратлари ул зотга катта илтифот қилибдурлар»... деб жавоб қилди.

— Аҳмадга от билан туя илтифот қилмоғон эди-ку. «Авлиё бола»си менинг туямга мингашиб уйига зўрға етиб олувди-ку! — деди Баттол уни мазахлаб.

Шу пайт сафар либосида шарқона ясашиб олган Аҳмад ичкаридан чиқиб, ҳовлида жам бўлган жамоага таъзим бажо қилгач, отаси Муҳаммад ҳузурига келиб, таъзим қилиб, унинг оёғи остига чўк тушиб, қироат билан Сафар дуосини ўқиди.

...Сизларни омонатлари ҳайбатга солмайдиган ва зое бўлмайдиган Оллоҳнинг паноҳига топширдим.

...Оллоҳим: иноятингла жад қилурман. Шайланурман ва сафар қилурман...

Сўнгра деди: Эй падари бузрукворим, илтижо қилурмен, оқ фотиҳа беринг!

Кузатиш маросимида тўпланган жамий жамоа иштирокида унинг падари бузруквори қўл очиб, қиблага юзланиб, чин дилидан сафарга чиқувчига бағишланган кузатувчилар дуосини ўқиди:

...Динингни, омонатингни, ишларингни охирига етишини Оллоҳнинг паноҳига топширадурман. Сенга ҳам салом дегайман.

Оллоҳим, унга узоқни яқин, сафарни осон қил!

Оллоҳ таквони озинг қилсин, гуноҳингни кечсин

ва қаерда бўлсанг яхшиликка излантирган бўлсин.

Ҳамма унга жўр бўлиб, хўр билан «ОМИН!»

деди-да, қўлларини юзларига тортди.

Бундай тантанали кузатувдан тўлкинланиб кетган Аҳмад падари бузруквори билан волидаи Мукаррамасини тавоб қилиб бўлгач, барча билан хайр-хўшлашаётганида, худди аталадан суяк чиққандай бўлиб, Баттол унга яқинлашибди ва «пиёда кетяпсанми? Туя керакми?» деб сўраган эди: Аҳмад мулойимгина «ташаккур, ипак йўли қарвони бирлан кетурман» деб жавоб қилди.

Аҳмадга бирор гап айтмоққа ҳозирланиб келаётган Парчинойнинг йўлини тўсган Баттол, «Ўзимга қоляпсанку» дегандай муомала қилган эди, Парчиной уни четлаб ўтди ва Аҳмад ибн Муҳаммадга яқинлашиб, шивирлади:

— Хат-хабарингизни хуммор бўлиб кутурман...

Мени унутмағайсиз, деган умид бирлан дойим юрурман, — деди кўзлари порлаб турган Аҳмад ибн Муҳаммад ҳам.

Икки норастанинг покиза қалблари ҳарорати шу лаҳза тим қора кўзларда жилोलаниб садоқат ва содиқликка дахлдордай порлаб турарди.

БАҒДОД УЧРАШУВЛАРИ

Кўч-кўрон юклаган ва сандикларда китоб ортган карвон баланд-пастли ёлғизоёқ йўлларда тебрана-тебрана довон ошаркан, тўсатдан текис водий, оқар дарё биқинидан чиқиб қолди. Тоғлар устида кўкдан хилол ой кулиб боқар ва унинг табассумидан теварак-атроф чарақлаб кўринарди. Қалин дарахтлар соя ташлаб турган дарё суви шох-шаббалар орасидан тўкилиб турган ой нуридан кумуш рангда жилоланарди.

— Йе! — деб юборди бу ажиб манзарага кўзи тушган бош туя жиловдори.

— Ҳа, нима бўлди, Аҳмад ибн Муҳаммад жаноблари? — энтикиб сўради ундан карвонбоши.

— Дажла!.. Дажла дарёсига чиқибмиз. Оврүпода бу дарёни «Тигр» дейдулар.

Карвон йўловчилари таржимон, олим, муҳандис ва хаттотлар халифаликнинг Хуросондаги катта ҳуқуқли Нозири бўлиб турган Маъмуннинг илмий ва амалий ходимлари бўлиб, пойтахт Бағдодга чақирилган эдилар. Уларнинг орасида бизнинг Аҳмад Фарғоний энг ёш ва навқирон йигит бўлса-да, ақлан ва тадбиран ҳаммасига устоздай эди. Шунинг учун барча уни «Мавлоно» деб улуғларди.

— Тўғри айтадурсиз, мавлоно, — деди карвонбоши. — Манзилимиз Дариссалом шул дарёнинг соҳилидадур.

Аҳмад Фарғоний дарҳол унинг гапини изоҳлай кетди:

— Ҳа, оксоқол, бул шаҳар дастлаб сиз айтғондай номланғон эрди, кейин халифа Мансур «Мадинат ас-салом — тинчлик шаҳри», яъни «Бағдод» деб атағондур. Ул шаҳарга тахминан бир тошча йўл бордур.

— Офарин сизга, мавлоно! Яна бир ҳамладан сўнг янги пойтахтга кирурмиз, — деди ва карвонни дарё бўйига тортди-да, туяларни чўктирди — Жониворлар андак нафас олсун, ўзимиз ҳам сарамжону сариштала-ниб, боз йўлга чикурмиз.

Оқ туялар чарчоқ тиззаларини аста букиб, чўк тушиб, кавшана бошлагач, йўловчилар ҳам ўзларини соҳилдаги қалин дарахтлар остига урдилар. Эрта тонг бўлса-да, ҳаво иссиқ эди. Шунинг учунми, тоғлардан эсан майин шабода, Дажла сувида чўмилиб олгандай, юзларни силаб-сийпалаб ўтарди. Чарчоқ юзлар, хор-гин кўзлар учун роҳати жон эди табиатнинг бу муруввати.

Аҳмад Фарғоний йўловчиларнинг энг ёши, чарчоқ билмас ғайратлиси бўлганиданми ёки ўта синчков, ҳар нарсага кизикувчанлиги учунми, бир жойда ўтиролмай, теварак атрофни синчиклаб кузатишдан эринмади. Бу ерларнинг ажойиб, мафтункор табиати, манзаралари ҳам уни бефарқ қолдирмади. Аввало атрофдаги мавжудод — тоғу тошлар кўриниши, дов-дарахтлар, иморатлар ҳаммаси ёш олимга ўз юртини эслатарди. У ерда ҳам икки дарё Жайхун ва Сайхун ҳоким бўлса бу ерда ҳам Дажла билан Фурот (Тигр ила Ефрат) ҳоким эди. Ҳаёт у ерда ҳам сув билан тирик бўлса, бу ерда ҳам сув билан яшнар эди. Дажла бўйида яшнаб ўсган мажнунтолу мирзотераклар, атрофидаги боғларда битган хурмо, анор ва беҳилар ҳам унга гўзал Фарғона табиати, саккиз ариқ Кубо боғларини эслатарди.

Бир вақтлар «Ер юзининг жаннати» деб аталмиш, деҳқончилик туғилган макон, деб ҳисобланмиш афсонавий Месопотамия ҳозир унинг оёғи остида эди. Боғлари унинг Кубосига ўхшаса ҳам, тоғлари тенг эмасди. Тоғларида писта, хурмо фалмалари ўсса-да, ола сиртлон, чия бўри, қоплон ва ғизоллари сира ўхшамасди. Тоғ йўлида, қир ва жилғаларда бу махлуқлар уларнинг карвонига неча бор йўлиқди, аммо улар билан яқиндан танишиш имконияти бўлмади. Бунга ҳозир ҳам имконият йўқ. Улар ортда қолдилар. Ҳозир уларни Дажланинг икки қирғовидаги қишлоқлар кизиқтирмоқда.

Карвон тўхтаган жойдаги қишлоқ айниқса жозибали эди. Карвонбоши уни «Шаммосия қишлоғи» деб атади. Шоирона ном олган бу қишлоқ Аҳмад Фарғонийга ўз юртининг «Қоровул ота» деб аталмиш тоғ бағридаги ажиб табиатли қишлоғини эслатарди. Сув бўйида, тоғлар билан боғлар оралиғида, кўкларга бўй чўзган дўнглик устидаги бу қишлоқ осмони кенг, ҳавоси тоза, қуёш ила ой ва юлдузларга яқин қўшнидай кўриниши билан, айниқса, ёш фалакиётчи олимни ўзига жазм қилиб қўйганди. Афсуски, у шерикларидан ажралиб бу қишлоқни бориб кўролмади, атайлаб келишга аҳд

қилиб, йўлга тушганида ҳам ундан кўз узолмай, Бағдодга кириб борганини билмай қолди.

Бағдод ички, ташқи икки қат девор билан ўралган тўрт дарвозали шаҳар бўлиб, доира шаклида қурилган эди. Аҳмад Фарғоний бу шаҳарнинг қурилиш тарихини яхши биларди. Бу шаҳарни Араб халифаси Мансур юз минглаб қуллар қўли ва асрлар қони эвазига қурганидан ва ўша занжирбанд қурувчилар орасида унинг ҳамшахарлари кўп бўлгани, шу ерда қолиб кетган фарғоналиклар ҳозир ҳам бу ерларда истиқомат қилиб, ўзларини «ал-Фарғоний» деб кун кечираётганликларини биларди ва насиб этса, улар билан учрашиб, «отамлашиш» орзусидан кечгани йўқ эди.

Мана у ҳозир ўша араб саркардаси Қутайба Бухорою Фарғонани забт этиб, минглаб қурувчи ва деҳқонларни ҳайдаб келиб, кеча-кундуз девор урдириб, бино тиклаган жойда чор атрофга кўз ташлаб, қайси тошни унинг қувалиги тергани, қайси бинони унинг фарғоналиги тиклаганини билмоқ учун ҳар бир қарич ерга суқланиб қарамоқда. Унинг учун қизиғи шунда эдики, ташқаридан кўринган Бағдод ҳам худди унинг жонажон Кубосига ўхшаб доира шаклида қурилган, атрофи кўл, бурчакларида қузатув миноралари бор бўлиб, шаҳарга ташқи бурчак дарвозалардан кириларди.

Карвон Мовароуннаҳр дарвозасидан шаҳарга кириб келганида оқ туялар бошларини баланд кўтариб, атрофга кўз ташлаб ва гўё кўмонда берилгандай бир такт билан оёқ ташлаб юра бошлади. Бундан бизнинг Аҳмад Фарғоний хайрон бўлиб мийиғида кулиб қўйди. Кубодан фарқи шунда эдики, шаҳарда ибодатхоналар йўқ эди, унинг ўрнида ҳашаматли халифа саройи, жума масжиди, қурол устахонаси бўлиб, аҳоли яшайдиган уйлар шаҳар четига чиқарилиб, алоҳида деворлар билан ўраб қўйилганди.

Карвон туялари бошларини баланд кўтариб, гўё ўзига ўзи мусиқа чалгандай кўнғироқларини жаранглаптиб, бир маромда қадам ташлаб карвонсаройга кириб борди-да, сарой майдонининг қоқ ўртасида бош туя тўхташи ҳамон бошқа туялар ҳам бирин-кетин қаторга тизилди.

Аҳмад Фарғонийнинг назарида гўё улар катта мевачева, полиз бозорига келиб қолгандай бўлдилар. Негаки, Ироқнинг жами замонавий транспорти — ўмгачига қоп ортган туя ва хуржун елкалаган хачир, от қўшилган араваю, юк орқалаган ҳаммоллар гўё шу ерга жамлан-

гандай эди. Дажла соҳилининг феллоҳлари ўзлари етиштирган дехқончилигини шу қарвонсарой орқали бозорга чиқарарди. Бизнинг Аҳмад Фарғоний бу ерда ҳам тиниб тинчимай, бу ернинг қишлоқларида нима етишадю, қанчадан пуллашади, бир пастда ҳаммасини билиб олди, сўнгра қарвонсарой меҳмонхонасида ўзига ажратилган хужрага кирди.

— Китобларни қаерга жойлаймиз? — деб сўради у.

— «Байтул ҳикма» омборига олиб борамиз, — деб жавоб қилди Қарвонбоши.

«Байтул ҳикма» омбори бозордан нари, вазири аъзам қароргоҳининг шундоққина бикинида эди. Мовароуннаҳрдан келтирилган китоблар омборини кўриб, Аҳмад Фарғонийнинг сочлари тикка бўлди. Китоблар омборида дунёнинг ҳамма бурчагидан келтирилган турли тиллардаги ноёб китоблар гўё тараша терганга ўхшатиб, саржин қилиб қўйилган эди. У енг шимариб уларни тиллар бўйича ажрата бошлади. Бу китоблар ичида ўзининг ҳиндча, юнончадан қилган таржималари ҳам бор эди. У Батлимуслининг «Ал-Мажустий» китобини бағрига босиб турганида вазирликдан чопар келиб, уни маҳкамага бошлаб кетди.

Вазири аъзам маҳкамасининг ўйма нақшдор дарвозаси олдида анча кексайиб қолган Мавлоно Ҳолид ибн Абдулмалик ва ҳамроҳлари Аҳмад ибн Абдуллоҳ, Мусо ибн Шоқир, унинг ўғиллари Аҳмад, Ҳасан ибн Шоқирлар ва бошқа шериклар ниманидур кутиб турар эдилар. Аҳмад Фарғоний пайдо бўлиши ҳамон Ҳолид ибн Абдулмалик ҳазиломуз гап ташлади:

— Кела солиб ишга мукка тушибсизда ёш дўстим Аҳмад ибн Муҳаммад, аввал таом, сўнгра калом деганларидин хабардор эдингизку!

Аҳмад Фарғоний ҳам ҳазиломуз жавоб қилди.

— Ёш келса ишга! — деганингиз қуловимда эрди.

Тўпдагилар хоҳолаб қулаётганларида нақшдор дарвоза очилиб, унинг ичидан вазири аъзам ал-Фазл чиқди-да, тўпна-тўғри келиб, Аҳмад Фарғонийни қучоқлади.

— Хуш келибсиз, пойтахтимизга, мавлоно Аҳмад ибн Муҳаммад! Ҳамма келди, сиз кўринмадингиз, фарғонийлар бирлан топишиб олдингизму? Бу ерда юртдошларингиз жуда кўпдурлар.

— Авф этгайсиз Устоз ал-Фазл ибн Саҳл вазири аъзам жаноби олийлари. Китоблар қулимдан маҳкамлаб қолишгонди, яна бир бор узр

— Пойтахтга эсон-омон келгонларингиздан халифа Маъмун ҳазрати олийлари бениҳоя шоддурлар, ҳозир ҳаммангизни кўрмоққа мунтазирдирлар! — деди-да, вазири аъзам уларни сарой боғига бошлади.

Сарой боғи Бағдоднинг шимол томонида, тўлиб-тошиб оқадиган Дажла дарёси бўйида, сўлим оромгоҳ қилиб яратилган эди. Бу боғга қадам қўйган ҳамма, айникса, Аҳмад Фарғоний унинг кўм-кўк манзарасию хилма-хил дарахтлари гўзаллигидан ҳайратда эдилар. Унинг қишин-ёзин бирдай кўм-кўк яшнаб турадиган хурмо, лимон, шамшод ва сарф дарахтлари бошқача бир дунё — жаннат-макон бўлиб кўриниш берарди. Аҳмад Фарғоний бундай манзарани Мовароуннаҳрдай гўзал маконнинг ҳеч ерида кўрмаганди. У дарахтларнинг сарв коматига маҳлиё бўлиб тураркан, тўсатдан қа-қағлаган қуш товуши хаёлини бўлди.

— Товус! Товуслар! — деб юборди у беихтиёр.

Хиёбонларда бир неча макён товуслар ранг-баранг ёнар патларини ҳар томонга ёйиб, ажиб гўзаллик пайдо қилар ва Мовароуннаҳрдан келган олимларга атайлаб чиройини намойиш қилаётгандай нозланарди.

Улардан нарида яна бошқачароқ ажойибот унинг эътиборини ўзига торғди. Шамшодлар ва сарвлар остида ўтлаб юрган бир тўп кийик боғда пайдо бўлган бу олимларни бегона деб билди шекилли, пишқириб ўшқириб, кулоқларини динг, калта думларини тик қилганича чопқилай бошлади ва қуюқ кўланкали дарахтлар остига яшириниб, кўзларини порлатиб, уларни кузатарди. Улар Хуросон охуларига ўхшамасди, қилиқлари ҳам ўзгача эди.

Аммо дарахтлардаги қушлар Аҳмад Фарғонийнинг назарида худди гўзал Фарғонанинг дилбар қушларига ўхшаб, меҳмондўст эди. Улар меҳмонларни дилрабо соз ва майин овозда хушнуд сайраб қарши олдилар.

Худди шундай кайфият Ҳиндистондан то Атлантика океанигача, Ўрта Осиёдан то Марказий Африкагача тарқалган арабларнинг халифаси, Помирдан то Испаниягача бўлган мамлакатнинг подшоси Моъмун барча расмиятни унутиб, Марвдан келган олимларни ўз ака-укаларидай хушнуд кутиб олди, ҳар бирини соғиниб-соғиниб кучоклади.

Аббосийлар даврида, яъни 762 йили Дажла дарёси бўйида қад кўтарган кўп қаватли гўзал Бағдод Маъмун тахтга минган 813 йилдан бошлаб арабларнинг маданий, маърифий, илмий марказига айлана бошлади. Маълумки, Маъмун Хуросонда халифалик давлатини мустаҳ-

камлаб, ўз атрофига донишманду илм-фан арбобларини тўплаб доврўғ чиқарган бир вақтда отаси Ҳорун ар-Рашид вафот этди ва ўзининг ўрнига Маъмунни эмас, унинг ўғай укаси Аминни подшо қилиб кетди. Бундан норози бўлган Маъмун туркий зобит ва аскарлардан кучли қўшин тўплаб, Аминни енгди, бошини қиличдан ўтказиб, унинг ўрнига ўзи тахтга ўтирди.

Маъмун ўзининг тахтдаги илк ишини мамлакатда илм-фанни ривожлантиришга бағишлади ва Хуросонда ўз атрофига тўпланган олимларни пойтахт Бағдодга олиб келди. Маъмун билан бирга келган Холид ибн Абдулмалик бошлиқ бир гуруҳ олим «Байтул ҳикма»да иш бошлаган эди, иккинчи гуруҳ олимлар эса, бугун қабул қилинмоқда эдилар. Улар билан Марвда дўстлашиб, бирга илм қилғонлиғи учун Маъмун ўша ерда қандоғ бўлса, бу ерда ҳам шундай опоқ-чапоқ учрашди. Аммо тахтда эмас, боғда, расмий эмас, дўстона вазиятда — боғнинг очик майдонида, худди Марвда бўлганидай гилам ва кўрпа-тўшак устида бир қадах қаҳва атрофида сухбат қурди.

Марвдаги учрашувлардан пойтахтдаги бу қабулнинг фарқи катта эди. Аввало подшонинг боғи эрамида, Бағдод санъатчиларининг тароналари остида ўтди. Кутилмаганда тантананага айланган бу учрашувда ёш олим Аҳмад Фарғонийни ниҳоятда шод этган воқеа — унинг Бағдод санъатчилари Иброҳим ал-Мавсимий, созанда Залзал санъати билан учрашуви бўлди. У Мавсимийнинг тўққиз юз оҳангни тасниф этганидан хабардор эди. Созанда Залзалнинг қилли соз чалишда дунёга машхурлигини ҳам биларди.

Не бахтки, у ана шундай кишиларни ўз кўзи билан кўриб турибди. Ал-Мавсимий ҳам тор чалиб, ҳам кўшиқ айтди. Залзал эса, қилли соз, яъни фарғонача ғижжак чалиб, ҳаммани лол қилди. Бир гуруҳ созандалар рубоб, ғижжак, най, дафр (чилдирма) чалиб, «лад» деб аталмиш мақом усулида кўшиқ айтдилар. Араб мусиқаси жўшқинлиги, таъсирчанлиги, кувноқ ва ўйноқилиги билан унга гўзал Фарғонанинг шўх тароналарини эслатиб турарди.

Қабул зиёфати тугагач, Маъмун Марвдан келган олимларнинг ёнига келиб, уларни бугунча дам олишга, эртадан шаҳарни зиёрат қилишга, ундан кейин Холид ибн Абдулмалик билан «Байтул ҳикма»га ташриф буюришга даъват этди. Шундан кейин Аҳмад Фарғонийни ўз ёнига чақириб, унга меҳрибонона боқаркан:

— Устоз Абу Абдуллох Муҳаммад ибн Мусо қачон келадулар? — деб сўради ва қўшимча қилиб деди: — ул ал-Хоразмийдек буюк алломанинг қаторимизга келиб қўшилиши бизни беҳад мамнун қилғусидур. Мен ул алломага бугун боз даъватнома юборгаймен.

Шундан кейин Маъмун боғни тарк этди, меҳмонлар вазири аъзам ихтиёрига ўтдилар. Боғдан кўчага чиққунча ва у ердан карвонсаройга етгунча ал-Фазл олим дўстлари билан суҳбатлашиб борди. У ҳам ал-Хоразмийнинг бу гал нима учун Бағдодга келмаганидан хавотирланиб сўради:

— Улуғ аллома дўстимга мактуб йўллагон эрдим, жавоби тегмади. Ул зот ҳамон араблар саркардаси Қутайбанинг қирғинидан, бобосининг бошини олиб, хоразмларни қатл қилғонидин хунофдулар. Ақобирлар ва Шайхулислом оташпарастрларни сиғдирмаётгонларидин ҳам ташвишда бўлсалар эҳтимол. Биз бор эрканмиз, хотиржам бўлиб келаверсинлар, «Байтул-ҳикма» калити ул устозни кутиб турибдур.

Хуросондан келган олимлар халифа Маъмун айтганларидай қилиб, шу кеча карвонсарой меҳмонхонасининг ҳужраларида тунадилар. Азонда жоме масжидда бағдодликлар билан бомдодни ўқидилар-да, бозор қаҳвахонасида нонушта қилиб, Маъмун ҳазратларининг кечаги маслаҳатига кўра шаҳарни зиёрат қилдилар.

Аввал шоҳона кўшк ва саройлар олдидан ўтдилар. Қурилганига эндигина саксон йилча бўлган бу кошоналар Бухорою Самарқанд, Хуросону Қубо кошоналаридан қолишмайман, дегандай гердайиб кўринарди. Аммо тошдан, гиштдан яралгани учун мрамрлардан яралган Қубо ва Хуросон кошоналаридан устун туролмасди.

Мулқдорлар, амалдорларнинг баланд-баланд гиштли иморатлари, оддий фуқароларнинг уй-жойларини, босиб турса-да, шайхлар, уламоларнинг бинолари кўзга яқин, бежирим қурилганди. Уларнинг кетидан савдо расталари, савдогарларнинг мағозалари — дўканлари бошларди. Аҳмад Фарғонийни қизиқтирган нарса шу бўлдики, савдо расталарининг усти ёпилиб, ёғочдан қурилган тим кубо тимига ўхшаб кетарди. «Ажабо, бу тим Кубодин нусха олганму ёки куболиклар бу тимлардин ўрганиб қурганларму? Ким билсун, Кубо икки минг ёшда, Бағдодга ҳали юз йил ҳам бўлғони йўқ. Ўрик ўрикни кўриб олайдур...»

Араб маданияти Мовароуннахрда камол тоганини эслаб, ўйга ботган Аҳмад Фарғоний арабларнинг Қубодаги ваҳшийликлари, у ерда қадимий ибодатхоналарни, будда ёдгорликларини вайрон қилганию кутубхоналарга ўт кўйиб, юнон ва ҳинд китобларини, ноёб кўлёмаларни куйдириб юборганини эслади. Шу он унинг кўзига кеча Хуросондан ўзлари олиб келиб «Байтул ҳикма» омборига кўйилган китоблари кўринди-да, уларнинг тақдири хусусида уни ғам босди.

Ниҳоят, улар доира шаклида пишиқ риштан қурилган, устунлари ўсимликлар нақши билан безатилган кошона бино олдида тўхтадилар. Пештоқига араб ҳаттоти санъатига хос пушти, мовий, оч кўк, қизғиш, қўнғир рангда ёзилган «Байтул ҳикма» сўзлари порлаб турарди.

Аҳмад Фарғоний эртадан бошланадиган иш жойига алоҳида меҳр кўзлари билан тикилиб боқди...

Бу дунё қандоқ мураккабдурки, кеча ундоқ, бугун бундоқ... Ҳаёт нақадар жумбоқлидурки, кеча ул ерда, бугун бул жойдадурсен. Ҳаёт сенга боқмаса, сен ҳаётга боқғил, нораства Аҳмад!

«БАЙТУЛ ҲИКМА» КИТОБДОРИ ЁКИ «АЛ-ЖАБР» ҚАНДАЙ ТУФИЛГАН

Биздан узок, аммо бизга яқин дилижону оламшумул ўтмишнинг дунёвий воқеаю воқеъликлари тубандаги йўсинда юз берган эди.

Помирдан Испаниягача тоғлару боғлар, еру дарё, кўлу денгизларни ишғол этган араблар дунёси ярим жаҳон ҳудудида араб тили, фани ва маданиятини ягона ҳоким қилмоқчи бўлди. Арабларга тобе бўлган мамлакатларда зўравонлик билан араб тили жорий қилинди, аммо у ерларда араб маданияти ёлғиз ҳоким бўлолмади. Чунки улар босиб олган Хуросону Фарғона, бутун Ўрта Осиё халқлари маданияти — адабиёти, санъати, меъморчилигию хунармандчилиги ва деҳқончилиги арабларниқидан юксак эди. Айниқса, илм-фан соҳасида араблар анча орқада эди ва қанчалар чиранмасин уларга тенглаша олмасди.

Шунинг учун истилочи араблар ўзларидан юқори бўлган халқ маданиятини йўқотиб ўзларига тенглатишга уриниб, қадимги осори атиқа ёдгорликларини қўпориб, кутубхоналарни ёндириб, ибодатхоналарни ер билан яқсон қилишса-да, мақсадга эришолмади, ҳаммани бир исломга бўйсундириб, арабча гапириб, арабча ёзишга мажбур этсалар-да, халқларга маънавий устозлик қилолмади, аксинча, илм-фан, маданиятни улардан ўрганишга мажбур бўлди.

Араб фани қадимги Юнонистон, Ўрта Осиё, Кавказ-орти, Эрон халқлари фанларининг таъсирида ривожлангани, файласуфлари арабларнинг «Муаллим ул аввал» яъни «Биринчи домла»си бўлгани, биринчи риёзиёт — математикани ҳам Ўрта Осиёликлар яратиб берган, улар фақат арабча ном билан ўзлариники қилиб олгани дунёга аввалдан аён.

Араб маданиятини, айниқса, илм-фанини ривожлантириш Шарқ фанида яралган нодир асарларни араб тилига таржима қилишдан бошланган эди. 773 йили Ҳиндистон фанида пайдо бўлган «Сидд Хант» асари арабча

таржима қилинди ва шундан кейин юнон асарлари таржима қилинди ва таржима ишига равақ бериш учун ўша аср охирига келиб таржима китоблардан иборат «Хизнат ул ҳикма» — ҳикмат хазинаси ташкил қилинди.

Араб халифалиги даврида, айниқса, Хорун ар-Рашид замонида бу ишларга катта аҳамият берилди ва халифа Хорун ар-Рашид биринчи Шарқ фанлар академияси ҳисобланмиш «Байтул ҳикма» — «Донолар уйини» ташкил қилди.

Дунёда астрономия фанига асос солган буюк фалакиётшунос олим, файласуф, географ, оламда биринчи бўлиб Ер юмалоқ эканини исботлаган, Американи очишга кўмак берган Аҳмад Фарғоний ҳам оламшумул илмий кашфиётларини шу «Байтул ҳикма» хужраларида бошлаб «Танобий уй»да ҳимоя қилган ва дунёга машҳур бўлганди.

Аҳмад Фарғоний «Байтул ҳикма» хизматига келгунича араб халифалигининг Хуросондаги ноизири ар-Рашиднинг тўнғич ўғли Маъмун қўл остида Марвдаги истеъдодли олимлар сафида эди. Ёш Аҳмад Фарғоний вазири аъзам ал-Фазл томонидан ҳам «Байтул ҳикма»га таклиф этилган эди. Бу «Илмлар уйи»га ўша кезларда раҳбарлик қилиш вазири аъзам зиммасида бўлгани учун Марвдан қарвон туяларига китоблар юклаб келган Ўрта Осиёлик олимларни бир-бир қабул қилиб, ҳар бирига муайян иш бериб, маош белгилади.

— Сиз, менинг ёш дўстим мавлоно Аҳмад ибн Муҳаммад «Байтул ҳикма» китобдори лавозимига тайинланурсиз ва ҳафталик маошни дирҳам ва динор билан олурсиз, — деди.

Аҳмад Фарғоний қўл қовуштириб, таъзим бажо келтирди.

— Қуллуқ! — деди-да, сўради. — Вазифам не юмушлардан иборат бўлур?

— Ёш келса ишга, дейдурлар. Сизга кўпроқ юмуш юклағаймиз. Аввалин «Байтул ҳикма»га келатургон таржима китобларини аслига солиштириб чиқайсиз. Сўнгра аларни тартибга солурсиз. Охири, ўзингиз ҳам таржима ишлари билан машғул бўлурсиз.

— Қуллуқ! — деди Аҳмад Фарғоний таъзим қилиб.

Марв вилоятидаги Сарахс шаҳрида таваллуд топган, Хуросонда илм олиб, олим бўлган ва Маъмун билан биргаликда ҳокимиятни қўлга киритган ал-Фазл ибн Саҳл подшоҳликда вазири аъзам бўлса-да, фалакиёт,

риёзиёт илми олими сифатида фанга, унинг ривожига хизмат қилишдан чарчамас, олимларга ҳомийлик қилишдан эринмасди. Шунинг учун Аҳмад Фарғонийнинг ишларига кўмаклашишни ўзининг инсоний бурчи деб билди. Аввало унга яхши уй-жой қилиб берди, китобларига махсус кутубхона ажратди, ўзига маоши билан дастёр топиб берди. Унинг фаолиятини халифа Маъмун ҳам дараклаб турди.

У вақтда режалик иш соати белгиланмасди, ой ботганда ётиб, куёшдан аввал уйғониб, чарчаб-толиққунча ишлар эдилар. Аҳмад Фарғоний ёш, бақувват, ғайратли йигит эмасми, у чарчашни билмас, толиқишни тан олмасди. Тонгдан шомгача куёш ёруғида китоб ўқир, таржималарни аслига солиштириб, баъзан таҳрир қилар, керак бўлса, хаттотларга бериб кўчиртирарди.

Шомдан кейин хонтахтасига бештадан шаъм ёқиб, таржима қиларди.

У Қубода, Марвда таржима қилган юнон олими Батлимус китобини қайтадан таржима қилишга киришди ва унинг Бош асари «Ал-Мажусий» таржимасини кўраётиб, олимнинг янглиш фикрларига дуч келиб қолди-да, оксоқол олим «Байтул хикма»да ўзидан олдин иш бошлаган Холид ибн Абдулмалик билан фикрлашди.

Абдулмалик кўпни кўрган, илмда сочи оқарган тажрибали олим эди. Аҳмад Фарғоний ёшлик қилиб, ўшандай олимнинг асарига енгил қарамаяптимикиан, деб ўйлаб, «ҳозирча туратурсин, бу масалага кейинча кайтурмиз», деди. Аҳмад Фарғоний оксоқол олимнинг гапини икки қилмаса-да, ўзиникидан қолмади — Батлимус фикрларини киши билмас мулоҳазалаб юрди-да, кунларнинг бирида вазири аъзам ал-Фазлга учини чиқариб, деди:

— Батлимус фикрларида чалкашликлар сезяпман.
— Бўлиши мумкин, — деди ал-Фазл. — Илм — коинот янглиғ бепоёндур. Унинг поёни изланишлар, фикр алмашувлар, баҳс, муҳокама-мунозаралар орқоли топилур.

Аҳмад Фарғоний Марв илм-фан мактабидан чиққан дўстлари Яхё ибн Мансур, Аҳмад ибн Абдуллоҳ, ал-Марвазий, Холид Ибн Абдулмалик ал-Марваррудий, Мусо ибн Шокир, унинг ўғиллари Аҳмад ва Ҳасан ибн Шокирлар билан ҳар куни бўлмаса-да, ҳафтада бир мунозара олиб борди. Ёш олим ўз иши даврида дин арбоблари бўлмиш Шайхулислом, Муфти ва уламолар билан ҳам баҳс қилиб турди.

Аҳмад Фарғонийнинг қадимги юнон астрономлари ва файласуфларининг асарларини тўплаб, таржима қилиб, оммалаштираётганидан хабар топган Шайхулислом аввал вазири аъзам ал-Фазл билан сўнгра Аҳмад Фарғоний билан учрашиб, қадимги юнон мажустий ғояларини тарқатиш араблар шаънига ва ислом дини манфаатларига хилоф эканини айтиб, ёш олимни дунёвий илмлардан қайтаришга уринди. Аммо ёш олим Шайхулислом билан барабар тортишиб, қўлидан келганича ўз эътиқодини ҳимоя қилди.

Ёш олим «Байтул ҳикма»да қуёш, ой ва юлдузлар ҳаракати ва ўзгаришларини тинмай ўрганиб борди, қуёш тугилиши, ой куйишини башорат қилди ва аниқ ҳисоб-китоб ўлчовлари ўтказиб «Фалакиёт тақвими» деб аталмиш астрономик жадвал тузди. Араб уламолари ушбу жадвалга асосланиб, Макка йўналишларини аниқладилар-да, масжидларни, қиблани аниқ белгилаб ўшанга мослаб қура бошладилар. Масжидларда ўқиладиган беш вақт намоз вақти ҳам ана шу жадвалга қараб белгиланди.

Ана шундан кейин Шайхулислом мағрибу машриқда ном чиқара бошлаган Аҳмад Фарғонийни бутунича ислом тарғиботчиси қилиб олишга уринди, аммо илми меҳнаткаш халқ манфаатига тўла хизмат қилдириш учун дунёвий фанларни ривожлантиришдан воз кечмади.

Ал-Хоразмийдай улуғ алломанинг Бағдодга келиб «Байтул ҳикма»га раҳбарлик қила бошлаши билан Аҳмад Фарғонийнинг ҳам илмий ишлари юришиб кетди.

Маъмун билан ал-Фазл улуғ алломанинг келиши ҳамон академиянинг калитини унга топшириб, турли мамлакатлардан келтирилган юнон, ҳинд, эрон ва бошқа тиллардаги китобларни саралаш, таржима қилдириш, ноёб китоблардан нусхалар кўчиртириш каби Бош китобдорлик ишлари ал-Хоразмий қўлига ўтди. Аммо ал-Хоразмий дастлабки кунларда Аҳмад Фарғонийни ўзидан нари қилмади, кўп ишларни биргаликда ҳамкор, ҳамжиҳат ижро этдилар.

Аммо иккалови ҳам «Байтул ҳикма»да куну тун ишласалар-да, ўз илмий ишларини сира тўхтатмадилар. Ал-Хоразмий ҳинд ҳисобига асосланган ўнлик ҳисоб усули устидаги кашфиётини мукамаллаштириш билан шуғулланса, Аҳмад Фарғоний фан амалиёти билан машғул бўлишга ҳам имконият топди.

У ер ўлчови массоҳлар ва мерос тақсимловчиларнинг ишини осон қилиш учун уларга амалий ёрдам берди.

Яъни чўл ерларнинг маълум бир доирасини ажратиб олиб, ўлчов ўтказди-да, овоз бериб ўлчаш «чақирим», «тош» ўрнига метр, километр ўлчовини ўйлаб топди ва бу ҳақда қўлланма «Микёси жаид» китобини битди. Ҳозирги километр ўлчови унинг номи билан боғлиқдир.

Бошқа тиллардан ноёб китобларни араб тилига таржима қилишни ҳам давом эттирган ҳолда у ўз ижодини тўхтатмади. Унинг машҳур асари ўттиз бўлимдан иборат бўлган «Мадҳал ун-нужум» — «Астрономияга кириш» китоби ўша даврда ёзилган бўлиб, оламда астрономия фанига асос солди. Унинг мазкур китоби дунёдаги кўп олий мактабларда дарслик сифатида ўқитилди ва тез орада турли номларда турли мамлакатларда нашр қилиниб, дунё фани олтин жамғармасига айланди.

Аҳмад Фарғоний «Байтул ҳикма»да ўтказиладиган муҳокама, мунозара ва илмий баҳсларнинг фаол иштирокчиси эди. Каттиқ мунозарали баҳслар кўпроқ олимлар ва уламолар орасида икки томоннинг аёвсиз кураши остида ўтарди. Маълумки, дин арбоблари билан дунёвий фан олимлари орасида курашлар бундан авваллари ҳам, Афлотун ила Батлимус замонида ҳам бўлиб турарди. Аммо Бағдодда, «Байтул ҳикма» фаолият бошлаганидан кейин айниқса кучайганди.

Ал-Хоразмий «Байтул ҳикма»да кеча-кундуз ишлаб, Марвда бошлаган кашфиёти — риёзиёт илмидан «Ҳисоб ҳинд» китобини ниҳоясига етказди ва халифа Маъмун билан вазири аъзам ихтиёрига топширди. Улар илми риёзий соҳасидаги бу ажойиб кашфиётни «Байтул ҳикма» анжумани муҳокамасига қўйди.

Улуғ алломанинг ҳинд ҳисобини такомиллаш, мукамаллаштириш асосида яратилган янги кашфиёти — «Ҳисоб ал-ҳинд» деб аталмиш китоби «Байтул ҳикма»нинг «умум хона»сида бошланди. Муҳокамага Маъмун олимлар билан бирга ер ўлчовчи массохлар, муфтийлар, уламоларни ҳам таклиф қилди. Уларни таклиф қилганидан халифанинг ўзи афсусланди. Чунки, дунёвий илм билан дин азалдан курашиб келганини эътиборга олмаганди.

«Катта танобий уй»нинг деворлари биқинига ёзилган тўшакларда ўнгда олимлар, чапда муфтий ва уламолар, ўртада массохлар чордона куриб ўтирдилар. Тўрда фил суягидан ясалган курсида Маъмун, унинг биқинида кичикроқ ёғоч курсида вазири аъзам ал-Фазл жойлашди. Анжуманни халифа Маъмун бошқарди. У савлат тўкиб ўтирган жойида подшоларга хос саловат билан «Улуғ

аллома Муҳаммад ибн Мусога сўз» дейиши ҳамон оқ шойи кўйлак устидан қизил чопон кийиб тақяси устидан оқ салла ўраган ал-Хоразмий ўртага тушди ва аввал халифага, сўнгра анжуман аҳлига таъзим бажо қилиб, йиғилганларга ўз асарининг мазмунини баён қилишга киришди.

Пашша учса билинадиган, киприк қокса кўринадиган, нафас олса сезиладиган жимликда алломанинг ҳар бир сўзи болқиб эшитилди. Масалан, қуйидаги сўзлар айниқса икки томон эътиборни ўзига тортди, ҳам олимларни, ҳам уламоларни.

— Илгари араблар ва уларга тобе мусулмон халқлар ҳисоб амалларини рақамлар бирлан эмас, сўзлар ёрдамида бажарар эрдилар. Ҳиндлар эрса, ҳар бир сонни алоҳида белги, яъни рақам бирлан ифода этадурлар. Ҳар томонлама ўйлаб қарасам ҳинд ҳисобининг афзаллиги муқаррар кўринди. Амалиётга осон, келажаги бебаҳо, сабаби шулки, дунё ишларининг келажак қалити — илми риёзий ечимларга боғлиқ бўладур.

— Исбот! Исботи қани? — деб лўқма ташлади уламолардан бири.

Ал-Хоразмийнинг исботи тайёр эди. У деворга тираб кўйилган узун ва энсиз қора тахта олдиға борди-да, оқ бўр билан тўққизгача бўлган рақамларни қатор қилиб ёзиб қўйди. Мана кўринг: алифга ўхшағони — бир, калитга ўхшағони икки, бели букилгани уч, ана — тўрт, мана — беш, ва ҳоказо. Аммо ҳиндларнинг бу ажойиб топилмаси чала туғилган бола бўлиб қолган. Ҳиндлар уни такомиллаштира билмаганлар.

Олимлар эътибор билан тингласалар-да, уламолар сафида шошқолоқлик сезилиб турди. Бояги уламо яна савол ташлади.

— Чала туғилғон болани нима учун тавсия қилурсиз?

— Чала туғилғони бирлан жони бутун, руҳи баланд, вояга етгач, паҳлавон бўладур. Биз ани вояга етказишга бел боғладик. Вояга етказиш йўли ҳам топилғон. Биз шу рақамларни қабул қилиб олиб, ҳисоб амалларини ана шу рақамлар ёрдами билан ҳал қилиш йўлиға ўтишимиз керак.

Чап томонда ўтирган Шайхулислом бошлиқ уламолар бир-бирлари билан шивирлаша бошладилар. Буни кўрган ал-Хоразмий гапни тўхтатиб турди, анжуманни бошқараётган Маъмун уламоларга қараб ўз назари билан уларни жим қилди. Шундан кейин ал-Хоразмий гапида давом этди:

— Хиндлар тўққизлик санок тартибини жорий қилсалар-да, улар энг яхши топилдиқнинг «1» рақами аҳамиятини, унинг ҳисоб амалиётида нималарга қодир эканини тушуниб етмагон эрдилар. Менинг хинд ҳисобига киритгон янгилигим шулки, «1» рақами ёнига бир халқа, яъни сифр қўйиб ани «ўн» қилдим — деди-да, тахтага бўр билан «10» рақамини ёзиб кўрсатди. — Мана шу ўнлик санок тартиби бирлан катта ва кўп сонларни жам ва тарх қилиш, зарб ва тақсим этиш осон ва содда бўладур.

— Эртакка ўхшайдур, — деб лукма ташлади чап томонда ўтирганларнинг яна бири.

— Санамай саккиз, демайлик. Аввал ҳаммасини эшитайлик! — деди ўнг томондагиларнинг бири.

— Аҳмад Фарғоний тўғри айтадур, гапираверинг, аллома Муҳаммад ибн Мусо! — деб Маъмун ҳаммани тинчитди. Шундан сўнг ал-Хоразмий қора тахтага тўрт хонали сонлар рақамини ёзиб, уларни зарб қилиб, яъни бир-бирига кўпайтириб кўрсатди. Ҳосил бўлган сонларни тарх қилди, тақсим қилди. Бутунни майдалаб, майдаларни яна бутунга айлантирди.

Салгина олдинлаб, қовс ичида айтадиган бўлсам, ўша вақтда туғилган ўнлик санок усули шарқда «ал-Хоразм» деб аталган бўлса, Оврўпада бу сўзни «Алгоритм» деб атай бошладилар. «Алгоритм» деб Оврўпада оғдариб пахта солинган бу сўз ўзимизга ҳам шўро даврида импорт қилиб олиб келинган.

Шундай қилиб, ўшанда, IX аср бошида ал-Хоразмий ўз кашфиётини илмий, амалий исботлаб дунёда бебаҳо ва буюк келажак фани яратилганини намойиш қилди. Ал-Хоразмий ўз маърузасини тугатар тугатмас, олимлар уни кутлаб оёққа турдилар.

— Офарин!

— Улуғ кашфиёт!

Халифа Маъмун мамнунлигини яширолмайд кўзлари ёниб, табассум қилди. Унинг биқинида ўтирган вазири аъзам ал-Фазл беихтиёр ўрнидан сакраб турди-да:

— Бугун улуғ кашфиёт туғилди! Ал-Хоразмий эшиклари берк илми риёзийнинг калитларини топиб қўлимизга берди. Ҳеч бир араб олими ҳал қилмогон муаммоларни ечиб, бизни хинд рақамлари бирлан ошно қилдилар. Энди бу рақамларни араб рақамлари, деб айтамыз.

Бу сўзлардан кейин тўсатдан гўё бомба портлагандай бўлди-да, унинг ваҳимасидан «Катта танобий уй» ларзага келди. Бу ларза ўнг томондаги олқишлар, чап томондаги нолишларда алайна сезилиб турди.

— Биз норозимиз! — деб кичқирди ошпоқ соколи кўксига тушган Шайхулисом. — Нега биз хандасий шаклларни қабул қилар эканмиз? Уларнинг рақамларини қабул қилиш ғайридин хинд қонини қонимизга кўшгон бирлан баробардур. Ал-Хоразмий ота-боболари мажусий бўлғони учун шундай қиладур. Нияти бузук, ул зот араб қонини ҳам бузмоқчи бўладур!

Икки бети ҳаяжондан қизариб кетган Қозиюл Куззот Шайхулисом гапларини зўр бериб қувватлар экан, янги кашфиётга тош ота кетди.

— Чапақай динли хиндлар чапдан ўнгга қараб тескари ёзадурлар. Илми ҳисоби эрса аларнинг диний эътиқоди бирлан чамбарчасдир. Масалан, бир сони — ота, икки сони — икки кўз, уч сони — агний деган худосининг рамзидур. Биз қандай қилиб, бу бидъатчи халқнинг рақамларини арабники деб атаймиз. Ярамайди!

Ал-Хоразмий тишини тишига қўйиб, чидам билан тинглади. Аммо унинг ёнида ўтирган, ал-Хоразмийнинг барча ишларидан хабардор бўлган, баъзан унинг бу кашфиётига кўмаклашган Аҳмад Фарғоний, ноилмий ва дунёвий илмларга, бошқа халқлар дурдоналаридан ҳазар қилишгача бориб етган гапларга чидаёлмади-да сўз олиб, уламоларни ўз қуроллари билан мот қиладиган далиллардан бошлади.

— Ҳадийси муқаддасда, — деди у — илм ўрганиш мусулмон эр ва аёллар учун ҳам фарз, ҳам қарз дейилгон. Илми чинмочинга бориб бўлса ҳам ўрганиш буюрилгон. Хинд халқида шундай илм яралгон эркан, ани улуг алломамиз бойитиб, араб халқининг меросига айлантирибдур. Бундин аввало араб халқи манфаат кўрадур, қолаверса, жаҳон — олам фойдаланадур. Умуминсон мулкига айланадур.

Қозиюл Куззот Аҳмад Фарғонийга эътироз билдириш учун ўрнидан туриб олди.

— Хиндлар ирқит, сихргар, тирноқларини кесдирмайдиган, сигир гўштини емаса-да, тезагини баданларига суртадурлар. Рақамларини қора тахтага оқ кесак билан ёзадурлар, араблар ҳам шундай қилишлари керак бўладурму?

— Мутлақо ундай эрмасдур, — деди Аҳмад Фарғоний. — Ҳар бир халқда ҳам ўзига яраша бидъат, хурофот, ярамас одат ҳам бор, аммо шу бирлан бошқа, ало хислат — мунаввар фикрли инсонлар яратган илм-фан мавжуддир. Биз алар яратгон ниҳолларни ўстиришимиз,

мевасини инсонлар ила баҳам кўришга даъват қилинғон-дурмиз.

Ал-Хоразмий Аҳмад Фарғонийнинг бу доно гапларини ўз гапидай билиб, бош чайқаб маъқуллаб ўтирди. Чўзилиб кетган бу тортишувга Аҳмад Фарғонийнинг маъқул ва мақбул гапидан кейин Маъмун якун ясади.

— Ҳар икки томоннинг гапини эшитдик. Ҳақиқат мунозаралар орқали очиладур. Бу жойдаги мунозараларда ҳақиқат очилди: биз ўз ишимизда ҳадийси муқаддасга амал қилиб, ҳар бир халқнинг илм-фанини ўрганишимиз, билим уруғларини бидъат-хурофот балчиғидин тозалаб, аҳли муслимнинг миясига қадашимиз лозим. Шу жихатдан қарағонда улуг аллома Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмийнинг кашфиёти буюкдур. Номаълум бир сонли тенгламалар орқали топишни кашф этди. Ани биз арабнинг «ал-Жабр»и деб атайдурмиз!..

Орадан сал вақт ўтмай, ал-Хоразмийнинг «ал-Жабр ва муқабил» китоби майдонга чиқди. Уни олимлар жуда юксак баҳоладилар, муҳолифлар ҳам тек турмадилар. Ўшанда Аҳмад Фарғоний унинг муҳолифларига қарата «илм ал-Жабр бамисоли тиканли дарахт, табрға чидағон одамгина унинг устига чиқиб, меваларидан баҳраманд бўлғай» деди.

Аҳли илм, айниқса, риёзиётчилар дунёси ўша кунни «ал-Жабр»нинг туғилган куни, деб биладилар. Хуллас, оламшумул буюк кашфиёт «ал-Жабр» ана шундай пайдо бўлган эди.

АҲМАД ФАРҒОНИЙ ВА МИРЗО УЛУҒБЕК

Ер юзининг деярли ярим дунёсига таъсир кўрсатаётган Араб халифалигининг пойтахти Бағдодда илм қилиб, обрў топиб, иззатда яшаётган Аҳмад Фарғоний орадан беш аср ўтгач, замона чархпалак бўлиб, бу ерларда унинг ҳам юртию келажак авлоди вакили Мироншоҳ ҳокимлик қилишини қайдин билибди. Қолаверса, оддий қишлоқ боласи вақти келиб, мусофир хужрада машқ қилган илмий ишлари фанлар оламининг олтин хазинаси бўлишини қайдин ўйлабди. Замонларнинг зайлию тақдирнинг тақозоси билан ана шундай тарихий воқелик юз берди, аммо уни Аҳмад Фарғоний ва унинг шериклари кўролмадилар.

Худди шунингдек, Амир Темурнинг беш йиллик ҳарбий юриши даврида бир вақтлар ёш Аҳмад сайр қилган Султония шаҳрида Амир Темур набираси Муҳаммад Тарафайнинг дунёга келиши ва аввалин Улуғбек, кейинча Мирзо Улуғбек бўлиб Аҳмад Фарғоний ишини давом эттиришини ул зот қайдин билибди. Аммо у оқар дарё тинмай оқиб, азалий ва охири элга манфаат келтиришини яхши билганидай ўзининг фалакиёт соҳасида олиб бораётган ишлари, айниқса, у қураётган расадхона ўз ватанида ҳам каромат кўрсатишига ишонган эди. Шу боисдан у Бағдод расадхонасини ташкил қилишга зўр ғайрат ва катта ишонч билан киришиб кетди.

Араб халифаси Маъмун кунларнинг бирида «Байтул ҳикма» китобдори Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Фарғонийни ўз хузурига чақириб:

— Фалакиёт фанини камолоти хусусинда ўйлаб бу соҳада Батлимус фикрларини аниқлаш ва ул зот олиб боргон ишларни давом эттириш учун расадхона қуриш кераклиги борасидаги ғоянгизга қўшилдик ва бул муҳим ишни сизга топшируرمىз! — деди-да, уни дадил ҳаракат қилиши учунми, қўшимча қилди. — Хоҳлагон одамингиз Сизга кўмак берур. Бу ишдин на дирҳам ва на динорни аяйдурмиз. Хўп дермусиз? Бизнинг фикримизча сиз «йўқ» деган лукмани сира-сира билмайдурсиз. Шундоқми, Мавлоно?

— Шундок! — деди Аҳмад Фарғоний таъзим бажо қилиб.

— Боракалло, мавлоно! Эмдиги сўровим расадхона манзили хусусинда бўлур. Ани қаерга жойламоқчидурсиз, эҳтимол анинг жойини ҳам танлаб қўйғондурсиз?

Аҳмад Фарғоний оқ туялар карвонида Бағдодга келаётган вақтидаёқ кўз қирига олиб қўйган ва кейинроқ бориб, кўриб келган жойи Шаммосия тепалигини тилга олди.

— Шаммосия!.. — Биз ҳам Шаммосияни тахминлагон эрдик. Шаҳар чанги ва тутунидин узокда, осмони кенг, баҳаво, сувға яқин тепаликда қурғон расадхонангиз оламшумул кошона бўлғай. Дидингизга қойилу қониқиш ҳосил қилғаймиз.

Орадан бир неча вақт ўтгач, олимнинг хузурига вазири аъзам ал-Фазлнинг ўзи кириб келди-да, унинг расадхона лойиҳаси асосан маъқуллигини айтиб, унга омад тилади ва ёнига икки ёш олимни олиб Искандария шаҳридага қадимги юнон расадхона қолдиқларини ўрганиб келишини тавсия этди.

Аҳмад Фарғоний у расадхонани Батлимус асарларидан яхши билар ва унинг заиф томонларини ҳам ҳисобга олиб, ўзига хос лойиҳа тузган эди. Вазир маслаҳати туфайли Аҳмад Фарғоний Мусо ибн Шокирнинг икки ўғли билан Искандария шаҳрига борди, қадимги юнон расадхонаси харобасини кезиб, ер ости қисмларини синчиклаб ўрганиб келди-да, ўз лойиҳасига қаттиқ ишонган ҳолда уни «Байтул ҳикма» муҳокамасига қўйди.

Одатдагидай муҳокамани Маъмуннинг ўзи бошқарди. Муҳокамага олимлар билан бир қаторда Шайхулислом бошлиқ уламолар, қозию куззот ва ер ўлчовчи массохлару мерос тақсимловчи мулозимлар ҳам чақирилди.

Бу галги муҳокама оғир бир вазиятда ўтиши кутилмоқда эди. Негаки, илм-маърифат аҳли расадхона қурилаётганидан беҳад хурсанд бўлса, уламолар Ислом дини ақидаларига қадимги юнон файласуфларининг таъсири кучайиб бораётганидан хавотирда эдилар. Шу сабабдан улар бугунги муҳокамада Аҳмад Фарғоний лойиҳасига тиш-тирноқлари билан қарши чикмоққа аввалдан ҳозирландилар.

Муҳокама бошланишидан аввал Шайхулислом билан вазири аъзам ал-Фазл қитдай чўқилашиб ҳам олдилар.

— Бул «Байтул ҳикма» илмдорлари шариатни оёкост қилмоқдаурлар. Қадимги юнон ақидаларини зўр бериб тарғиб қилмоққа тузилғонму бул илмлар уйи ёки илм қилмоққаму?

— Албатта илм қилмоққа тузилғон ва шундай қила-

дур. Ал-Хоразмий кашф қилгон «ҳисоби ўнлик» — «ал-Хоразм», «ал-Жабр» илм эмасму? Ал-Фарғоний куёш тутилиши, ой куйиши жадвалларини тузди. «Миқёси жадид» янги ўлчовни топди. Масжидларни ҳам ал-Фарғоний жадвалига қараб кура бошладингиз, намоз ҳам унинг белгилагон қибласига қараб ўқилмоқда. Бунинг нимаси шариятни оёқ-ости қилибдур?!

Шайхулислом нафасини ичига тортиб, жим бўлди, ammo бу жимлик бўрон орқасидан келадиган момоқалди-рокни эслатиб турарди.

«Байтул ҳикма»нинг танобий уйида яъни бир таноб ер кенглигидаги катта йиғинлар залида одатдагидек олимлар бир томонда, уламолар иккинчи тарафда яқандозларга чордона қуриб ўтирдилар. Халифа Маъмун тўрда фил суягидан ясалган курсида доно одамларга хос, подишоларга мос савлат тўкиб ўтираркан деди:

— Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Фарғонийнинг Шаммосия расадхонаси лойиҳасини муҳокама қилмоққа бошлайдурмиз. Бул хусусда мавлононинг маърузасини тинглайдурмиз...

Лойиҳанинг чизгилари, биноларнинг ер ости ва ер устидаги кўриниш шакллари тўрт бурчак қалин қоғозда ифода қилиниб, «Танобий уй» деворига осиб қўйилган эди. Уни ҳамма эътиборига ҳавола қилган Аҳмад Фарғоний Расадхона уч қаватли, доира шаклида бўлур. Ер ости қаватида узокни кўрадиган мураккаб ўлчов асбоблари ўрнашадур, иккинчи учинчи қаватда кузатув илми қилинур, учинчи қаватда куёш соат ва бошқа олатлар ўрнатилаур.

Ўтирган уламолар орасида гала-ғовур бошланди. Улар «шунча ҳашаматнинг не зарурати бор?.. Бунинг маблағига масжиду мадрасалар қурилса бўлмасму!..» дея лўқма ташлай бошладилар.

— Алар ҳам керак, илм ҳам зарур, — деди ал-Фазл уларга жавобан ва қўшимча қилди. — Бул илм иншоотининг уламоларга ҳам нафи тегур.

Аҳмад Фарғоний лойиҳани тасвирлашда давом этди.

— Баландлиги уч терак бўйи, кенлиги, катта-кичик етти хонадон иборат бўлиб анда осмон ва юлдузлар харитаси, юмалоқ ер тасвири кўрсатилур, кутубхона ҳам мавжуд бўлур.

— Ер остига шунча машмаша нимага керак?

— Илмга керак! Бул жойда фалакиётнинг асосий доимийликлари, сайёраларнинг ҳаракатлари, жами олам сирлари кузатилаур. Аларнинг оқибати халқ ҳаётига бенихоя фойда келтирғай.

Олимлар унинг фикрини бир оғиздан маъқуллаб, ула-моларнинг овозини босиб кетдилар. Уламолар айниқса, расадхонани Шаммосияда қурилишига қарши чиқдилар. Сабаби — табиатан гўзал бу жойни авлиёлар зиёратгоҳи қилмоқ афзал, дедилар. Уларнинг бу қаршилиғи ҳам иш бермади. Чунки халифа Маъмун «Расадхонанинг жойи — албатта Шаммосиядадур», деб хулоса чиқарди.

Кўли узун бўлиб кетган Аҳмад Фарғоний кенг қанот ёзиб, оёғи олти бўлиб Шаммосияга муҳандис ва кетмончиларни бошлаб келди-да, ер текислашга киришди. Бу иш осон бўлмади. Негаки, бир неча феллоҳларнинг иморатларини сотиб олиб, бузуб ташлаш керак эди. Маблағ етарли, ўрнига жой ҳам бор. Лекин инсон анъанаси омили кўндаланг бўлди.

— Бул ерда аждодларим арвоҳлари ётурлар. Қандай қилиб, бул жойимни ташлаб кетурмен, — деди бир феллоҳ.

Аҳмад Фарғоний фалакиёт олими эмасми, унинг дилига йўл топди ва Афлотун фикрларига асосланиб, руҳга айланган аждодлари жони ул зот қаерга борса, ўша жойда ҳозир бўлишини исботлаб, уни тинчитди. Аммо бу билан қаршилиқ ҳали батамом сингани йўқ эди.

Қурилиш бошланиб кетди. Қурувчиларни Аҳмад Фарғонийнинг ўзи танлади. Муҳандис, меъмор, гишт терувчилар орасида «ал-Фарғоний» тахаллусли одамлар номи тез-тез учраб турди. Қурувчилар орасида унинг юртдошлари борлигидан мамнун бўлган Аҳмад Фарғоний энг қийин ва муҳим юмушларни улар зиммасига юклаб янглишмади. Бундан вазири аъзам ал-Фазл хабардор эди. У бу иншоот қурилишидан тез-тез хабар олиб турар ва ҳар гал келганида «ал-Фарғонийлар, ҳорманглар!» деб саломлашарди-да, уларга совға-салом улашиб кетарди.

Энг охири марта келганида, у, Аҳмад Фарғонийни панага тортиб, ҳушёрликни бўшаштирмай, қурилишни тезлатиш ҳақида лутф қилиб кетди. Бундан унинг юрагига ғулғула тушди. «Шамол бўлмаса дарахтнинг шохи кимирламайдур. Бу гапнинг тагинда бирор сир-асрор бор» деб ўйлади. Кейинроқ қарама-қарши кучлар фитна ҳозирлай бошлаганидан хабар топди.

Шайхулислом, Қозиюл Куззот айрим муфти ва уламолар тўпланиб, шариатни оёқ ости қилаётганларни «тинчиттиш» учун «ётиб қолгунча отиб қолиш» ҳақида фатво беришганмушлар.

Шайхулислом ўшанда бундай деди:

— Марв вилоятидаги Сарахс шаҳрида таваллуд топган келгинди ал-Фазл ибн Саҳл вазири аъзам, хоразм-

лик Мусо ибн Муҳаммад «Байтул ҳикма» бош китобдори, Фарғонадан келган муҳандису мунажжимлар — саройда энг муътабар одамлар. Бағдод шаҳрида юз бераётган бу бебошликка барҳам бериш зарур.

Қозиюл Куззот кўшимча қилди:

— Тарихни такрорлаймиз. Масалан, Ҳорун қилғон ишни қиламиз. Ул халифа келгинди бебош вазирининг бошини кесиб, ақобирларни тинчитғон эрди...

— Тушундим. Аммо таъбири қандоқ?..

— Расадхона қурилишидан норози феллоҳлар бор. Алар уйларини бузғонларни бўғизлашга ҳозирдурлар.

— Аларни шаккоклик ила тинчитиб қўйдилар-ку!

— Яна бошқа кучлар бор. Масалан, аскар бошилар...

— Туркий зобитлар йўл қўймайдурлар. Улар саройнинг энг зўр таянчидурлар.

— Бу ишга ҳаммомчи қўл келадур. Ўлдирилган Аминнинг тарафинда бўлғон ҳаммомчи — энг лойик номзод...

Ўша уни кечаси ҳаммомда амалга оширилган бу фитна бутун Бағдодни, халифалик ҳудудини, жами олиму фузалоларни газаблантирмай қолмади.

Расадхона қурилиши битай деб қолган, унинг учинчи қаватига Аҳмад Фарғоний кашф этган ва Фарғоний соатсоз ясаган Куёш соат ўрнатилиб, сўнги безак ишлари бораётган эди. Битиши ҳамон вазири аъзам келиб кўрмоқчи ва ундан кейин халифа Маъмун ҳазрати олийларига тақдим этмоқчи эдилар. Аҳмад Фарғоний тиним билмай, кўз юмай, расадхона ичида, ости, устида юрди. Хурсандчилик онлари яқин қолган чоғда мудҳиш воқеа юз бери.

— Вазири аъзам ал-Фазл жаноби олийлари қатл қилинди!.. Қотил ул зотни ҳаммомда бўғиб ташлабдур...

— А!!!

Икки қўлида бошини чангаллаганича қотиб қолган Аҳмад Фарғонийнинг кўзи олдида бутун коинот гўё чархпалакдай айлана бошлади. Қотилларга нисбатан нафрат алангасида ёнди, аммо иложи қанча.

Дарҳол боришга улови йўқ эди, жанозасига улгуриш учун шаҳарга сўқмоқ йўллар билан югурди. Сўқмоқ йўл шаҳар яқинидаги қабристон ичидан ўтар эди, қабристонда баногоҳ уни гўрков тўхтатиб қолди.

— Мавлоно! Қайдин келурсиз?

Аҳмад Фарғоний бехосдан янграган овоздан чўчиб тушди ва ичига туфлаб олгач, янги қабр тупроғига қараб ўйга ботди.

— Вазири аъзам ал-Фазл жанобларига гўр қазурмиз. Тупроғи юмшоқ, тоза ва майин... Раҳматли инсон эркан ул зот. Ал-Хоразмий шул жойни танлаб кетдилар.

— Жойи жаннатда бўлсун ул раҳматликнинг, — дея Аҳмад Фарғоний дуо айлаб, хомуш тўриб қолди.

Шу он уларнинг олдига кабр ичидан ташланаётган тупроқ аралаш бир мия суяги топиллаб тушди.

— Нарирок туринг, мавлоно! — деди Гўрков.

— Ё пиримей, ал-Жаъфар ёки халифа Аминнинг мия суяги эмасму? — хайрон бўлди Фарғоний.

— Марҳум ал-Жаъфару Аминнинг суяклари ҳали танидин ажралғонича йўқ. Бул суяк ар-Рашиддин олдинги халифалар замони одамига мансубдур.

— Одамнинг охирати шулму?.. Неча йиллар ғоз юриб не-не ишларни жорий қилғон ақл-заковату ақида-ларни сиғдирғон бу калла энди бир парча суяк... Э, воҳ!.. Илм-маърифатга хизмат қилғон ал-Фазлнинг доно мияси ҳам ҳали шу кунга тушурму?.. Ё дариг!..

Маърифат қурбони бўлган олим ва давлат арбоби катта тантана билан шаҳидлар катори дафн қилинди. Унинг қабри подшолар тарафидан қатл қилинган ал-Жаъфар Яҳё ва Амин гўри ёнида бўлса-да у ердан Шаммосия расадхонаси айлана кўриниб турар ва расадхонадан қараган одам ҳам ул мазорни таний оларди.

— Жасаднинг шул жойда ётиши илмлар ҳомийси, олимларнинг бебаҳо дўсти вазири аъзам ал-Фазлга абадий ёдгорлик рамзидур, — деди Аҳмад Фарғоний.

Уч кеча — уч кундуз мотамдан кейин олимлар жам бўлиб, расадхонани кўздан кечирдилар-да, уни халифа Маъмун олий ҳазратларига тақдим этишга қарор қилдилар.

Маъмун саркардаю сардорлари, вазирлари қуршовида расадхонага келиб, унинг остки, устки иншоотлари, мураккаб кузатув асбоблари, дурбинларию куёш соатларига-ча қараб чиқди ва кузатув дурбинларидан осмонга назар ташлаб, кўз нурида коинотни кашф этгандай бўлиб, чиндан севинди ва Аҳмад Фарғонийни кучоқлаб, деди:

— Бу хизматингиз эвазига дунё турғунча турғайдурсиз! — деди.

Шундан кейин бу ишга катта ҳисса қўшган, аммо уни ўзи кўролмаётган қурбон бўлган ал-Фазл руҳи покига ва шу ердан ўтганларга атаб Қуръон тиловат ўқилди.

829 йили, баҳор фаслининг жума куни куёш чарақлаб турган онларда Аҳмад Фарғоний яратган «Шаммосия» расадхонаси ишга бошлади. Ўша кундан эътиборан Аҳмад Фарғоний билан Холид ибн Абдулмалик бу дар-

гоҳда фалакиёт сирларини оча бошладилар ва тез орада оламга машхур илмий ишлар майдонга чиқди.

Улар нималардан иборат эди? Уларнинг энг муҳимлари бир неча: масалан, 812 йилда юз берган қуёш тутилишини олдиндан башорат этгани асосида қуёш тутилишига оид илмий кузатишлар олиб бориб, бу ҳақда тузилган аниқ илмий жадвал ҳамон амалда. Ернинг думалоқлигини аниқлади ва оламшумул фикрини шундай далиллар билан аниқ ва содда қилиб исботладики, бу далиллар Улугбек даврида катта хизмат қилиб, ҳали ҳам ўз илмий аҳамиятини сақлаб турибди.

Қандай исбот далиллари эди? Масалан, бир хил осмон ёриткичларининг ҳар хил вақтда қанча кўтарилиши, қандай тутилиши ва бу тутилишнинг ҳар хил жойдан қай ҳолда кўрилиши аниқ тасвирлаб берилган. Маъмундан кейин эса, у илмий ишлари доирасини кенгайтириб, кўламини ошириб, муҳандислик санъатини эгаллади, мутаваккил замонида дайди Нил дарёсини халққа хизмат қилдириш учун унинг сувини ўлчайдиган «нилометр» асбоби яратди. Бу ҳақда унинг назарияси «Миқёси жадид» асарида кенг баён этилган.

«Шаммосия» расадхонасидан кейин Аҳмад Фарғоний Дамашқ яқинида иккинчи расадхона қурди ва ҳар иккала илм ойнасида Батлимуслининг илмий меросини ўрганди, ўлчади, камчиликларини танқид этибгина қолмай, уни ривожлантирди, 1022 юлдузнинг қадди қоматини аниқ ўлчади ва юлдузлар йўналиши жадвалини тузди.

Бу ҳақда Маъмуннинг гувоҳликлари эътиборга сазовордир. Маълумки, Маъмун «ал-Маъмуннинг текширилган жадваллари» номли китоб ёзиб, унда ўша давр фазогирлик кузатишлар, маълумотларини эълон қилган эди. Бу асар IX аср фалакиётшунослик ва география фани ривожига улкан таъсир кўрсатди. Бу ҳақда Аҳмад Фарғоний ўзининг «Самовий ҳаракатлар ва юлдузлар фанининг мажмуаси китоби»да келиштириб баён қилади.

Тақдирнинг тақозосига қарангки, орадан беш аср ўтгач, ўн тўртинчи аср охирида яъни 1392 йили Моваруннаҳр билан Ироқнинг роли алмашди. Темур ибн Тарағай Баҳодурнинг қўшинлари ўзининг «беш йиллик юриши»да Ироқни, бинобарин, Бағдодни эгаллади. Жангларда Бағдоднинг 90 минг аскарлари қирилса ҳам, илмий марказлари, шу жумладан Аҳмад Фарғоний расадхоналари авлодлар учун омон қолди. Оллоҳнинг амри билан бўлса керакки, ўша даврда яъни 1394 йили 22 мартда Бағдод яқинидаги Султония шаҳрида туғилган Муҳам-

мад Тарағай — бўлажак фалакиётшунос олим, давлат арбоби Мирзо Улуғбек дунёга келди ва сал улғайғач, Аҳмад Фарғонийнинг илмдаги меросхўри, фалакиётшуносликда улуғ алломазининг ишларини давом эттириб, коинот сирларини янада чуқурроқ ва кенгроқ ўрганиш учун «Улуғбек расадхонаси»ни бунёд этди.

Аҳмад Фарғоний бунёд этган «Шаммосия» расадхонасидан сўнг (829) роппа-роса 600 йил ўтгач 1429 йили иш бошлаган «Улуғбек расадхонаси» худди Аҳмад Фарғоний иншоотига ўхшаб сув бўйида, дўнглик устида, уч қаватли секстантлари ер остида ер устида жойлашган бўлиб, цилиндр усулида — доира шаклидаги Аҳмад Фарғоний иншоотига яқин усулда қурилди.

Расадхона ўрта аср шароитида ҳам ҳар жиҳатдан бекиёс бўлиб, энг мураккаб асбоб-ускуналар билан жиҳозланган эди. Бу асбоблар ёрдамида Мирзо Улуғбек фалакиётнинг асосий доимийликлари — экватор ва эклиптика орасидаги бурчакни ўлчаб, йиллик жараён доимийлигини, тропик йил доимийлигини ва фундаментал фалакиёт доимийлигини ҳам ўлчай олган. Ундан ташқари, кичик ўлчов асбоблари, қуёш ва юлдуз соатлари ўрнатган ва шу асосда Улуғбек ўзининг машҳур асари бўлмиш «Зижи Курагоний»ни яратди.

Мирзо Улуғбек ҳам ҳар жиҳатдан Аҳмад Фарғоний изидан бориб, барча фанларда катта муваффақиятларга эришган. Айниқса фалсафа соҳасидаги ютуқлари катта. Бу соҳада ўз мактабини яратди. Ўрта ва яқин Шарқ илғор ижтимоий-фалсафий тафаккурини ҳимоя қилиб, моддий дунёнинг инсон онгидан мустақил яшашига ишонч ҳосил қилиб, ҳосилаларнинг қонуний ҳаракатларини исботлаб берди.

Мирзо Улуғбек ҳам Аҳмад Фарғоний каби фанда кузатиш усулига, фан техника тараққиётига таянишни ёқлайди ва илмий ҳақиқатни очишда математик воситалар ва логикий усуллар ролини оширишни зарур деб билади. Бироқ унинг дунёқараши, дунёвий илмларга эътиқоди, илмий иншоотлари ҳаммага ҳам бирдай ёқмади. Бу ерда ҳам худди олти юз йил илгари Бағдодда бўлгани каби фожиа юз берди. У ҳам худди ал-Фазл янглиғ мудҳиш фитна қурбони бўлди. Аммо унинг улуғ номи, буюк ишлари қолди. Бобокалонларимиз бўлмиш Аҳмад Фарғоний билан Мирзо Улуғбеклар асрлар нари оламдан ўтсаларда улар инсониятга адо бўлмас мерос, унутилмас ихлос қолдирдилар. Қундузи порлаган Қуёш, тунда чараклаган ой ила юлдузлар бизга уларнинг руҳи-покларини эслатиб турғувчидир.

ДРАМАЛАР

АҲМАД ФАРҒОНИЙ

ҚАТНАШУВЧИЛАР

Аҳмад Фарғоний — Фалакиётшунос олим
Ал-Хоразмий — Алжабр ижодкори
Абдулмалик — фалакиётшунос
Маъмун — Араб халифаси
Ал-Фазл — Вазири аъзам
Котиб — «Байтул ҳикма» котиби
Гуландом — Гўзал қиз
Шайхулислом — Уламолар раҳбари
Муфтий — Уламо
Қозинол куззот — Шаҳар қозиси
Яҳё — Хуфя ишлар нозири
Зобит — Хуфя ишлар ходими
Дасёр — Аҳмад Фарғоний хизматчиси
Феллоҳ — Дехқон
Ҳаммомчи
Массоҳ — Ер ўлчовчилар вакили
Соатсоз — Аҳмад Фарғонийнинг устаси
Ҳарам бекаси

Йўловчи, картограф.

Олимлар, уламолар, хизматчилар, қабр бошидаги ҳасса-кашлар.

Воқеа IX аср бошларида Араб халифалигининг пойтахти Бағдод шаҳрида юз беради.

БИРИНЧИ ПАРДА

Биринчи кўриниш

Аҳмад Фарғонийнинг «Байтул ҳикма»даги хужраси. Олимнинг кутубхонаси ила ишхонаси ҳам шу ерда.

Хонтахта атрофида ал-Хоразмий, Абдулмажид, Аҳмад Фарғоний суҳбаглашиб ўтиришибди.

А б д у л м а л и к — Вақт қандай тез ўтяпти. Бағдодга келгонида менинг ҳам соқол-мўйловим Аҳмад Фарғонийникидай қоп-қора эрди. Ҳозир қаранглар, мош-гуруч бўп қолди...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Сиз кўрган мушкулотни кўрган ҳар қандай инсоннинг ҳам соқол-мўйлови тугул сочи оппоқ бўларди.

А б д у л м а л и к — Мен кўрган хунрезликни кофир ҳам кўрмасин. Бирмас уч вазирнинг қатл қилинишини кўрдик. Маъмуннинг отаси Ҳорун ўзининг эроний вазири Жаъфарни қатл қилганди. Шундан кейин Эрон ва Хуросонда қанча хунрезликни кўрдим. Орадин сал ўтмай, Ҳоруннинг ўзи кўз юмди. Ундин кейинги ота биру она бошқа ака-ука Амин билан Маъмун орасидаги можаролар ҳам тинкамни қуритди.

А л-Х о р а з м и й — Ана ўшандин мени воқиф қилинг, оқсоқол. Мен Бағдоддин узокда эрдим.

А б д у л м а л и к — Ҳорун иккинчи хотинидан бўлгон ўғли Аминни тахт вориси қилиб кетди. Бундин газабланган Маъмун бизнинг одамлардин аскар тўплаб, пойтахт Бағдодни қонға белади. Мана шу кўргон деворларига шоти қўйиб чиқаётган қийиқ кўзли аскарларнинг «урхо-ур!» деган овозларидин юраклар титраган. Кўксига найза санчилгон аскарларнинг инграшидин, аёлларнинг дод фарёдидин бағрим пора-пора бўлгон.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Араб акобирларининг мажусийларни қийма-қийма қирғонини мен ҳам кўрганмен. Энг фожиалиси Маъмун ўз укаси Аминнинг бошига қилич тортғони бўлгон эрди...

А л-Х о р а з м и й — Ана шу боис Бағдодга мен сизлардин анча кейин келдим. Маъмуннинг ўзи кўп даъ-

ват этди. Вазири аъзам ал-Фазл махсус мактуб йўллади. Аммо мен Қутайба бинни Муслим менинг боболаримни қирғонидин норизо эрдим. Қолаверса, ислом диниға кирмагани оташпараст деб, Хоразм ёзувини биладиғонларни мажустий деб бошларига қилич торганларини кечиролмасдим. Нима қилай, Сиз Аҳмад Фарғоний, сиз Абдулмалик ва Мусо ибн Шокирларни соғинганим учун келдим. Сизларни кўрмоққа дил хуммор эрдим.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Келишингизни орзиқиб кутғон эрдик. «Байтул ҳикма» қалити ҳам сизни кутур эрди. Келишингиз заҳоти ани вазири аъзам ал-Фазлнинг ўзи икки қўллаб сизға тутқизди. Мана эмди олам гулистон. Анинг оламшумул меваси ҳам пишди. Бугун Сизнинг «Ҳисоб ал-ҳиңд» асарингиз дунёда момоқалдиروق бўлиб янграйдур. Иншооллох.

А л - Х о р а з м и й — Ёш бўлсангиз ҳам ниҳоятда камсухан, камтар олимсиз-да, мавлоно. Ўзингизнинг «Самовий ҳаракатлар ва илми жунун» асарингиз ҳам шул «Байтул ҳикма» меваси-ку! Меваси бўлғонда ҳам мазаси оламға татийдурғон анвойи-ку!..

А б д у л м а л и к — Қуёш тугилишини олдиндин башорат қилиб, ягона жадвал яратғонингизни айтмайсизму? Дунёда ягона Ер юзи харитангиз-чи? Ул харита хусусинда Италия, Дониё ва Нидерландия денгизчилари харидор бўлиб турибдурлар.

А л - Х о р а з м и й — Энг муҳимини айтмадингиз...

А б д у л м а л и к — Энг муҳими бугун «Байтул ҳикма» муҳокамасинда айтиладур. Билишимча, Шайхулисломнинг уламолари қилич яланғочлаб турибдурлар.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Шайхулислом ўзимга ҳам мушт ўхталиб кетди. Кўзингни оч, иккала кўзинг бирдан ўйилур, деди менга... Расадхона қурилиши шарриатга хилоф эрмуш. (*Фарғонача яктак кийган Дасёр бола киради*)

Д а с ё р — Гуландомхон келибдур, кирсинму?

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Кирсун.

Атлас қўлак, йўрмадўзи дўппи кийган гўзал Гуландом салом бериб дастурхон кўтариб киради.

Г у л а н д о м — (*Дастурхонни хонтахтага қўяркан*) Аям анжумандин олдин еб олишсун, деб чучвара тугиб юбордилар. Манави идишларда беҳи шарбати...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — (*Ал-Хоразмийга*) Соатсоз Кубовий дўстимнинг қизи. Исми Гуландом. Ўзи ҳам чевар, ҳам пазанда...

А л - Х о р а з м и й — Фарғона қизларининг қўллари ипак, мана бу неъматнинг гўзаллигини қаранг.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Дадангиз келмадиларму?

Г у л а н д о м — Қуёш соат юмуши бирлан бандмушлар, кечроқ ров кириб ўтурмен, дедилар.

Вазири аъзам ал-Фазл киради. Ҳамма ўрнидан туриб қаршилайди. Гуландом чопикиб кетади.

А л - Ф а з л — Оҳ-оҳ, қандай хушбўй таом устидин чиқибман.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Яхши меҳмон ош устида, демушлар, ҳозирча бодом чучварага марҳамат.

А л - Ф а з л — Уйингизда фарғонача паловни кўп еганмиз. Бодом чучвара биз учун ниҳоятда танқис. *(Ўтириб, бир донасини оғзига солғач)* Бай! бай! Жаннат меваси ҳам бунчалар бўлмас. Чучварага қўшиб тилимни ҳам ютиб юбормасам бўлгани...

А л - Х о р а з м и й — Хоразм дўлмасиндин татимағонсиз-да. Дим лаззатли бўлади ёшулли.

А л - Ф а з л — Минг эшитгандин бир бор кўрган маъкул дейдилар. Дўлмани эшитамизу кўрмаймиз...

А л - Х о р а з м и й — Иншооллоҳ келаси ҳафтада Хоразмдин аймоқларим келадур. Ана ўшанда дўлма сайилига чақирурмен.

Ал-Фазлнинг хизматчиси киради.

Х и з м а т ч и — Ҳазратим! Шайхулислом жаноблари сизни қидириб келган экан! Қаерда бўлсалар ўша жойга мени бошлаб бор, дедилар. Дарвоза олдида турибдур.

А л - Ф а з л — Ул зотнинг қайнонаси севмас эркан, тамом тугағонида келибдур. Майли, кирсунлар.

Дастурхонни йиғиштирадилар. Оқсоқол, оқ салла, ялтироқ чопон кийган Шайхулислом киради.

Ш а й х у л и с л о м — *(салом-алиқдан сўнг)* Анжуманға кечикдимму деб ташвишда эдим.

А л - Ф а з л — Яна бироз фурсат бор.

Ш а й х у л и с л о м — Анжумандин олдин Сизга холий бир калима айтгум бор эрди...

А л - Ф а з л — Маҳкамага борайликму?

А л - Х о р а з м и й — Вазири аъзам жаноблари, биз, анжуман ҳозирлигининг хабар олиб келурмиз.

А л - Ф а р ғ о н и й — Сизлар бемалол ва хотиржам шу жойда гаплашаверинглар.

Ал-Фарғоний, ал-Хоразмий ва Абдулмалик чиқиб кетадилар.

А л - Ф а з л — (Шайхулисламга) Гапиринг. Шайхулислам жаноблари иккала кулоғим сизда.

Ш а й х у л и с л о м — Очигчасига гапира қолай. Сиз адолатгўй, маърифатпарвар, олижаноб ал-Фазлдай одамга бор гапни хуфя ёинки локлаб гапиргум йўқ.

А л - Ф а з л — Мен ҳам Сиз бирлан кўпдан берли ошкора мулоқот орзусинда эрдим. Давлатнинг зарурий юмушларидин бош кашлағоли ҳам пурсат йўқ.

Ш а й х у л и с л о м — Давлат ишларидин кўра кўпроқ мажусий олимлар юмуши бирлан банддурмен, десангиз ярашуғли бўлур эрди.

А л - Ф а з л — Локланмағон, хуфя бўлмағон хилватий гапингиз шудурму, Шайхулислам жаноблари?..

Ш а й х у л и с л о м — Ушал локланмағон хуфяси ана, ўз хонтахтангизда турибдур. Ал-Фарғоний мажусий Батлимуснинг Ислам динига хилоф ақидасини бизга кўчириб келмоқчи.

А л - Ф а з л — Янглишмаяпсизму, Шайхулислам жаноблари. Аҳмад Фарғоний ёш бўлса-да, фанимизга барча араб олимларидин зиёд хисса кўшмоқдадур. Ул зот кураётган Расадхона ва ундаги амалиёт аниқ фанлар кўзгуси бўлиб, худди ал-Хоразмий кашфиётидек фанимизни гафлат уйкусидин уйғотиб юборадур.

Ш а й х у л и с л о м — Муносабатингизни мунчалар ошкор айтурсиз деб чамаламағон эрдим. Бизнинг ҳам ошкор гапимиз шулки, шарият оёқ ости бўлмоқда, «Байтул хикма»да уя куриб олғон келгинди жодугарлар динимизга хилоф ақидаларни, мажусий маслакларни тарғиб айламоқдадурлар.

А л - Ф а з л — Боя «мен» деб гапирғон эрдингиз, энди бўлса «биз» дея бошладингиз, буниси локланғон гап эрмасму?!

Ш а й х у л и с л о м — Хуфяси ҳам эрмас. Муфтилару уламолар, мерос тақсимотчилари массоҳлару қозиюл куззот ҳам шу фикрдадурлар. Анчайин аскар бошилар ҳам шу томондадур. Касални яшурсанг, иситмаси ошкора қилур. Иситма эрса ловуллаяпти! Наҳотки, хуфя ишлар вазири ани Сизга шипшитмағон бўлса.

А л - Ф а з л — Аларнинг ҳам фикрини билинг, де-моқчимусиз?

Кўнғироқ чалади. Хизматчи киради.

Х и з м а т ч и — (таъзим қилади). Буюрсинлар!

А л - Ф а з л — Чой!

Хизматчи чойнакда чой, патносада ширинлик келтиради. Чой бахона суҳбат давом этади.

Ш а й х у л и с л о м — «Байтул ҳикма» атрофинда бурқаётган қора тутунни сезмаяпсиз, вазири аъзам жаноблари. Ул қора тутун алангалаб кетишидан хавотирда-дурмен.

А л - Ф а з л — Нима қилмоқ керак, деб ўйлайсиз?

Ш а й х у л и с л о м — «Байтул ҳикма»ни жодугарлардин тозалаш керак. Ал-Хоразмий, ал-Фарғоний ва Абдулмаликлардин биринчи галда!..

А л - Ф а з л — Аларнинг араб фанига қўшган, қўшаётган ва яна қўшажак ҳиссаларидин тўла воқиб бўлайлик. Сўнгра иддао қилайлик. Йўқса, олимлар олдида, Оллоҳ хузуринда ҳам жавоб тополмай қолурмиз. Ҳар қандай чигаллик ҳам мантиқ қалити бирлан очилур. Мантиқ эса, муҳокама, мунозара ва мутолаа якунидин ҳосил бўлғай.

Ш а й х у л и с л о м — Мажусийлар чигалини ҳам муҳокама майдониға ташларсизму, жаноб вазири аъзам. Оқибати не бўлғай?.. Яқин ўтмушнинг сабоғи ёдингиздин чиқдиму?..

А л - Ф а з л — Ошинг ҳалол бўлса, кўчада ич, дейдурлар. Масала ўртага тушғонидагина мантиқ қозонида қайнаб пишадур. Қозонда қолғони чўмичга чиқадур. Олимлару уламолар юзма-юз бўлиб баҳс мушоираси ўтказсунлар, музокараю мунозаралардин чўмичга чиққонини ҳалол, деб билурмиз.

Ш а й х у л и с л о м — Ким ҳакамлик қиладур?

А л - Ф а з л — Оллоҳ ҳакам, халифа Маъмун хазратлари гувоҳ. Келишдикму?

Ш а й х у л и с л о м — Келишдик!

Шайхулислом чиқиб кетади.

А л - Ф а з л — *(хуноб бўлиб, ўйга ботгач)* — Ажиб жумбоқ ташлаб кетди ул айёр шайх. Марҳум ва-зир Жаъфар тақдирини эслатмоқчи бўлдиму? Сен ҳам ўшанинг кунига туширсен, демокдурму? Ул зот бир чигални ечишда қатл қилинғон эрди. Кўзингни оч, Жаъфар ҳам эрди сенингдек, сен ҳам бўлурсен анингдек демокчими? Гапларидин қон иси буруқсайдур.

Жойига ўтиради, ниманидир эслаб, яна туриб кетади.

— Сен ҳақиқат ҳимоячисидурсен. Ҳақиқат севимли олимларинг тамонинда. Аларни бидъат қушхонасиға ташлаб қўйма!

Қўнғирок чалади. Таъзим билан хизматчи киради.

Хизматчи — Буюрсинлар.

Ал - Фазл — «Байтул ҳикма» Бош китобдори бирлан мавлоно Аҳмад Фарғонийларни ҳузуримга даъват этинг.

Хизматчи чиқиб кетади.

Илм бирлан шариат — ўт ила совуқ сув... Аслида шундоқми? Дин пешволари нега дунёвий илмларни яқтирмайдурлар. Ҳадисларда ундоқ фатво йўқ-ку!

Оқ шойи, кўйлак, кизил чопон кийиб, оқ салла ўраган ал-Хоразмий, ундан сал ёшроқ кўринган чакмон кийиб салла ўраган Аҳмад Фарғоний кирадилар.

Ал - Хоразмий — Йўқлағонингиз учун ташаккур. Хизматингизга шайдурмиз.

Ал - Фазл — Сизларни кўрғонимдин ғоят шоддурмен, жаноблар. «Байтул ҳикма» да қандай янгиликлар бор?

Ал - Хоразмий — «Ҳисоб ал-ҳинд» китоби бирлан мавлоно Аҳмад Фарғонийнинг расадхона лойиҳаси ҳукмингизга тайёр, вазири аъзам жаноблари.

Ал - Фазл — Шул хусусда йўқлаб эрдим Сизларни «Ҳисоб ал-ҳинд» китобингизни туни бирлан кўз юрмай хижжалаб чиқдим, мавлоно ал-Хоразмий. Бир тунда мени ҳам риёзиётчи қилиб қўйдингиз.

Ал - Хоразмий — Миннатдормен, вазири аъзам жаноблари.

Ал - Фазл — Сизлар бирлан маслакдошдурмен, бас шундоқ эркан, қуролдош ҳам деяверинг.

Ал - Хоразмий — Қуллуқ!

Ал - Фазл — Сиз мавлоно Аҳмад Фарғоний, илмга шунча кўп хизмат қилиб чарчамадингизму?

Аҳмад Фарғоний — Чарчашга вақт йўқ, ал-Фазл жаноблари.

Ал - Фазл — Боракалло! Юртингизни соғинган бўлсангиз бир муддатга юборурмен.

Аҳмад Фарғоний — Соғинишга вақтим йўқ!

Ал - Фазл — Дам олишга татил берайинму?

Аҳмад Фарғоний — Дам олишга имкон йўқ.

Ал - Фазл — Ер, сув, фалакиёт ва фалсафа хусусинда олтига рисола битибсиз. Ҳисоблашни осонлаштириш борасинда ҳам тадқиқ қилурмишсиз. Буниси ҳам битдиму?

Аҳмад Фарғоний — Битиришга вақт йўқ, вазири аъзам жаноблари.

Ал - Хоразмий — Мавлоно ишлағонда бир кундуз баҳору ёзга тенг бўлса, тунда иш соати куз ила қишча чўзиқ бўлса, хўрозлар кичқирмасаю соатлар бонг урмаса

ва сўфилар азон чақирмасалар. Вақт ҳам қозикдай муқим турса! Ана унда Мавлоно вақтдин рози бўлмай.

А л - Ф а з л — (хо-ҳолаб кулади). Бундан чиқди тўхтабтур Куёш, тўхтайлар Ой ила юлдузлар! дейиш керак бўладур. Мавлоно, ўзингиз бу шиорға тескарисизку!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Устоз ал-Хоразмий аския қилиб ўтдилар. Мен фақат вақтни қизғанадурмен. Вақт — фикрловчи инсоннинг тахту бахтидур. Вақтнинг беҳудаға кетғони бахтинг кетғонидур. Не-не олиму фузалолар борлиқ фикрини битиб улгуролмай армонда кетдилар. Кўли гул устаю, устозлар ҳунарларини меросхўрларига юқтиришға вақти етмай ўтиб кетдилар. Шул сабабдин вақт ғаниматдур. Жами ғанимат нарсаларнинг қадриға етмоқ иймондандур, деб билурмен.

А л - Ф а з л — (ал-Хоразмийга қараб). Шул сабабдин ғанимат вақтни ўтказмай, Мавлононинг бошини жуфтлаб қўйсақ. Фарзанд кўрса, анға «ал-вақт» деб ном қўйиб олсалар.

Хо-ҳолаб кулишади.

А л - Х о р а з м и й — Қайлиғи нақд. Гуландом исмли ҳурилиқо маъшуқа атрофинда парвона. «Хўп» дейишға алломанинг вақти йўқ.

А л - Ф а з л — Совчиликка ўзимиз борурмиз. Бўптиму? (*Аҳмад Фарғоний «йўқ» дегандай бош чайқаб қўяди*).

А л - Х о р а з м и й — Мавлоно Қубода қолғон вафодорини кутадур.

А л - Ф а з л — Ундок бўлса лавз...

А л - Х о р а з м и й — Олимларимиз Танобий Жомий хонаға жам бўлдилар. Борурмизму?

А л - Ф а з л — Қаттиқ тортишув бўлиши кутиладур. Билишимча, уламолар тилларини чархлаб турибдурлар. Ўйлайманки, сизлар ҳам ҳимояға шайдурсизлар.

Аҳмад Фарғоний — Энг яхши ҳимоя — ҳужум!

А л - Ф а з л — Қани, юринглар!

Кўриниш тугайди.

Иккинчи кўриниш

«Байтул хикма» — саройининг дарвозаси олдида котиб «Солнома» варақлаб ўтирибди.

К о т и б — Бугун ҳаво очик, оппоқ булутлар сайр қиладурлар. Ногоҳон кўкда қора булутлар ҳам пайдо бўлиб, ҳавода мисоли бўтқа қайнатур. Кўкдаги бул ҳодисанинг ерда ҳам инъикоси — акси бордурки, бўла-жак анжуманда икки қирроқ кучлари рўбару, юзма-юз, гўёки жикқа муштдурлар...

Дарвоза очилади — парда кўтарилади. Саҳнада — катта танобий ҳонаихоснинг ўнг томонида олимлар, чап томонида уламолар тизилиб ўтирибдилар.

Марказда фил суюгидан ясалган курсида Маъмун. Ундан пастроқда Ал-Фазл.

А л - Ф а з л — Мўътабарли жамоа! Бугун Муҳаммад ибн Мусо ал-Хоразмий «Ҳисоб ал-ҳинд» асари бирлан мавлоно Аҳмад Фарғонийнинг расадхона лойиҳаси «Бай-тул ҳикма» муҳокамасиға қўйилғондур. Анжуманға олимлардин тапқари уламолар ҳам чақирилғон. Тафаккурли тортишувларға йўл очик. Ҳозир ал-Хоразмий ўз гадқиқотини баён қилғай. Андин сўнг фалақиёт илмининг дарғаларидин бири Аҳмад Фарғоний кашфиёти ўртаға ташланур. Ал-Хоразмий жаноблари. Марҳамат, сўз сизға!

А л - Х о р а з м и й — Араблар ва аларға тобе мусулмон халқларнинг ҳисоб амалларини тубдин ўзгартириш лозим. Такрор айтаман тубдан ва бутунлай! Нега? Ҳисоб амалини кулоч-кулоч сўзлар бирлан бажариш осонму ёки ҳар бир сонни алоҳида рақам ила ифода этгон осонму? Биринчиси бир кулоч, иккинчиси бир энлик ҳам эмас. Хулоса — ҳиндларнинг ҳисоби оддий ва маданий!

Ш а й х у л и с л о м — Эртақ айтурмусиз, мавлоно ёйинки исботи ҳам борму?

А л - Х о р а з м и й — Мана, масалан, (*деворга қадалган қоратахтада тўққиз рақам ёзиб кўрсатади*). Кўринг мана буниси бир, буниси икки, бу эса, уч.. тўрт, беш, олти, етти, саккиз, тўққиз... Қандай ихчам, нақадар содда! Биз шул рақамларни қабул қилиб олайлик!

Ш а й х у л и с л о м — (*ўрнидан туриб кетади*). Маърузачи бизға буддани қабул қил, дейишдин ҳам тоймайдур.

Қ о з и ю л к у з з о т — Нафаси етурмикин?

М у ф т и — Қозисан, қартасан, ўз зотингға тортасан. Мажусий зотидин нима ҳам кутурсиз.

М а с с о ҳ — Мен қизиқиб қолдим. Охириғача эшитайлик-чи, биз ер ўлчовчи массохларға не каромат кўрсатуркин бул жадид ҳисоб усули.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Массоҳ жанобларининг гапи тўғри. Маърузанинг қаймоғини тотиб кўрайлик. Анда илму амалнинг янги дарвозаси очилаётир.

Хамма жим бўлади.

А л - Х о р а з м и й — Хиндларда тўққизлик санок тартиби жорий бўлиб, унинг «I» рақами ёнига бир халқа, яъний юмалок сифр қўйилса, ани «ўн» деб ўқиладур (қора тахтага бўрда «10» рақамини ёзади).

— Ўнлик санок тартиби бирлан катта сонларни жам ва тарх қилиш, зарб ва тақсим этиш осон бўладур.

Олимлар жонланиб маъқулласалар, уламолар томони безовта, норизо тебранади.

Ш а й х у л и с л о м — *(ўрnidан туриб кетади)*. Латифа айтурсиз. Ишониш қийин!..

А л - Х о р а з м и й — Мана бул мисолларга ҳам эътибор беринглар. *(Тахтага тўртхонали сонларни ёзиб, уларни бир-бирига кўпайтириб кўрсатади)*. Мана булар риёзиётнинг жадид — яъни янги назарияси эрур!

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(Ўрnidан сакраб туради)*. Офарин! Риёзиётни Ердин Осмонга кўтаргувчи кашфиёт! *(ал-Хоразмийни қучоқлайди)*. Дунё турғунча туринг!

З а л д а н о в о з — Боракалло! Боракалло!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Устоз ал-Хоразмий шул чоқғача эшиклари берк турғон илми риёзийнинг калитларини топиб қўлимизга бердилар. Биз бул нодир кашфиётни «Ўнлик санок усули», деб, арабчасига эрса, «Ал-Жабр» деб атайдурмиз!

Залда икки хил жонланиш кўринади.

Ш а й х у л и с л о м — Нима учун биз, араблар, хиндларга тобе бўлурмиз?! Бундин буён биз ҳам хиндлардек ҳандасий шакллар ва рақамлар бирлан пол очирмизму? Не мақсадда ҳинд урф-одатини қонимизга сингирмоқчи бўлурсиз?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Бул майдонда насл савдоси эмас, илм ривожини борасинда холис баҳс бўлмоғи лозим. Шул чегарадин нари — ўтмоғонимиз маъқулдир, жаноблар.

А л - Ф а з л — Аҳмад Фарғоний минг бор ҳақлидур. Биллоҳ, бул улуғ кашфиёт ҳеч бир араб олими ҳал қилолмағон муаммоларни ечиб, бизни хиндр рақами бирлан ошно қилди. Энди аларни араб рақамлари деб, Аҳмад Фарғоний айтғонидай «ал-Жабр» деб атаймиз.

Ш а й х у л и с л о м — Ал-Хоразмийнинг ота-бобоси оташпараст мажусий эркан, ўз зотиға тортибдур. Ал-Фарғоний сиз ҳам мажусий бўлсангиз керакки, ал-Хоразмийни жон-жаҳд бирлан химоя қиладурсиз. Ёшлиқда янглишманг, бўтам. Ёшлиқда янглишгон банданинг умри зимистон бўлур.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Насихатингизга қуллук, Шайхулислом жаноблари, аммо балиқни илон, деб тасаввур қилмайлик, бинобарин, ҳиндлардек буюк халқ меросидин ҳазар қилиб бўлмайдур, демоқчимен. Ҳар бир халқда ҳам бидъат, хурофот бор. Лекин мунаввар фикрли одамлар яратгон илм-фан ҳам мавжуд! Биз олимлар ана шулар уруғини териб олиб, ўстиришимиз лозим.

Қ о з и ю л К у з з о т — Тўхтаг, тўхтаб туринг, ёш мардон. Ҳинд ила араб бир бўлолмайдур. Биз ўнгдин чапға қараб ёзурмиз алар чапдин ўнга... Ҳисоб илми ҳам чапақай диний эътиқоди бирлан эгизак. Аларнинг ҳар бир рақами ясама худоларнинг рамзидур. Мисол келтирайму? Хўп! Мана, масалан, бир сони — ота, икки сони — икки кўз, уч сони — агний деган — ясама худосининг рамзидур. Айтинг-чи, қандай қилиб аларни араб рақамлари деб атаймиз? Бўмайди!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — (Ал-Хоразмий қулогига). Бул мутаассуб муллолардин ҳар балонинг хиди буруқсайдур.

А л - Х о р а з м и й — (шивирлаб). Бор бисотини сеп қилиб ёйиб қўйишсин-чи...

Қ о з и ю л К у з з о т — (гапида давом этиб) Ҳиндлар ирқат сеҳрғар ҳамдур. Алар сочларини кирдирмай, тирноқларини кесдирмай қирини сўриб юрадурлар.

Ш а й х у л и с л о м — Сигир гўштини емасалар ҳам, тезагини баданларига суртишлари-чи! Ўшал қўллари бирлан қора тахтаға оқ кесак ила ёзатургон рақамлари араб шаъниға қопқора доғ эмасму!

Ўтирганлар орасида тебраниш, висир висир...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Бир қўлдин қарсак чикмас. Ёлғиз отнинг чанги чикса ҳам донги чикмас. Яна қанча мақол келтирай? Ўрик ўрикни кўриб оқарадур. Бордин юқадур. Халқ донолигин ҳар қанча такрорламайин маъноси битта: Бири бирига устоз, бирига шоғирд. Ҳиндлар ҳам араблардин ўрганурлар, араблар ҳинд неъматидин баҳраманд бўлсалар не гуноҳ бўлибдур! Эндиликда маъромиға етган кашфийетдин жаҳон олам манфаат кўрур!

А б д у л м а л и к — (*қўшимча қилиб*). Хадийси муқаддасда илми чин-мочинга бориб бўлса ҳам ўрган, дейилгон. Қаранги, хитойлар ҳам ҳиндлар сингари ит, илон, калтакесак гўштини ейдурлар. На бўпти! Миллиард инсонни ҳаромга чиқарамизму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Хитой яратгон ойна бирлан ипакни нари тур, деймиз-му! Ҳар бир халқнинг мўъжизаси умуминсон мулкига айлансун.

А л - Ф а з л — Иншооллоҳ ал-Хоразмийнинг Сиз тақлиф этгон ал-Жабр илми ҳам умуминсон мулкига айланур. Энди иккинчи масалага ўтурмиз. Лойиҳа бирлан ганишмагонлар бўлса, андак пурсат берурмиз.

Маъмун, ал-Фазл, қоғозларига тикилади.

Гуруҳлар бошларини бир қилиб, шивирлашадилар.

Қ о з и ю л К у з з о т — (*Шайхулисломга*). Бул лочиннинг номаи аъмолини аниқ билурмиз?

Ш а й х у л и с л о м — Ул лочинмас, бургут! «Байтул ҳикма»да ҳамма уни ўзидин бир бош баланд билур. Эртанги Бош китобдор шул зотдур. «Миқёси жа-дид» китоби оламга тарқалгон эрмиш. Массоҳлар ани бошига кўтарур.

Қ о з и ю л К у з з о т — Намунча!

Ш а й х у л и с л о м — Риёзиётда ўзингиз кўрдин-гиз. Фалакиётда тенги йўқ эрмуш. Хуллас, ҳозир кўра-миз ул дулдул қаёнғача чопадур...

Қ о з и ю л К у з з о т — Лойиҳаси хусусинда фикрингиз?..

Ш а й х у л и с л о м — Мажусийнинг лойиҳаси нима бўлар эди. Батлимуснинг «ал-Мажусти» китобидин кўчир-мадин бошқа нарса эмасдур. Яни арабчага ўзи ағдаргон...

Қ о з и ю л К у з з о т — (*ёнидаги массоҳдан сўрайди*). «Миқёси жаид»ни ўқидингизму?

М а с с о ҳ — Шу соҳа илминда катта воқеа бўлди, деаптилар. Арабча чақиримни километр, сув ўлчовини кубометр дебдурлар. Бул бизга қўл келадур.

Ш а й х у л и с л о м — Ана сизга тўнтариш, ана бизга инқилоб!

Ал-Фазл кўнғироқ чалади. Ҳамма жим бўлади.

А л - Ф а з л — Иккинчи масаламиз хусусинда Аҳмад Фарғоний маъруза қиладур, Марҳамат!

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*деворга осилган лойиҳа олдига келиб қисқа, лўнда гаптиради*). Расадхона мана бу тўртбурчак қоғозда аранг кўринса-да, ростмана кад кўтаргач, уч каватли доира шаклида кўркам Шамос-

сия кишловида бежирим қуриладур. Икки қаватинда осмон жисмларини кузатувчи ўтқир дунбунлар ўрнатиладур. Учинчи қаватинда қуёш соат, қумсоат, сув соатлари бетиним ишлайдир.

Гуруҳларда икки хил вазият: олимлар эътибор ила тингласалар, уламолар беписанд, ҳатто мазахлаётгандай.

М у ф т и й — Шамоссиядай гўзал бир жойда мажусийлар хотирасига мақбара қурасизму?!

А л - Х о р а з м и й — Санамай саккиз демайлик. Дунё фани учун муҳим масалани ҳал қилиб бературғон бениҳоя нодир ишдур бу!

Ш а й х у л и с л о м — Қани, Аҳмад Фарғонийнинг ўзлари хотима луқмасини ҳам айтсунлар-чи...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Халифа Маъмун ҳазрат олийларининг шахсан фармони олийлари бирлан Холид ибн Абдулмалик иккимиз икки расадхона бунёд этамоқдадурмиз. Бирининг Шамоссияда қурилиши халифамизнинг хоҳишидур. Ул жой Бағдоддин нари, шаҳар чанги ва тутунига тескай бўлиб, осмони бепоён, ой ила юлдузлари аён кўринур. Бул жой илми амалимизга айни муддао бўлиб тушди. Самовий жисмларни ўрганиш учун Бағдодда бундин аъло макон йўқдур!

Ш а й х у л и с л о м — Расадхона мажусий файласуфларнинг яна битта уяси бўлурму?! Аларга «Байтул ҳикма»даги уяси торлик қилдиму!..

Уламолар яйрайдилар.

Олимлар норози тебранадилар.

А л - Ф а з л — Фафлат уйқусидин уйғонган илми амалимиз давон ошмоқда. Ани ал-Хоразмий ила Аҳмад Фарғонийдек олимларимиз чўққиға чиқариб қўйдилар, десак лоф бўлмайдур, шундай эмасму?

Ш а й х у л и с л о м — Алар ул чўққидин юз тубан кетмайдуларму?

А л - Ф а з л — Холис ният, халқчил хизмат, мақбул мақсад эзгуликка ёр бўлса ҳеч қуламайдур. Аларнинг иликлари ана шундин тўлиб, куч олғон деб билурмиз.

Олимлар ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғонийларни табассум ила қутлайдилар, уламолар эса, висир-висир.

М у ф т и й — Вазири аъзам ўз ҳамшарларига тил теккиздирмайду.

Қ о з и ю л К у з з о т — Бир товоқдин фарғонача палов ейдулар-да.

Ш а й х у л и с л о м — — Қарға қарғонинг кўзини чўқимайдур!

А л - Ф а з л — Муҳокамамиз сиёсат ва шахсият мунозарасига айланиб кетмасун. Расадхона лойиҳаси хусусинда гаплашайлик.

А л - Х о р а з м и й — Ажойиб лойиҳа яралибдур! Батлимуснинг «ал-Мажустий»синдин мутлақо ўзгача, жаҳид ва мукамал расадхонага ягона ва энг пухта асосдир бул лойиҳа!

А л - Ф а з л — Демак, лойиҳанинг сифати устинда айри ва ғайри фикру қарши даъват йўк, деб билурмиз.

Қ о з и ю л К у з з о т — (*ўрнидан туриб кетади*). Савол!

А л - Ф а з л — Марҳамат.

Қ о з и ю л К у з з о т — Ал-Фарғоний Шамоссияда кўп уйларни бузиб текислашни лойиҳа қилибдур. Қанча бечора жабридийда бўлиб қоладурларму? Қарғишга дуч бўлиб Оллоҳнинг қаҳрига учрайдилар-ку!

А л - Ф а з л — Ҳаммаси ҳисобга олинғон. Ҳеч кимга, ҳеч бир зиён-заҳмат йўк. Тариқча ҳам!

Ш а й х у л и с л о м — — Ичкарининг гапи ташқариға тўғри келмайдур. Ҳеч вақт ва ҳеч қачон! Эсон бўлсак кўрурмиз...

Ханузгача ўз курсусида мунозара тинглаб, жим ўтирган халифа Маъмун баҳсларга ҳакамлик якуни ясайди.

М а ъ м у н — Ҳар икки томоннинг фикрларини холисона эшитдик. Хулоса шулки, ал-Хоразмийнинг ёзғон китоблари Аҳмад Фарғоний айтғонича бордур! Биз ўз ишимизда ҳадийси муқаддасга амал қилиб дунёда яратилғон илиму билим уруғларини бидъату хурофот курмагидин тозалаб, аҳли муслимнинг миясиға қадошимиз лозим!

... Аҳмад Фарғоний Расадхонаси лойиҳаси ҳам менга маъкул ва мақбул. Ал-Хоразмий худди менинг гапимни айтғондай бўлди. Нафақат араб фани учун балки, дунё тараққиёти учун муҳим илмхона лойиҳаси яратилибдур. Мен сизни қутлайман, мавлоно Аҳмад Фарғоний жаноблари. Қурилишингизга нима зарур бўлса аямаймиз! Қанча дирхам, қанча динор — овзингизга сиққанича олинг! Расадхоналар қурилиши ўз назоратимда бўлур, нимаики керак бўлса вазири аъзам ҳам зудлик бирлан муҳайё қилур. Оллоҳ сизга ёр бўлсун. Омин!

Чиқиб кетади. Кетидан бошқалар ҳам чиқадилар.

Кўриниш тугайди.

Учинчи кўриниш

Тун. Аҳмад Фарғоний ўз хужрасида етти дона шам ёруғида ишлаб ўтирибди.

Кўча эшиги тарақлайди.

Аҳмад Фарғоний — Ким у? Ҳа, Массоҳ сизму?

Массоҳ киради.

М а с с о ҳ — Ёрдамингизга муҳтожмиз, бемаҳалда безовта қилгоним учун узур сўраймен.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Хўш, яна қандоқ зарурат? Ёки ўша расадхона чекига тушгон уй эгаси, можаросиму?

М а с с о ҳ — Мерос таксимотинда масофани Сизнинг «Микёси жаид» усулингизда ўлчаб, восиқаларни анинг асосинда тузгон эрдик. Ишимизни беҳудага чиқармоқчилар. Мажусийча эмас, арабча ўлчанг, демоқдалар. Одимлаб ўлчаш бирлан бақириб-чақириб овозда ўлчаш тинкамизни қуритди.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Одамнинг орқасинда кўзи йўқ-ку. Нега ортга қарайдурлар? Шунча замин шуна масофани одимлаб ёки бақириб-чақириб ўлчаб бўлурму? Қолаверса, ҳамма массоҳнинг овози бирдай бақироғу, нафаси карнай эмас-ку!

М а с с о ҳ — Энди нима қилайлик? Маслаҳат беринг, мавлоно!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Қозиюл Куззотга учрамадингизму?

М а с с о ҳ — Аларнинг уруғи битта. Тили ҳам бир. Сарой жилови туронийлар кўлида тураркан акобирлар тўсқини тўхтамас эрмуш. Аммо биз массоҳлар сизнинг оддий ҳисоб саногингиздин нари кетмаймиз! Ортга қайтиш учун ўзингиз айтгонингиздай орқада кўзимиз йўқ!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Боракалло! Бундин буён ўлчовларда одим ёки чақирим йўқ энди. Масофалар, турли ўлчовлар шўъла ва нур тезлигинда ўлчанур. Аларнинг хожаси «Микёси жаид», пири «ал-Жабр» дур.

Массоҳни кузатиб, энди ишга ўтирганида яна эшик тарақлайди. Сўрайди:

— Кимсиз?

Т а ш қ а р и д а н о в о з — Йўловчидурмен. Совға халтаси келтирдим Сизга.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*ўзича, ошиқиб*).
Қайдин? Кимдин? Юртимдинму? Падари бузрукворим,
киблагохим ила Парчинойлардинму!

Халта кўлтиқлаган йўловчи киради.

Й ў л о в ч и — Кубодин келиб қолгон мусофир
Ахмад ибн Муҳаммад ибн Каср ал-Фарғоний Сизму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ха-ха, мен.

Й ў л о в ч и — Шомдин Сизга шул омонатни
келтирдим.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*халтани қўлига олиб
бағрига босади*). Ўтиринг, бирга баҳам кўрурмиз.

Й ў л о в ч и — Карвон кутиб қоладур.

Шошиб чикиб кетади.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*халта ичидаги хатни
олиб, ўқийди*). «Ахмад ибн Муҳаммад! Оз бўлса ҳам
кўп ўрнида кўринг. Шахрингиздан эсдалик. Шом шах-
ринда савдомиз охирлади. Тонгда изимизга қайтурмиз.
Хайр, омон бўлинг. Дуои салом ила Сатимкарвон».

Халтадан анор олади, ўпади, кўзига суртади.

— Кубо анори!.. Анормас, ҳақиқ! Юрак қони...

Беҳи олиб ўпади. Кўзига суртади.

— Беҳимас, олтин! Минг дардга малҳамдур. Мал-
хам!.. (*Хатни яна ўқиб чиқади*). Нега Кубо ҳақинда
ёзмабдур? Падари бузрукворим, киблагохим онам ҳа-
қинда сўз йўқ. Парчиной хусусинда ҳам битта сўзга
хуммор эрдим... Эҳ, воҳ, олисдаги мусофирлик шу
қадар зимистонлиқ-му! Сизларни соғиндим. Эзилиб,
эзилиб соғиндим. Бир кўрмоққа ташнаю хуммордур-
мен. Сизлар-чи? Менинг бу ҳолимни кўрсаларингиз
эрди... Дилим азобда бўзлаб, бўзлаб йиғлайдир. Дил
у бағрим йиғлайдур. Юрт гадоси йиғисини ҳеч ким
эшитмасун. Ул ҳам эзилиб йиғласинму? Кимга керак?
Ҳеч кимга! Юртидин айрилиб, кафангадо бўлгон дай-
ди кимсалар озму! Етар! Бас! Сен озод қушдурсен!

Эшик тарақлайди. Совға халтани беркитиб, эшик олдига
боради.

— Ким у?

Т а ш қ а р и д а н о в о з — Менман, очинг!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Кимсиз?

Т а ш д а н о в о з — Очинг, мен соатсоздурмен.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*Эшикни очади*).

Келинг, уста. Не боисдан куёшдин олдин уйғонибсиз. Ва бомдоддин аввал ташриф буюрдингиз?

С о а т с о з — Сабаби шулки, бул куёш соатни яшурмасам, беўхшов мижозларим кўпайиб қолди.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Харидорлар чикяптиму?

С о а т с о з — Қаёқда! Ани айғоқчилардин асрамоқчиден.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Нималар бўляпти, ўзи?

С о а т с о з — Расадхона пештоқига қадалғунча шу жойда яширин турғони афзал. Негаки, кимлардур араб таквимидин ҳосил қилинғон бул мулкингизни «шайтон пилдирик» деб ваҳима солибдур. Ёмон кўздин асраш учун юзига ниқоб тутиб, хилватлаб, яширинча келдим...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Оллоҳ паноҳ берсун!

Икковлашиб ниқобланган Куёш соатни кўтариб кириб, ниқоб жавонга яширадилар.

С о а т с о з — Ҳамма айни ноз уйқуда ётибдур. Сиз бўлсангиз пилла курти даҳасидай шитирлатиб ёзиб ўтиурсиз. Қачон ухлайдурсиз?

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*ҳазиломуз*). Соатингиз ухлагонда мен ҳам ухлайдурмен.

С о а т с о з — (*кулимсираб*). Мен уйқучи соат ясамайдурмен. Соатнинг ухлагони ўлғони.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Билингики, мен ҳам баъзи соатларга ўхшаб ётоқ эмастурмен ва асло илмни уйқуға айрбош қилмасмен. Илм, фан уйқучини ёктирмайдур. Олимлар ухласалар — фан ҳам ухлаб қолур.

С о а т с о з — (*қандилга кўз ташлаб*). Халифамизнинг қандилида ўн бешта, ал-Фазл жанобларида ўн учта, ал-Хоразмий жанобларининг қандилида ўн битта, сизникида еттита шам ёнадур. Бунинг бирор рамзий маъноси борму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Қандилда етти шам нурлати — шамнинг маъноси шулки аларнинг шўъла жамолида мен ҳозир Етти қитъа тасвирию тавсифини кўрурмен. Навбатдаги битигум «Етти қитъа тавсифи» деб аталур.

С о а т с о з — Илҳомлариға халақит берғон бўлсам мени авф этгайлар. Рухсат этинг, мен борай, ҳа демай оппоқ тонг отур.

Хайр-хўшлашиб чиқиб кетади.

Аҳмад Фарғоний янада астойдил бўлиб ишга мукка чўқади. Азон товуши эшитилади.

Шу пайт эшикдин дасёр бола кириб қолади.

Д а с ё р — Иссиқ сув тайёр, пирим. Офтово бирлан
чилопчин даҳлизда турибдур.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Мачитдин қайтғунимча
кимирлама, бўтам. Мобода мени сўроқлаб келгувчилар
бўлсалар кутсунлар.

Чиқиб кетади.

Д а с ё р — *(кетидан ачиниб гап қотади)*. Куну
туни ишлағони ишлағон, бечоранинг калласи хум бўлиб,
ичи бўёқчининг нилига тўлиб қолгон шекилли, шунча
ёзиб ташласа ҳамки, бўёғи тугамайду.

Эшик тарақлайди.

— Ким? Ха, «Байтул ҳикма»динму? Марҳамат.

Котиб киради.

К о т и б — Эрталаб ўқурга сўрагон китобларингизни
келтирдим.

Китобларни хонтахтага қўйиб, чиқиб кетади. Дасёр хужра-
ни сарамжон-саришта қилаётганида эшик яна тарақлайди-да,
ичкарига картон қўлтиқлаган картограф киради.

К а р т о г р а ф — Манави Дониё жуғрофлари
тузган хариталар. Мавлоно кўздан кечириб берармуш-
лар. Жавобиға асирдин кейин келаду рмен.

Чиқиб кетади.

Эшик аста-аста очилади. Олдинда ал-Хоразмий кетида
Ахмад Фарғоний кириб келади.

А л-Х о р а з м и й — Ох, ох, жаннату беҳишт
анволари болқирму? Нималарнинг анқойи ҳидидур бу?
Бағдодники эмас, Беҳишники-я!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Чандонам нозик
табиатли, ўткир ҳиссиётли улуғ зотдурсиз. Топдингиз,
бу анқойи хушбўй чинданам Бағдодники эрмас, жаннат-
макон Фарғонадин учиб келгондур.

У ичкари хонага кириб, кип-қизил анор, яна бир жуфт
олтиндай пишиб етилган нонбеҳи кўтариб чиқади.

Ал-Хоразмий уларнинг бирини ўлиб, кўзига суртиб, бағри-
га босади.

А л-Х о р а з м и й — *(болалардай яйраб кетади)*.
Иллоҳ жаннатмакон юртимизнинг боғи Эром меваси ан-
қийдур! Бай! Бай! Ҳой! Ҳой!..

А х м а д Ф а р ф о н и й — Шомға Кубодин савдо карвони келгон эркан. Менға андак насиба юборибдурлар. Буларни менға барака тоңкур бир йўловчи аттор еткизди.

А л - Х о р а з м и й — Тарих гувоҳ, шахрингиздин ўтган замонларда қовуни анорни оқ туяларда, олтин кўзаларда Месопотаниядек жаннатмаконға ҳам келтириб савдо қилгонлар. Ул карвоннинг шамға етгон оёғи Бағдодға ҳам етгусидур.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Иншооллоҳ. Сатимкарвон исмли ҳамшахарим ўшал аттордин айтиб юборибдур. Унинг карвони эндиғи сафар Бағдодға келурмуш.

(Жаловзар пичоқ билан бир дона анорни сўйиб, ўртага қўяди).

— Жаннатмакон музофатдин мазор босиб келгон бул анор Сизнинг насибангиздур.

А л - Х о р а з м и й — Араб тарихчилари ва сайёҳлар она шахрингиз хусусинда кўп ва хўб мақтовлар битдилар. Бул беҳиштий меваларға Ҳазрат Сулаймон пайғамбар, улуг авлиё Қоравул ота бирлан Саидваққос пйримнинг оғзи теккан эрди, бизға ҳам насиб айлабдур. Шукр. Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим.

Кесиб қўйилган анор палласини олиб шундай хуммор бўлиб ейдики, роҳатланган ёноқлари порлаб, кўзлари чакнаб кетади.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ҳувв анавинда вазири аъзам «Юртингизни соғинмадингизму» деб сўрагон эрди-ку, ўшанда кўзларимға жикқа ёш келдию ютиб юбордим. Шундай юртни соғинмай бўлурму! Тушларимда бор-роғларинда кезурмен. Тоғларидин эсган оромижон шаббодаларига бағримни тутурмен. Жаннати меваларию анвойи гулларининг доимий шайдосидурмен. Гуллар бул жойда ҳам бор, аммо уйимиздаги оқ ўрикнинг оппоқ бўлиб гуллагани сира-сира кўзимдин кетмас. *(пауза)*. Ул Ватанға гадодурмен, гадо! Алар ҳам ёдлармикин мендай дарбадар фарзандини?..

А л - Х о р а з м и й — Йўқлабдурку... Мана шу мевалар Ватан йўқлови эрмасму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Беҳидин ҳам артайму? Нонбеҳи минг бир дардға малҳам эрур!

А л - Х о р а з м и й — Бир донадин анор ила беҳи инбўм этсангиз жужуқларнинг кўзларини ўйнатур эрдим.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ҳаммаси сизники!

А л-Х о р а з м и й — Ташаккур! Демак, Расадхонага эртага борурсиз...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Шундоқ. Эртага пешинда куёш соатни ўрнатурмиз.

А л-Х о р а з м и й — Айтмоқчи. Куёш соатнинг ишини вазири аъзам кўрмоқчи эдилар. Ул зот Шаммосияга қачон борсунлар?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ўзим айтурмен. Ҳамма соатлар растаси бирга ишласа, Куёш соатнинг чиройи кўринур.

А л-Х о р а з м и й — Ал-Фазл жанoblари бориб қайтгач, Расадхонада самовий кузатишларни бошлаб юборасизму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Биринчи дурбунни ул зот кўзига тутамиз. Кўкдаги юлдузларнинг энг гўзалини танланг, ўшани Сизга ушлаб берамиз, деймиз.

А л-Х о р а з м и й — Арзийди! Ул зотнинг ҳомийлиги, саъй-ҳаракатсиз илму амалимиз туёқсиз туя бўлиб қолур эрди. Хўп, кўришгунча хайр, қадрдон дўстим!

Чиқиб кетади. Дасёр киради.

Д а с ё р — Пийрим! Анорни меҳмонларга едирдингиз-ку, аммо ўзингиз нега емайсиз?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Эй, бўтам кўриб турибсенму, бу Оллоҳ нематининг бағри тўла қон. Ана шу қора қон менинг узокдаги юртимни, тўхтовсиз урушлару ўзаро жангу жадалларда қонга ботган Қубомни эслатадур. Гўё халқимнинг қонга тўла бағрини бодрoқ қилиб менга юборгандай кўринмоқда. Қандай қилиб қонга қуйилгон юртим бағрини оғзимга солай?..

Эшиқдан оппоқ соқолли Холид ибн Абдумалик кириб келади.

А б д у м а л и к — Ассалому алайкум Аҳмад ибн Муҳаммад жанoblари, яхши ўтирибсиз-му?

А х м а д Ф а р ф о н и й. — Ўтириш қаёқда, манави хонтахта устида ётибдурмен. Ўзингизда-чи?

А б д у м а л и к — Бизнинг ишлар ҳам сизга қараб турибтур. Ҳала, деган туяга мадор. Яна бир борсангиз, туйнуқларни, дурбуларни кўздин кечириб, Куёш соатингизни юргизиб берсангиз, олам гулистон.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ҳозирча зимистон, денг...

А б д у м а л и к — Ҳозирча мисоли сири йўқ ойнаю, тиши йўқ жонон.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Эртагаёқ жононимизга тилла тиш ўрнатамиз, андин сўнг очилиб чарақлаб кетадур.

А б д у м а л и к — Айтмоқчи...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Гапираверинг, нега аланглаб қолдингиз?

А б д у м а л и к — Миш-мишлар хусусинда эшитгандурсиз.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Сиздин эшитгум бор.

А б д у м а л и к — Расадхонамиз атрофинда Қора мушуклар ўралашиб қолишди...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ундай бўлса кўриқчилар кўяйлик. Эрта-индин вазири аъзам ташриф буюрадурлар. Эҳтиёт бўлайлик, ул зотга ҳам ёмон кўзлар қадалиб турибдур...

Абдулмалик чиқиб кетади.

Эски рўжага ўраниб олган Гуландом киради.

Г у л а н д о м — (*Саломдан сўнг*) Тоға! Мени дадам юбордилар. Кўёш соатга иккита олтин михча бермоқчи бўлгон экансиз. Ўшанга келдим.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*Ёпинчиқни кўрсатиб*). Нега бул жулдирвақага ўраниб олдингиз?

Г у л а н д о м — Ёмон кўздан нари юр, деб аям бошимга ташлаб қўйдилар.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Шайхулисломдин кўзгумор ёздириб берайму?

Г у л а н д о м — Йўқ унғамас. Харамнинг ялмоғиз кампири кўриб қолмасун дедилар.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Жуда тўғри айтибдур. (*қоғозга ўралган икки нарса беради*). Мана бу падари бузрукворингиз буюртмаси... Мана буниси Сизларга ота Ватанингизда етишгон неъматдин насиба...

Г у л а н д о м — Анорму? Ие, беҳиси ҳам бор эканку.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Падари бузрукворингиз бирлан волидаи мукаррамангизга мендин дуо айтинг.

Г у л а н д о м — Раҳмат. Яхши қолинг.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Аянгиз айтган ёмон кўздин эҳтиёт бўлиб, паналаб кетинг.

Ёпинчиққа ўраниб чиқиб кетади.

ПАРДА ТУШАДИ.

И К К И Н Ч И П А Р Д А

Биринчи кўриниш

Қозиюл Куззот ўз уйида болишга суюниб, ўзи билан ўзи гаплашиб ўтирибди.

Қ о з и ю л К у з з о т — Ҳаёт гўё манави Дажла дарёси экан. Файласўфлар тўғри айтибдурлар, сувини тўхтатсанг кўллайди, тўхтаб қолғони сасийди. Сассиқ сувда на гиёҳ ўсади ва на балиқ битади. Ҳаёт Оллоҳ яратганидай оқаверса кимга зарар? Ҳеч кимга! Аммо бул «Байтул ҳикма»да уя қурғон жодугарлар на заминни ва на осмонни тинч кўядурлар. Жинларни кўзгаб юбормас-миканлар...

Эшик тақиллайди.

— Эшик очик. Кираверинг.

Шайхулислом киради.

Ш а й х у л и с л о м — Ассалому алайкум мутола-ангизни буздимму?

Қ о з и ю л К у з з о т — Хуш келибсиз, Шайхулислом жаноблари. Мутолаа эмас. (*пауза*) Бул мунозарага Сиз ҳам қўшилғайсиз, деб ўйлайдурмен.

Ш а й х у л и с л о м — Кайфиятингиздин маълумки, чигал вазиятдин мунозара қилиб ўтирган кўринурсиз.

Қ о з и ю л К у з з о т — Қани, ўтирсинлар. Шайхулислом, Қозиюл Куззот хонтахтада юзма-юз ўтирадилар.

Ш а й х у л и с л о м — (*қўлларини юзига тортиб*). Арабларнинг қадимий анъанасига қасд қилгонлар паст бўлсун!

Қ о з и ю л К у з з о т — Мен ҳам ана шул хусусда ўзим бирлан ўзим мунозара қилурмен. Қизиксиниб овозим баланд бўлди шекил эшитибдурсиз...

Ш а й х у л и с л о м — Дилимиз яқин-да. Яқин диллар бир-бирини узоқдин эшитадурлар. Афсуски, эшитадурлар холос. Ўшал «Байтул ҳикма»даги тортишувлардан сўнг Дажла дарёсида қанча лойқа сувлар окиб ўтди. Ақобирлар жим. Жодугарлар шаккоҳлиги эрса, дим бўлғони йўқ. Ал-Фарғонийнинг Расадхонаси битяпти... Эртага коинотга чанг соладур. Қуёш тутилишини олдиндан билган бул зот яна нималар қилмайди, дейсиз...

Қозиюл Куззот — Тўсқинлик қилолмадим. Халифа бирлан вазири аъзамга кўндаланг бўлиш анойими! Томири узун, тўсини йўғон! Айтгандай. *(Нимадир эсига тушиб, ичкари хонага киради-да, кумуш кўзача кўтариб чиқади)*. Бу кўзача Шомдин мазор босиб табаррук бўлиб келди. Қиттак-қиттак шаръи қилсак, руҳият андақ дадиллашармиди...

Шайхулислом — Насиб қилса келур шомдин, узокдин. Бу ҳам Оллоҳнинг неъматидир. Ангушвонангиз бордур?

Эшик тақиллайди. Шаробни яшириб қўядилар.

Қозиюл Куззот — Ким у?..

Ташқаридан овоз — Мен, зобит Хоридундурмен. *(Эшикни очиб, эғнида пўлат совут, бошига дубулга кийган зобит киради, ҳарбийларча салом беради)*.

Зобит — Мутолааларингизни бўлиб қўйғон бўлсам узр сўрайман.

Қозиюл Куззот — Тинчликму?

Зобит — Шаҳарда тинчлик, аммо бу осойишталик, деганим эмас.

Қозиюл Куззот — Нималар безовта қиладур Сизни?

Зобит — Бир лаҳзага эшикдин нари чиқсак, майлиму?.. *(Эшикдан ташқарига чиқадилар. Ҳаял ўтмай, Қозиюл Куззот қизариб қайтиб киради)*.

Шайхулислом — Вазиятда ўзгариш борму?

Қозиюл Куззот — Бўлғонда қандок!

Шайхулислом — Яна кўзғалонму?

Қозиюл Куззот — Ўшанинг шарпаси. Вазири аъзам ал-Фарғонийнинг расадхонасига борурмуш. Феллоҳлар анинг йўлини тўсмоқчи эмишлар.

Шайхулислом — Зобитнинг ўзи-чи?

Қозиюл Куззот — Ул ҳам акобирлар тарафинда.

Шайхулислом — Қўрдингизму, аскар бошилар ҳам норизо! Халифанинг ўзи бу шаккоқларга бош бўлиб, шариат булогини лойлатмоқда. Марв вилоятидан келган келгинди ал-Фазл вазири аъзам бўлиб олиб, саройни Фарғонаю, Хўкондий, Хоразмию Кубовийларга бостириб юборди. Давлатда аларнинг айтғони айтғон, дегони дегон. Оғзи қийшиқ бўлсалар ҳам ал-Хоразмию ал-Фарғоний гапирсинмуш...

Қозиюл Куззот — Бул баланд парвоз қаергача ва

качонгача!.. Ёдингиздаму, бир вақтлар Хорун ар-Рашид замонида ҳам худди шундай бўлгон эрди...

Ш ай х у л и с л о м — Бугунгидек кўзларим олдидадур. Ўшанда давлат ишларини эронийлар эгаллаб олиб, арабларни сахройи қилгон эрдилар.

Қ о з и ю л К у з з о т — Парвозлари қаергача бўлгонини ҳам ёдларсиз?

Ш ай х у л и с л о м — Марҳум халифа Хорун ар-Рашид бир баҳона топиб, ўзининг эроний хотинидин бўлгон вазири аъзамни ўлдириб юбориб ақобирларга йўл очгон эрди. Отаси қилгон ишни боласи қилмайдур, дейсизму?

Қ о з и ю л К у з з о т — Халифа Маъмун ўта мураккаб ва жуда шаккоҳ. Маъмун бу йўлга сира юрмайдур. Қолаверса, Жайхун ва Сайхундин келгон олиму муҳандисларни вазири аъзам паноҳига топшириб қўйибдур. Олам жаҳон таниб қолгон ал-Хоразмию ал-Фарғонийлар эрса ўз юртдошлари вазири аъзам учун жабилгаю шамширдурлар.

Ш ай х у л и с л о м — Бояги зобит айтгон шарпа шамолга айланиб кетса-чи?

Қ о з и ю л К у з з о т — Бул ишорада жон борга ўхшаб кўринур...

Ш ай х у л и с л о м — Жони йўқ бўлгонда ҳам анга жон киритса бўлмасму? Қани бояги?

Қ о з и ю л К у з з о т — Бояги зобитму?

Ш ай х у л и с л о м — Йўғей, бояги Шому узоғдин келгон Шаръини сўрайдурмен.

Қ о з и ю л К у з з о т — Қитдай-қитдаини айтурсизму? Майли, қитдай-қитдай қуйиб, тил остига тошлайлик-чи, зеро ишимиз ҳам қизишиб кетса.

Қозиюл куззот пиёлага қуя бошлаган эдики, эшик тарақлади. Иккови шошилинч юғиб олиб, идишларни яширадилар.

Эшикдан паҳмоқ сақол, дарвешона феллоҳ кириб келади.

Ф е л л о ҳ — Улуғлар, биздай тубон мусулмонларга химоячи борму? Дардимга даво излаб қайларга борай?..

Қ о з и ю л К у з з о т — Қандайин дард?

Ф е л л о ҳ — Худо урди бизни...

Ш ай х у л и с л о м — Ўзингизни босиб, аста гапиринг.

Ф е л л о ҳ — Отамми уйи ўрнига жинхона қурдилар... Энди ал-Фарғоний исмли бир келгинди зиндон ичинда туриб, осмондин инсу жинсларни чақирармуш. Ота арвохи доду фарёд солмайдурму...

Қозиюл Куззот — Ўзингиз кўчада қолмаган-
дурсиз?

Феллоҳ — Уй-жой бердилар. Ёмонмас.

Қозиюл Куззот — Анда нега мунча фарёд?

Феллоҳ — Қозиюл Куззотга арзингни айт, деб
эди бир зобит. Ўшанга келдим. Ўзи мени бул ерга куза-
тиб қўйди.

Шайхулислом — *(бир оз жимиб тургач)*.
Қозиюл Куззот арзингизга амал қилмаса-чи?

Феллоҳ — Вазиру аъзам жанобларига борурмен.
Аммо ақобирларнинг айтишича, вазири аъзам ўшал ал-
Фарғонийнинг иши маъқул деб мени зиндонга соладур-
муш.

Шайхулислом — Зиндонга ташласа топпида
чўкиб кетаверасизму?

Феллоҳ — Ётиб қолгунча отиб қол. *(Бош
бармогидан эзиб кўрсатади)* мундоқ килурмен, қўямен.
Вассалом...

Шайхулислом билан Қозиюл Куззот бир-бирларига маъно-
дор қараб қўядилар. Қозиюл Куззот бояги «шаръи»дан бир
пиёлага тўлдириб, феллоҳга узатади.

Қозиюл Куззот — Ушбу дармон дорини таомил
қилиб олган кишининг бормоғига қудрат кирадур.

Феллоҳ — *(пиёладагини симириб олади)*. Менга
потиха беринглар. *(Шайхулислом билан Қозиюл Куз-
зот омин, деб потиха беради. Феллоҳ чиқиб кетади...)*

Шайхулислом — Оғзи маҳкам одамму бу
феллоҳ, важоҳати бежороқ.

Қозиюл Куззот — Оёқ ташлашларини
кўрдингиз шекилли...

Шайхулислом — Хуфя ишлар вазири ал-Яҳё
«деворнинг ҳам қулоғи бор» деб эрди...

Қозиюл Куззот — Вақанавуз юбормадимикин?..

Эшик тарақлайди. Жим бўладилар.

Қозиюл Куззот — Ким?

Ташқаридан овоз — Хоммомчидурмен.

Хоммомчи киради.

Қозиюл Куззот — Хўш, қандай хизмат.

Хоммомчи — Вазири аъзам жаноблари бугун
хоммомда хонаихос буюртма қилдилар...

Қозиюл Куззот — Ўзиғами?

Шайхулислом — Бизни ҳам бирга чўмилишга
даъват қилмоқчимиз?

Хоммомчи — Бир ўзлари борадурлар.

Қозиюл Куззот — Қўриқчиси чўмилмайдурму?

Хоммомчи — Ул зот қўриқчисиз чўмиладурлар.

Қозиюл Куззот — Унинг ёлғиз чўмилишини бизга не дахли бор?

Хоммомчи — Дахли бордурки, зобит Хориддин мени сизлар хузурингизга юборди.

Шайхулисом — Хеч нарса демадимми?

Хоммомчи — Сизни мақбул билсалар фатво берадурлар деди.

Қозиюл Куззот, Шайхулисом мамнун кўз қисиб олишади.

Қозиюл Куззот — *(кармон тўла ақча беради)*. Мана сизга мендан фатво. Хаммомчи пулни олиб кўлида ўйнайди. Кейин Шайхулисомга қараб кўяди.

Шайхулисом — *(Дуо қилади)*. Олинг, олдирманг. Омин!

Хоммомчи чиқиб кетади.

Қозиюл Куззот — Бунга ишонса бўлади. Маъмун ҳокимияти қатл қилгон Аминнинг узоқ авлодидан бўладур. Кўпдан бери болтаси кўйнида юрадур...

Шайхулисом — Хозир ул қаёнга йўл олди, деб ўйлайсиз?

Қозиюл Куззот унинг орқасидан ташқарига чиқади. Кетидан Шайхулисом эргашади.

Кўчада, яъни авансценада Аҳмад Фарғонийга дуч келиб қоладилар.

Аҳмад Фарғоний — Ассалому алайкум азизлар!

Қозиюл Куззот — Ваалайкум ассалом, қайдин келурсиз, мавлоно?

Аҳмад Фарғоний — Хаттотга қўлёзма бериб келурмен.

Шайхулисом — Аҳмад ибн Муҳаммад ал-Фарғоний жаноблари!

Аҳмад Фарғоний — Лаббай, Шайхулисом жаноби олийлари! Буюрсинлар!

Шайхулисом — Сиз мен бирлан ҳамиша дадил беллашадурсиз. Қойилман. Аммо...

Аҳмад Фарғоний — Ёшлик ўтида бирор масалада ёниб кетгон бўлсам, узр.

Шайхулисом — Беллашгонда отангни аяма,

дейдурлар. Хавотир тортманг бўтам. Мен Сиздин бошқа нарсани аниқлагум бор.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Буюрсинлар!

Ш а й х у л и с л о м — Сиз бир асарингизда Батлимусни танқид айлаб, Ер шаклию қомати хусусинда ўз фикрингизни баён қилибдурсиз. Яъни «Ер юмалок» дебсиз. Шул хусусда Сиз ёш олимни шариятни унутмасликка чақирмоқчи эрдим.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Бош устига. Шайхулислом жаноблари. Ҳақиқат муҳокама, мунозаралару баҳслар орқали ойдинлашур, буюрсинлар хизматингизга тайёрдурмен.

Ш а й х у л и с л о м — Хизмат эмас, баҳс!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Баҳс — икки қаватли кўзгудир. Бир қавати мунозара, иккинчи қавати эзгулик!

Ш а й х у л и с л о м — Боракалло! Мен сизни бетгачопар, деб билувдим. Сиз маърифат йўлдошидай кўринурсиз. Биллох, ўшал баҳсни қачон, қаерда ва сизнингча, қандай муаммо хусусинда ижро қилурмиз?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Уч кундин сўнг Бомдод намози ўқилгач, Расадхонага марҳамат. Шул жойда Расадхона иши илмий муҳокама этилур. Мен ёқловчи, сиз эса, таҳлилчи... Ўйлайманки, ул ерда ҳар қандай баҳс, муҳокамаю мунозара учун кенг майдону имконият мавжуд. Сизнинг ҳам, Қозиюл Куззот жанобларининг ҳам таширфларингиздин бошим осмонга етур.

Учаласи уч томонга гойиб бўлади.

Иккинчи кўриниш

Гира-пира. Қабристон сўқмоғида тугунчасини таёғи учига илиб елкалаб келаётган Аҳмад Фарғоний гўрковга йўлиқади.

Г ў р к о в — Мавлона!

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(чўчиб тушади-да, кўкрагига туйлаб олади)*. Сизга не керак?

Г ў р к о в — Қайға борурсиз?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Расадхонадин келурмен. Бугун ҳамма ўша жойда бўладур.

Г ў р к о в — Ҳамма борадур дедингизму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Вазир аъзамдин тортиб, Шайхулисломғача ул жойға даъват этилгон. Мен ҳозирликни аниқлаб қайтурмен.

Г ў р к о в — Қабрни кимга қазийтганимиздин хабарингиз йўқму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Кимга? Тезроқ гапиринг!

Г ў р к о в — Вазири аъзам ал-Фазл жаноблариға.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Нега? Нима учун? Ким буюрди? Гапиринг!

Г ў р к о в — Бундин маълумки, бахтсизликдин беҳабар эркансиз. Ал-Фазл жанобларини шул мудҳиш тунда ҳоммомда ўлдириб кетибдурлар. Ал-Хоразмий қабрга жой танлаб кетдилар.

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(қўлидаги тугуни тушиб кетади)*. А!!!

Г ў р к о в — Ул азиз зотни шаҳидлар қаториға кўмурмиз. Анави қабрда ар-Рашид қатл қилгон вазир ал-Жаъфар ётур, мана буниси Маъмун қатл қилгон ўғай укаси Аминнинг гўри. Вазири аъзам ал-Фазлнинг жасади ўртада абадий ухлайдур. Тупроғи тоза, юмшоқ ва энгил чиқмоқда.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Қастдин ноҳақ қатл қилингонларнинг жойи жаннатда бўлур. Оллоҳ марҳамат қилғай. *(Уларнинг олдига қабр ичидан ташланаётган тупроқ аралаш бир бош суяги топ этиб тушади)*.

Г ў р к о в — Нарироқ туринг, мавлоно.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ёпиримей, ал-Жаъфарнинг ёки Аминнинг бош суяги эмасму?

Г ў р к о в — Бул бош суяк ар-Рашиддин олдинги замон одамиға мансубдур. Ал-Жаъфар бирлан Аминнинг суякларидин ҳали таналари ажралгонича йўқ.

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(қиблага қараб нидо қилади)*. Одамнинг охирати шулму! Неча йиллар елкада гоз юргон бош, не ишларни фикрлаб, инсонға хизмат қилгон ва кимларгадур ақл-заковат инъом этган бул-калла энди кимларға керак? *(Пауза)*. Не-не меҳрибон қўллар силамагон эркин бу азиз бошни... Балки, ботмон-ботмон оғирликлару не савдолар тушмагон эркин бу азиз бошға... Эҳтимолки, ар-Рашид янглиғ кимларгадур қотиллик фикрлаб, жабрлагондур, балки, ал-Фазлдек бировларға яхшилик ўйлаб, тошдек қотгондур бул калла суяк. Ким билсун, бева-бечораю етим-есирлар гамида фугон бўлиб, куйгон бўлса ҳам ажаб эрмас. Эҳтим олки, бу қурук суяклар ичиндаги ақл-ақида сенинг бу сўқир бошингдек замину фалакни инсон ҳаётиға унум бериши орзусида эзилиб, минг пора бўлгондур. Худо билғай, балки, ул ҳам рақибларинға ўхшаб талаш-талаш қилгондур. Ҳарна бўлса бўлгон-

дур, мана энди бул суякка не керак? (пауза). Нахотки, яхшиликдин ўзгани сифдирмагон ал-Фазлнинг улуғ калласи хам шул кунға тушур. Э, воҳ!

(Тобутни келтирадидилар-да, ерга қўядилар. Икки гўрков жасадни қабрга туширади... Устига тупроқ ташлайдилар).

Қабр атрофида ўнгда — Шайхулисом, Қозиюл Куззот, Муфтий, чапда — Ал-Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Абдулмалик, оркаларида мархумнинг қариндош уруғлари.

Уламолар тиловат қилишдан бош тортиб, безрайиб турадилар. Мунгли сукунат. Вазият сирини англаган Аҳмад Фарғоний юракларни йиғлатгудай оҳангдор Куръон тиловат бажо қилади.

Ҳамма тарқалади.

Қабристонда Аҳмад Фарғоний, ал-Хоразмий, Абдулмалик, гўрков қолади.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Гўрков жаноблари!

Г ў р к о в — Лаббай, Мавлоно! Буюрсинлар!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — *(Бояғи бош суягини унинг қўлига тутқизади)*. Мана бу топилдикни эъзозу эҳтиром ила дафн қилинлар.

Г ў р к о в — Шаръийму?

А л-Х о р а з м и й — Мусулмон қабристонида насронийча дафн бўлмайду.

Г ў р к о в — Чиқими?...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Чиқими менинг зиммамда *(ҳаменидан тилла тангалар олиб беради)*. Мана бунинг ҳаммасини сарфлаб, бошқатдан кафанлаб кўмилсун. Бул мусулмон суягини қабрдан қўзғаб қилгон гуноҳингизни авф этсун Оллоҳ.

Г ў р к о в — Куллуқ!

(Аҳмад Фарғоний билан Ал-Хоразмий, Абдулмалик сал нарига бориб оладилар).

А б д у м а л и к — Хўп савоб иш қилдингиз Мавлоно Аҳмад ибн Муҳаммад. Оллоҳ даргоҳида қабул қилғай.

А л-Х о р а з м и й — Мусулмон мўмин суягини хор қилмас. Бул гўрковлар ўлик кўпайсун, деб дуо қилсалар керак. Одам суягини улар сағиз кессак бирлан баробар кўрурлар.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Топдингиз мавлоно. Ул инсон бошини суягини гўрковлар гўр поёнидин улоқтирдилар. Аранг гўхтатиб қолдим, йўқса белкуракда мажақлаб ташлар эрди гўрков.

А б д у л м а л и к — Ал-Фазл жаноблари қабринда беписанд сузилиб ўтирғон заминдорларни кўрдингизму? Аларнинг ер жанжаллари ал-Фазлнинг бошини еди. Охиратда бир қарич ер ҳам буюрғонга буюрар эркан-ку!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Оч кўзларга шунча замин камлик қилса — келиб кўрсун гўристонни. Ҳаммага етадур. Келсун расадхонага — ойнаи осмонга боқсун, олам бепоён ва ҳаммага баробар эканин кўрсун. Ёйинки, жуғрофий хариталаримизга боқсунлар-да, Ер торвузининг қайси қарчи маъқул бўлса, танласун ва марҳамат айлаб ани ишга солсун. Талаш-талашга кетғон идрокни, дунёвий илм ўрганишга, кучга тўлғон билакни фан арбобларини ўлдиришга эмас, дунёвийликка ишла-тиб, одамзодга ҳазина яратсунлар.

А б д у л м а л и к — Ал-Фазл жаноблари ана шундай фикрнинг қурбони бўлди. Ул зот бирор васият қолдирилмай кетдилар. Афсус...

А л-Х о р а з м и й — Ул улуг зотнинг васияти дилимиздадур! Шаммосия расадхонасини ишга солиб, кетидин Шомда ҳам янгисини қуриб олсак, шул боис марҳумнинг арвоҳини шод, фанимизни обод қилурмиз.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ҳақ гапни айтдингиз. Қанча қанча итлар ақиллагони бирлан неча-неча қарвонлар ипак йўлидин қатнаб турибдур, анчайин каллақесарлар не-не улуг зотларни қақшатғони бирлан ҳаёт Жайхуну Сайхун, Нил ва Дажла янглиғ шивирлаб оқмоқда. Сиз бирлан бизга тангри таоло ана шул ҳаёт сувининг муроблари бўлишдек савоб ишни топширибдур. Бул улуг бурчни бажармоқ учун беармон курашмоқ буюрилғон. Курашурмиз. Ҳаёт курашлардин иборатдур.

А л-Х о р а з м и й — Кураш қурбонсиз бўлмаслиғини заррача ҳам унутмайлик. Вазири аъзам ана шу кураш қурбони бўлди.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Минг афсуски, ул аслзоданинг ўлимига мен ҳам сабабчидурмен. Надоматдин бошим қотиб гўё бояги бош суягига ўхшаб қолғондай...

А б д у л м а л и к — Гуноҳ қилғонлар топилур ва жазоланур, айбсиз бошингизни алар болтаси тагига тутманг, мавлоно.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ул аслзода вазири аъзам расадхонага нима керак, десам ўшал захот мухайё қилдилар. Қуёш соат яратишимда гўёки пойи-патак бўлдилар. Замин, масофа ўлчовию мерос тақсимотида ва

хисоблаш жадвалимни уламолар депсаламоқчи бўлғонида қаттиқ туриб тарафимни олдилар. Ана шулар боис мен ул зотга душман орттириб бердим.

А л - Х о р а з м и й — Мен ҳам чандон афсусдамэн. «Байтул ҳикма»нинг гуллаши вазири аъзам саъй-ҳаракатининг натижаси, мард-мадатининг мевасидур. Бундин рақиблари жигибийрон бўлғони эсингизда. Менга «Байтул ҳикма» раҳбари сифатинда тила тилагингни, деб турур ва озгимдин чиққанини муҳайё қилур эрди. Менинг Бағдоддаги соям ҳам ақобирларга аждарҳо бўлиб кўринур эрди...

А б д у л м а л и к — Тангрига шукрки, буюк халифамиз Маъмун ҳазратлари бизга давлат паноҳдурлар. Ул давлатпаноҳ бундин буён ҳам «Байтул ҳикма»нинг ҳомийсидурлар. Шунинг ўзи кифоя қилмасмикин?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Шайхулислон иддаосини эшитмабмидингиз? Мен эшитгонмен. Эмиш Памир баландлигининг то Испания чўққилариғача бўлгон тумоноту музофотларга ҳокиму мутлоқ бўлгон Маъмун давлат жиловини турон мажусийлариға бериб кўйди, араб уламоларию ақобирлари аларга югурдак бўлиб юрибдурлар. Ўнг қўли бўлгон вазири аъзамни қатл қилгонларидин сўнг ул инсон, подшо бўлса ҳам жонли одам ахир, энди қандай кайфиятда бўладур? Буёғи қоронғу!

А б д у л м а л и к — Расадхонамиз ишга тушмай туриб, анга қарши латифа тўқимоқдалар. Ой ила Юлдузларни ўлчаш нега керак? Оллоҳ яратган ой ҳар тунда чиқадур, кундузда ботадур. Аларни кўзгош гуноҳ-ку! Алар бирдан тумонот инсу жинслар кўзгалгудай бўлса, қиёмат қаюм бўп кетадур-ку! — демоқдалар.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Аларга ўхшаш хомхаёллар бир замонда куёшга қараб «Эй, Куёш тўхта!» деб эрдилар. Ҳа, шундайлар тушларини Дажла сувига айтсунлар, оқизиб кетадур. Чигирткадин қўрққан феллоҳ дон экмас!

А б д у л м а л и к — Эсон бўлсак кўрурмиз.

Учовлон бу ердан кўзгаладилар.

Иккинчи кўриниш тугайди.

Учинчи кўриниш

Расадхона. Телескоплар олдидан дафтар қўлтиклаб чиққан Аҳмад Фарғоний тепадаги ойнаванд кабинетга кириб, кузатув дафтарини вараклаб ўтиради.

Абдулмалик киради.

А б д у л м а л и к — Ҳормасунлар, Мавлоно!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Келсунлар, оқсоқол, хуш келибдурлар! Қалай, яхши дам олдуларму, оқсоқол?

А б д у л м а л и к — Унумли ҳордиқдин калла пишди. Энди Сиз ҳам бироз мизғиб олсангиз яхши бўлурди. Кузатувни мен давом эттирурмен. Фақат бугун чапдаги дурбунларни самонинг қайси бурчагига буриб, қай бир юлдузни назорат қилишни айтсангиз бас.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Мендин Сизга фалақда юлдуз қолмади.

А б д у л м а л и к — *(кулади)* Ҳаммасини ўзингизники килиб олдингизму?

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Ҳазиллашдим. Фақат бир минггу йигирма иккисини ўлчаб улгурдим холос. Ҳали кўз етмағон юлдузлар кўкда қумурсқадай қумлаб юрибдур.

А б д у л м а л и к — Муфтий ҳазратлари қайдин билибдур, «Ал-Фарғонийнинг мингдин ортик юлдузни буткул ўлчағони ростму?» — деб савол ташладилар.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Дунёвий илмларга нечук қизиқиб қолибдур?

А б д у л м а л и к — Ҳадийси муқаддас ул зотга энди таъсир қилғон кўринадур. «Мусулмон зотиға дунёвий илм ҳам керакдур» дедилар менга.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Ундай бўлса муфтий жаноблари марҳамат килиб, Расадхонамизга келсунлар. Оллоҳнинг осмонини дурбунда кўрсатуرمىз.

А б д у л м а л и к — Гапимиз бир жойдин чиқди. Ул зот ҳали ҳозир келиб қоладур. Мачитда ваъдалашғон эрдик. Ие ана, хизирни йўқласак бўларкан, ана ўзлари келиб қолдилар.

Муфтий киради.

М у ф т и й — Ассалому алайкум азизлар!

(Ўтириб юзига қўлларини тортиб дуо қилади).

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Ниятингизни оқсақол айтиб эдилар, ташрифингиздин кўп мамнундурмен.

Муфтий — Бир эмас, икки Расадхона осмон бирлан гаплашиб турсаю уламолар четда бўлсалар. (Пауза). Ақобирлар орасинда гап-сўз мўюмалок!..

Аҳмад Фарғоний — Ташрифингиздин Шайхулислом хабардорму?

Муфтий — Йўқ.

Аҳмад Фарғоний — Жасорат қилибдурсиз, Муфтий жаноблари. Энди буёғига андин каттароқ жасорат талаб қилинур.

Муфтий — Ният қилгон одам жабрдин чўчимас!

Абдулмалик — Муфтий жаноблари жами шарт-шароитни мендин сўраб, билиб олғондурлар.

Аҳмад Фарғоний — Ундай бўлса, чилла сарпосини кийиб чиқсунлар.

Муфтий — (Тушунмай аланглайди). Чилла? Қирк кун ўтирадурменму?

Аҳмад Фарғоний — Ер бирлан осмон миллиард-миллиард йиллик йўл. Аммо аларнинг қўшничилигини кўрмоқ учун сизга бир ёруғ кун бирлан, бир қоронғу тун кифоя... (Муфтий ичкарига кириб, оқ кулол, халта куйлак кийиб чиқади).

Муфтий — Оқ потиха берсунлар, мавлонолар.

Аҳмад Фарғоний — (Ўрик, майиз, ёнғоқ беради). Мана буларни қўйниққа солиб олсунлар.

Муфтий — Жаннат мевалариму булар?

Аҳмад Фарғоний — Ўрик — юрак дармони. Қора майиз — қон томир арқоғи. Ёнғоқ мағизи — хушёр тутувчи омил.

Муфтий — Денгизчиларнинг сафар таоми-ку!..

Аҳмад Фарғоний — Сиз алардин мушкулроқ сафар қилурсиз. Алар фақат сувда юрадурлар. Сиз Ерда, сувда, Кўкда сузурсиз.

Абдулмалик Муфтийни қоронғу эсколаторга бошлаб кетади.

Бошида тугун кўтарган гўзал киз Гуландом киради.

Гуландом — Ассалому алайкум, тоға! Дадам бирлан аям ош дамлаб юбордилар. Паловни соғинган бўлсалар керак, дейишди.

Аҳмад Фарғоний — Барака топкурлар. Паловхонтўрани ким соғинмайдур? Чиганоққа пахта ўраб ейдурмиз бул паловхон тўрамми.

Гуландом қўлига сув беради.

Аҳмад Фарғоний — (мириқиб ош ейди). Жикқа мой! Шириндин ширин! Иш билан бўлиб, қорним очғонини билмагон эканмен.

Г у л а н д о м — Хоҳласангиз ҳар куни келурмен. Эртага лағмон ейсизму ёки манти яхшиму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Овора бўлманглар. Ҳамшаҳрларим бизни танқис таомға мўл қилиб турибдурлар. (*Бўшагон товоқни қайтариб беради*). Отанангизга мендин икки кучоқ салом айтиб қўйгайсиз. Яхши боринг!

Гуландомнинг чикқиси келмай, олимга термулиб гап айталмай турган чоқда котиб келиб қолади. Гуландом қиёлаб чиқиб кетади.

К о т и б — Неча кундин бери «Байтул ҳикма» да бўлолмадингиз. Қоғозлар йиғилиб қолди, жаноб Бош китобдор (*қоғозларни саралаб бир бошдан узатади*). Мана буниси олиму мулозимларнинг маошлари йўқлама-си. Имзо чекурсиз... (*Қўл қўйдириб олади*). Мана булар четдин келгон ёзишмалар.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Қаерлардин ва не хусусларда?..

К о т и б — Мана бунда Дониё киролининг денгиз вазири Сиздин Ер юзи харитангизни сўрабдур. Рухсат бўлгач, анга элчи келармуш.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Аларнинг тошбосмасинда кўпайтириб ҳам олурмиз. Хўш, яна нима хабарлар келтирдингиз?

К о т и б — Яна икки давлатдин даъватномалар. Бири Миср подшосидан, яна бири Испаниядин. (*узатади*) Миср подшоси Сизнинг «Микёси жадид» асарингизни ўқибдур. Шул асосда Нил дарёси феъл-атворини билиб беришга чакирибдур.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*мактубни ўқиб, кулади*). Буни қаранг, хизмат эвазига бошингиздин олтин сочурмен, депти. Нилдай серсув дарё оқиб тургон бепоён ерларда қурғоқчилик. Нил дарёси беҳаё ва телба. Гоҳ қирғоқларга чиқиб, экинларни пайхон қиладур, гоҳида ўзанидин ғойиб бўлиб, қурғоқчилик қиладур. Анинг бул феъли-атворини рисолаға солгондим, мисрликлар эътиборға олибдурлар (*пауза*). Бул савоб ишни олтин бирлан ўлчаб бўлурму! Савобға қилурмен. Савобға! Савоб — олтиндин афзал!

К о т и б — Аларни хурсанд қиладургон жавоб мактуби битайлик-му?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Битурмиз. Албатта битурмиз! Аввалон Сайхунли юртдош муҳандислар бирлан келишиб олмоғим зарур.

К о т и б — Испанияға недермиз? Ваколатхонасидин бугун хабар олғали чопар келадур.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Бул даъватнинг ижроси анча вақт талаб қиладур. Аларнинг талаби қанчалик катта бўлса, ижроси шунча мушкул. Алар дорилфунун очмоқчи эрмушлар. Бул олий даргоҳ Оврўподаги илк дорилфунун бўладур. Анга мен Марказий Осиёнинг бир гуруҳ ёш олимларини эргаштириб боришимни ўтиниб сўрабдурлар. Аларнинг бошларини қовуштириб олмоққа ҳам вақт керак.

К о т и б — Дарс бериб келмоққа борурсизларму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ўтроқликқа чорламоқдалар. Ўтроқликқа!

К о т и б — Қизиқ. «Байтул хикма»дай Шарқ академиясининг Сиздай улуғ раҳбарини олиб кетишга қандай журъат этибдурлар?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Орзуға айб йўқ. Бул қогоз шу ерда қолсун. Анинг хусусинда гап-сўзлар ҳам...

К о т и б — Қуллук. Тушундим.

Чикиб кетади.

Ахмад Фарғоний ишга берилиб ўтириб, ниҳоятда чарчаганидан ёнбошлаб ухлаб қолади. Шу оз вақт ичида туш кўриб ҳам улгуради.

Т у ш д а о в о з — Фафлат уйқусидин уйғон, Ахмад ибн Муҳаммад!

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(уйқу аралаш)* Ухлағоним йўқ, андак кўзим кетибдур лек фикрим уйғок!

Т у ш д а я н а о в о з — «Самовий жисмлар ва юлдузлар ҳаракати» китобинг поёнига етдиму? Китоби улуг?..

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(уйғониб кетади)* Шу ерда... мана... мана... *(ўрнидан туриб, кўзларини ишқалаб олиб, яна ишга чўмади)*. Батлимуснинг адашғони рост эркан... Расадхонасининг чала бўлғони ул зотни янглиштиргон чиқади. Шукрки, биз ул буюк олимнинг хатоларини тузата билдик. Ҳаммаси мана шул китобда битилди. *(Эскалатордан Абдулмалик, Муфтий чарчоқ ҳолда чиқиб келишади)*.

М у ф т и й — Бир кеча-кундуз шунча узунму?! Бир умрға тенг бўлиб кетди!.. Билло, оламни кездим. Гўё миям ўзимники эмас...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Бир кеча-кундузга шунчаму, биз бул даргоҳда неча йилдин бер-

ли илм қиладурмиз. Сиз бирон бир юлдузни ўлчадингизму?

М у ф т и й — Қаёқда! Тегирмон тоши қандок айланадур, худди ўшандай. Юлдузлар гоҳ тепамда, гоҳида биқинимда, баъзан остимда пайдо бўладур. Юрагимни ҳовучлаб, ўрик чайнадим. Бир вақт қарасам, юлдузлар остимдаю, ўзим океан ичинда... Чўкаётгандай бўлиб, қора майизни оғзимга солдим. Кейин қарасам, поёни йўқ қуруклик. Саҳройи кабр анинг олдинда гўё бир тишлам! Кейин Куёш чарақлади! Кўзим тинди. Кўзларимни юмиб олдим-да, ёнғоқ мағизини чайнаб, айтғонингиздай хушёр тортидим. Гўё қайиқда ўтирибману мен тушган қайиқ думалаётгандай... Мисоли туш кўрғондек бўлдим, мавлоно!.. Оллоҳнинг кудрати беармон!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ўша қайиқ деб айтғонингиз мана шу Сиз бирлан мен ўтирғон заминнинг ўзгинасидур. Гоҳ биқиндаю гоҳида ост-устингизда юрғон Ой ила юлдузлар Куёш атрофиндаги сайёраларнинг ҳаракатидур. Батлимус «Ер қотиб қолғон жисмдур, ул силжимайдур» деган эрди. Сизлар эса, Ерни қора ҳўкизнинг шоҳи кўтариб турадур, бир шоҳидин иккинчисига олғонида зилзила бўлур, деб баён қиласизлар. Дурбунларда бирон жойда ўша қора ҳўкиз кўриндиму?

М у ф т и й — Сизлар ани бидъат ила хурофот дейсизлар. Не қилайлик, одамлар онгига ўрнашиб қолғон азалиятни енгиш осон эмасдур.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ани дунёвий илм ила маърифат енгадур. Биз одамзотнинг мушкулени осон қилиш хизматиндадурмиз... токи, танада жон, томирларда қон, қалбда иймон борица!..

Учинчи кўриниш тугайди.

Тўртинчи кўриниш

Аҳмад Фарғонийнинг уйи.

Кечки пайт. Қандилдаги ўн битта шам ёруғида ишлаб ўтирған, сокол-мўйлови мошғуруч Аҳмад Фарғоний эшик қаттиқ тарақлашидан чўчиб тушади.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ким у?

Қ и з б о л а о в о з и — Очинг, тоға! Оча қолинг!

Аҳмад Фарғоний эшикни очади. Суксурдай гўзал киз ичкарига отилиб киради.

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Гуландом? Сизму? Ит қувладиму?!

Г у л а н д о м — Ундин баттар! Мени яширинг, тоға! Тез яшириб қўйинг, тоғажон!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Не бўлди, синглим! Гапиринг!

Г у л а н д о м — (*Эс-ҳушини аранг йиғиштириб олгач*). Мени ҳарам бекаси қувлаб юрибдур...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Кузғунлар яна овға чиқибдурларму?

Г у л а н д о м — Искитлар изимға тушғонидил берли қочокдурмен. Қаерларда юрғонимни ота-онам ҳам билмайдурлар. Мусофирлик. Ҳамшарим, деб паноҳ излаб ҳузурингизга кирдим. Қолаверса «Байтул ҳикма» раҳбаридин ҳайиқсалар керак, деб ўйладим. Паноҳингизга олинг!..

А х м а д Ф а р ғ о н и й — (*ўзига ўзи*). Оллоҳ бундайин Соҳибжамолни бахт учун яратғон-ку! Бахти қароликка эрмас, албатта. Бу гўзаллик бечора қизнинг бошига бало бўлдиму! Парчинойнинг худди ва нодир нухаси-я! (*пауза*) Парчиной! Қайларда сен, Парчиной!.. Сени ҳам бул гўзалнинг кунига солмасин худо! Парчиной!..

Г у л а н д о м — Лаббай! Мени чақирдингизму? Менинг исмим Гуландом-ку!

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Авф этгайсиз, синглим... Мен... мен ўзим...

Эшик каттиқ тарақлайди.

Гуландом саросимада китоблар жавонига сукилиб олади.

Ҳарам бекаси жодугар кампир киради.

Ҳ а р а м б е к а с и — (*Аҳмад Фарғонийга чақчайиб*). Ҳарамдин қочғон канизак шул ерга кирди. Қаерга яшурдингиз, ул қочокни?

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Ҳарамдин қочғон дейсизму? Ишонмайман!

Ҳ а р а м б е к а с и — Мавлоно! Сиз яшурғон ўшал қочоқ ҳарамнинг мулки...

А х м а д Ф а р ғ о н и й — Гуландомни айтурсизму? Ул қизнинг отасини яхши билурмен. Ҳарамға қиз узатадурғон ножинслардин эрмас! Ул қиз ҳам зотан ҳарамдин осмонча узокдадур!

Х а р а м б е к а с и — Ана жавонда кимдир
фимирлаяпти...

Хо, келинчак, буёққа чикинг, сизни остонаси тилло-
дин уйлар кутяпти...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Англатинг менга:
гоҳ қочоқ, гоҳ ҳарам мулки, ҳозир эса, келинчак дер-
сиз...

Х а р а м б е к а с и — (*Гуландомни жавондан
чиқариб оларкан*). Олдимга тушинг, эъзозли келинчак.
Сиз жаноб олийлари Маъмун амри бирлан лашкарбоши
кахрамонга тортиқ қилинғонсиз. Тахти равон, бахти жа-
хон кутадура Сизни...

Г у л а н д о м — Ўшал тахту равонни елкаминг
чуқури кўрсин. Ва ҳарам йўлиқтиргон бахтни ўлигим
кўрсун!.. (*Аҳмад Фарғонийга қараб*). Сиздин ўзга
бахт — менга гўристондур!..

Дабдаба билан ҳуфя ишлар зобити киради.

З о б и т — (*Гуландомга*) Сизни ота-онангиз кутмоқ-
дадир. (*Ҳарам бекасига*)

Сиз, бул қиз бирлан бирга боринг!

Ҳарам бекаси қизни етаклаб кетади.

Г у л а н д о м — Қидирғон кимсалар мени қабрис-
тондин топадура.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Нималар бўляпти, ўзи?..

З о б и т — Қўзғалончиларни бостирғон лашкарбо-
шига ҳалифамизнинг инъомидур бул гўзал қиз. Сиз эрса
ул жанонни ўз никоҳингизга олмоқ учун яширибсиз...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ўлимдин хабарим бор,
зинҳор-зинҳор бул бўхтондин хабарим йўқ!

З о б и т — Гапингизни етқизурмен. Лекин уёғи не
кечишини олдиндин айта билмасмен, мавлоно Бош
китобдор. Узр.

Чиқиб кетади.

А х м а д Ф а р ф о н и й — (*Ўзига ўзи*). Эй, бу
хом калла қачон пишурсен? Қабристондаги бош суякка
айланганигда пишурмисен? (*Бошига уради*). Нега ул
париштани ялмоғиз жодугар кўлига тутиб бердинг? Бе-
чора, бегуноҳ қиз сендин паноҳ излаб келғон эрди-ку!
Умиди пучга чиқди шўрликнинг. «Ундай бахтни ўлигим
кўрсин!» деб эрди-ку! Нега англамадинг, хом калла?..
Бир ночор бечоранинг заволига қолмадингмикин? Охи-
ратда жавоб берурсен, эй, аҳмоқ Аҳмад!..

Эшик тақиллайди.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Кираверинг, эшик очик.

Шайхулислом киради.

Ш а й х у л и с л о м — Ассалому алайкум «Байтул ҳикма» Бош китобдори жаноблари!

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ва алайкум ассалом, қаёқдин кун чиқди?

Ш а й х у л и с л о м — Менинг ташрифим Сизни мамнун қила олмас, деб ўйлаймен.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ал-Фаазл ўлими етмасмиди. Яна бирор фожиа юз бердиму?!

Ш а й х у л и с л о м — Ўшанинг шарпаси келиб турибдур.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Очикчасига гаплашиш-ни яхши кўрар эдингиз шекилли.

Ш а й х у л и с л о м — Андин бери Дажладин қанча сув окиб ўтди. Айни замонда Дажла суви лойқаланиб оқмоқда.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Хўш, боиси?..

Ш а й х у л и с л о м — Боисини ўзингиздин эшитгум. Бир бечоранинг покиза қизи қахрамон лашкар-боши қалифини шарманда қилибдурсиз. Ҳам бошдин, ҳам тошдин, ҳам аштдин, ҳам даштдин бадном бўлиб турурсиз. Муфтий жанобларини расадхонадин кофир қилиб чиқорғонингиз етмағонмиди?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ё Оллох, бу тухмат тошлари қайдин ёғилур? Одамга олам шунчалар торайиб қолғони ниманинг аломатидур. Ёки маҳшар гоҳ эшиклар-ри ланг очилиб, қиёмат аждарлари овға чиқдиларму?! (Шайхулисломга яқинлашади) Кимнинг гуноҳи бўлса Оллохга солдим. Оллох кечирмайдур бўхтонни ҳам, иғвони ҳам!..

Шайхулислом тескари қараб олади.

Эшикдан хуфя ишлар вазири Яхё кириб келади.

А л-Я х ё — Ширин суҳбатни бузғон бўлсам узр, жаноблар.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Буюрсинлар, хуфя ишлари вазири жаноблари.

А л-Я х ё — Сизнинг уйингизга бостириб кирғони учун ҳарам бекаси жазоға тортилди, бизнинг зобит оддий аскарликка туширилди.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Шунча ифво кимға керак эрди?

А л-Я х ё — Биллосини эшитдингиз, индаллоси Сизни беҳад хуноб қилишидин кўркувдадурмен.

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ахборингизнинг бундин ҳам кумортқиси борму?

А л-Я х ё — Ул қиз сиз бирлан ўлим хусусинда гаплашғонмиди?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Ах! Бирор фожиадин даракдурму бу сўров?!

А л-Я х ё — Ул қиз ҳарам бекасининг кўлидин чиқиб, ўзини Дажла дарёсига ташлабдур. Ўз жонига ўзи қасд қилғони ҳақинда битик ёзилмуш...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Кетинглар! Бўшатинглар кулбамни! Ҳоли кўйинг, мени!

(Эшик деразаларни очиб юборади. Шайхулислом, Яхё чиқиб кетади).

— Тор бўлди сенга бул макон. Гиппа бўғур сени бул шаҳри азим... Олимлар орасинда, юртдошларинг кўзи олдинда қандок бош кўтариб юурсен? Қизнинг ота-онаси кимдурлар сени...

(Уйни гир айланиб чиқади-да, эшик, деразаларни қайта ёнади).

— Бул маскандаги ишларинг паёнига етди. Улуғ китобинг сўнгги рисоласи ҳам бут бўлди. Яна нима қолди? Энг муҳими ишларинг мана энди бошланур. Назарияни амалияга кўчирмоғинг ҳам қарз, ҳам фарз! *(пауза)* Амалиётсиз илм — эски увада. Мехнату машаққатда толғонингни увадага айланторма, ишлат, борлигингни халқларға бер!

Жавонларини очиб, китоблари, қўлёзмаларини йиғиштира бошлайди.

Шунчалар бевафому бу ёруғ дунё!.. Шунчалар тордурму бул торвуз янглиғ юмалоқ замин!..

Жавондагиларини ерга ташлайди.

— «Байтул ҳикма» даргоҳи ҳам сенга тор ўлди, гор ўлди... Кет бул ердин ақлинг борида...

Китобларини туга бошлайди.

— Кетурмен, оёқларим етғунча борурмен. Қўш ҳўкиз ортидин буғдой сепған деҳқондек илм, маърифат уруғини Оврўпаға ҳам сепғаймен. Битталаб, битталаб ботмон бўлғунча сепғаймен!

(Китобларини рўмолга тугади. Ортганини иккинчи рўмолга).

— Эҳ-хе, кўп экан-ку. Қўлёмалар яна бир тугун. Хариталарчи?.. Ҳаммасини олиб кетурмен. Дасёр эмас, ўзим кўтариб кетурмен.

(Тугунларни таёғига илади. Опкачга ўхшатиб бўйнига олиб кўради).

— Оғир... Оғир бўлса ҳамки, ўз ақли-идрокинг мева-сидир бу юкинг. Йўқ, йўқ, юк эмас, фарзандинг. Билиб қўй. Булардин ўзга фарзандинг йўқдур сенинг. Эҳ, тақдир, қаёқларга, кимларга ташладинг мени? Сабр... Сабр қил, Аҳмад, Сабр қилсанг гўрадин ҳолва битур...

(Ўтириб олиб, ўзи тузган харитасини кўради).

Қайларга борай? Ушбулардин нари Испанияга йўл олайму? Йўқ! Испания ҳам Маъмурнинг ери. Қўл оёғингдин боғлаб бергувчилар топилур. Миср-чи? Ул мустақил давлат. Подишоси ўзи чакиряпти. Амалиётингга кенг майдон, Маслаҳатим битди. Мисрға йўл олурмен. Анда телба азим дарёга «Нилометр» дастгоҳи ўрна-турмен. Ани мен бирлан бирга лойиҳа қилғон ҳамортларим ортимдин борурлар. Мисрға йўл. Мисрға!..

Кўчадан дасёр бола киради.

Д а с ё р — Лаббай! Мисрғаму, қачон? Вой кўч-кўрон бирланму?

А х м а д Ф а р ф о н и й — Жимм! Ҳеч кимга ҳеч нима лом-мим!

Дасёр ҳайрон лабини тишлаб қолади.

Д а с ё р — Мен ҳам Сиз бирлан...

А х м а д Ф а р ф о н и й — *(Ёнидан олтин тангалар чиқариб беради).* Беминнат хизматинга рози бўл, бўтам.

Д а с ё р — *(Йиғлаб юборади).* Энди кўришолмай-мизму? Мени ташлаб кетурсизму...

А х м а д Ф а р ф о н и й — Йиғлама, бўтам. Насиб этса кўришармиз. Сендин битта илтимос: мобо-до Кубодин, Фарғонадин мени йўқлар киши келса, Аҳмад Фарғонийни Нил дарёси соҳилларидин, андин нари Принея ороллари-дин қидирсунлар. Сени Оллоҳга омонат қолдирурмен. Хайр!

Тугунларини икки елкасига хуржун қилиб осади-да, йўлга чиқаётганида ал-Хоразмий кириб қолади.

А л-Х о р а з м и й — Оллоҳ дилимга солди. Йўқса армонда қолур эканмен. *(Аҳмад Фарғонийни қучоқлай-*

ди). Иним! Қаерларда бўлсангиз ҳам Оллоҳ сизга соя-
бон бўлғай.

Бир лаҳза жим бўлгач, сафар дуосини ўқийди:

— Оллоҳим, унга узоқни яқин, сафарини осон қил.

...Ишларингнинг охирига етишини Оллоҳнинг па-
ноҳига топширадурмен!

Икковлон яна бир бор кучоқлашадилар.

Аҳмад Фарғоний қоронғуликда ғойиб бўлади.

Спектакл тугайди.

ПАРДА ТУШАДИ.

АҲМАД ФАРҒОНИЙНИНГ ЁШЛИГИ

ИШТИРОК ЭТУВЧИЛАР

Аҳмад Ибн Муҳаммад — Ёш Аҳмад Фарғоний
Муҳаммад — унинг отаси
Момо — Аҳмаднинг онаси
Устоз — Мунажжим
Парчиной — Унинг қизи
Мударрис — Мактаб муаллими
Юнон — Файласуф олим
Лойихачи — Мақбара лойихачилар
Баттол — Аҳмаднинг синфдоши
Сатимқарвон — Унинг отаси
Миршаб
Тарихчи
Дариссалом вакили
I сайёҳ
II сайёҳ
Хизматчи
Мактаб болалари
Халиф
Аҳмад Фарғоний руҳи

Воқеа шу кунларда бошланиб, араб халифалиги ҳукм сурғон Кубо (*Куба*),
Марвада юз беради.

БИРИНЧИ КЎРИНИШ

Болаларнинг жарангдор шовкин-сурони билан парда очилади. Қува шаҳристони тепалигида шўх болалар тўп тепиб ўйнамоқдалар.

Бир неча бола тепаликнинг хароба деворларидан нималарнидир топиб келиб, ўйинчи болаларга кўз-кўз қиладилар.

Б а қ а л о қ б о л а — Танга топдим. Жуда антиқа! Шаклида подшо сурати бор экан...

Н о в ч а б о л а — Ўшаям антиқами? Мана меники антиқа!..

Болалар уни ўраб оладилар.

— Қаний?

— Манам кўрай... Қаердан топдинг?

— Қидирсанг топасан. Тўлиб ётибди.

Болалар гуриллаб ўша томонга чопадилар.

Болаларни сеҳрли овоз тўхтатади.

С е ҳ р л и о в о з — Бу азиз тупрокдин қўлингни торт!.. Оёғингни торт!.. Торт!..

Болалар турган жойларида ханг-манг қотадилар.

С е ҳ р л и о в о з — Оёғинг остида азизу авлиёлар, подишоҳлару ҳоконлар ётурлар... Ётурлар...

Сахнага асбоб-ускуна кўтарган икки лойихачи, қурувчи кириб келади. Ҳазилкашроқ кўринган Лойихачи болаларга ўшқиради.

Л о й и ҳ а ч и — Қани, марш! Тарқалинглар!.. Бу ерга энди қуруқ қўл билан эмас, бир қучоқ гул кўтариб келасизлар.

Б а қ а л о қ б о л а — Қачон?

Л о й и ҳ а ч и — Кеч кузда. Анор пишганда.

Болалар уни ўраб олиб қий-чув сўрай кетадилар:

Н о в ч а б о л а — Тоға! Бу ерда нима қурасизлар?

Л о й и ҳ а ч и — Мақбара...

Бақалоқ бола — Кимга мақбара?

Лойиҳачи — Оламнинг ёруғ юлдузи бўлган инсон мақбараси шу ерга қурилади. Танийсизларми?

Болалар чуғурлашиб бир бировларига қарайдилар.

Новча бола — У киши ким бўладилар?

Бақалоқ бола — Авлиёми, подишоми, шу жойда ўтганлардан бири, улуғи бўлса керак-да, а, тоға?

Лойиҳачи — Юртдошингиз бўлмиш бу улуғ зотни билмайсизларми? Мақтабда ҳам эшитмаганмисизлар?

Бақалоқ бола — Муаллимларнинг ўзлари ҳам билмайдилар, билишса айтишарди...

Новча бола — Ўзингиз айта қолинг, жон тоға?

Лойиҳачи — Бўлмаса манави топишмоқларга жавоб беринглар. Жавобини топсаларингиз бу мақбара кимга ва нима учун қурилаётганини осонгина билиб оласизлар.

Болалар чувирлашиб кетади.

— Қандай топишмоқ?

— Айта қолинг!

Лойиҳачи — Яхшилаб қулоқ солинглар. Американи кимнинг калити билан очганлар?

Болалар ҳайрон бўлишиб, елка қисиб, қош чимириб, лабораторини бурадилар.

Новча бола — Американи калит билан очиб бўларканми?

Бақалоқ бола — Калит билан эмасдур. Топишмоқ деяпдилар-ку. Ўшанга яқинроғини айтинг, тоға.

Лойиҳачи — Масалан, Ерни ким юмалоқ қилган?

Болалар ҳайрон бўлиб чувиллашади.

Новча бола — Ўзи бўлгандир-да...

Бақалоқ бола — Биламиз. Худо шундоқ яратган.

Новча бола — Жинни бўлдингми, Худога Кувада мақбара қуришармиди, а, тоға?

Болалар — Ўзингиз айта қолинг, тоға!

Лойиҳачи — Топишга осон қилиб айтаман. Ернинг қомати юм-юмалоқ, деб дунёда энг биринчи ким айтган? Яхшилаб ўйланглар. Ундан кейин Ой куйишию Қуёш тугилишини олдиндан ким башорат этган? Қани, топинглар-чи.

Болалар ўйланиб қоладилар.

Н о в ч а б о л а — Топишмоқларнинг ҳаммасини айтинг, ўйлаб-ўйлаб, бир йўла жавоб қиламиз.

Л о й и ҳ а ч и — Бўпти. Куёш соати ясаб, сув тарозуси қурган, минглаб юлдузни ўлчаб чиққан фалакиёт ҳисобдони ким? Яна савол: дунёда биринчи бўлиб километр, кубометр ўлчовини ким яратган? Арабистонда бир эмас, икки Расадхонани ким қурган? Тагин биттаси: «Нилометр» Нима? Уни ким, нима учун ва қаерда қурган? Охирги топишмоқ: «Самовий ҳаракатлар ва умум илмий нужум китоби» деб ном олган ва фалакиёт илмига асос солган асарнинг мумтоз муаллифи ким?

Болалар чувиллашиб кетади.

Н о в ч а б о л а — Ҳех, ҳе, бу топишмоқларни олимлару профессорлар ҳам тополмайдилар. Бизи калла академия эмас-ку!

Б а қ а л о қ б о л а — Ўзингиз айта қолинг, жон тоғажон.

(Болалар чувиллашиб) Айта қолинг!..

Л о й и ҳ а ч и — Ул зотнинг исми Аҳмад, отасининг номи Муҳаммад, таҳаллуси Аҳмад Фарғоний, Оврўпада, Ал-Фраганус дейдурлар.

Н о в ч а б о л а — Шу ерда туғилган эканми?

Л о й и ҳ а ч и — *(Болаларга бармоғи билан кўрсатади)*. Аҳмад Фарғоний ҳув анави жойда, шундоқ пастда, ана шу кўқдарвоза ҳовлисинда туғилган эканлар...

Болалар ўша томонга югуриб кетади.

Иккинчи кўриниш

Аҳмад Фарғоний туғилган уйда Аҳмаднинг онаси Момо чок тикиб ўтирибди. Дарахтзор ҳовлига қараган дераза ойнаси олдида ёшгина Аҳмад тоғлар орқасидан аста кўтарилиб чиқаётган ва ҳовлидаги ҳурмо дарахти баргларига олтин тангалар сочиб турган ҳилол қуёшни томоша қилади-да, волидасига таъзим қилиб, супага чўкка тушиб ўтиради.

А х м а д — Момо, а, момо! Бир гап сўрасам рухсатму а, Моможон?

М о м о — *(Аҳмадга табассум қилади)*. Сўранг, кўзичоғим. Рухсат.

А х м а д — *(Аста гап бошлайди)*. Куёш бола кеча ҳам тоғ орқасидан ўрмалаб чиқиб, хурмомиз япроқлари-

га тангалар ташлаган эди. Бугун ҳам худди шундоқ килди. Нега, а, момо? Куёш бола кечаси ўша жойда ухлайдиларму, а, моможон?

М о м о — Оллохнинг иродаси бу, кўзичоғим. Ҳар куни шу бўлур такрор.

Она чок тикиб ўтиради.

Аҳмад ташқарига чиқиб яна қайтиб киради-да, салом таъзим бажо қилгач, гап сўрамоқчи бўлиб оғиз ўнглайди, буни тушунган онаси ундан олдин савол ташлайди:

М о м о — Сўрай қолинг; кўзичоғим, яна қандай жумбоқ топиб келдингиз? Қулоғим сизда.

А х м а д — Айбга буюрмасинлар, Момо, яна бир сўровим бор. Куёш бугун ҳам минора орқасига яширишиб олувди, теварак-атроф қизариб кетди. Ҳаммаёқ қон бўп қолди. Нега шундоқ бўлдийкин, а, моможон?

М о м о — *(Чок ишини тўхтатиб)*. Ҳамма нарса Оллохнинг амри билан бўладур, кўзичоғим. Қизарган қон эмас, уни шўъла дейдурлар.

А х м а д — Юлдузлар-чи? Кеча пичасини сановдим, қолганини бугун санаб сановига етолмадим. Ҳаммаси бўлиб осмонда нечта юлдуз бор? Нега аларнинг бири чакнайди, бошқалари милтиллайди?

М о м о — Муаллим, мударрисдан сўрамадингизму?

А х м а д — Сўрасам, бу сабоқни кейин ўтамиз дейишди, болалар эса, сочинг нечталигини санадинг-ку. Буни ҳам ўзинг санаб ол, деб мазахлашди.

М о м о — Ундай бўлса, мунажжимга боринг, кўзичоғим. Ул зотни ҳамма Устоз дейди. Ул мавлоно сизга ҳам устозлик килсинлар. Падари бузрукворингиз ул зот бирлан ўзлари гаплашиб қўюрлар.

А х м а д — *(Қўл қовуштириб таъзим қилади)*. Қуллук!.

Баттол киради.

Б а т т о л — Аҳмад!

А х м а д — Лаббай! Ассалому алайкум Баттол оғайни.

Б а т т о л — Биз билан бирга бўл, Аҳмад. Биз Қоровул тепага пойгага кетаяпмиз.

А х м а д — Узурим бор. Авф этгайсизлар.

Б а т т о л — *(Пичинг оҳангида)*. Устозингта бораёсанму? Ўқийвериб каллаварам бўп қолмагин тагин. *(Гапи Аҳмадга ёқмаганини сезгач, ўзгаради)*. Ха, бугунча майли, эртага даста ўйнаймиз. Устозингни қизини

ҳам бошлаб бор. (*Пўнисага ўтади*). Бу гал ҳам келманг, ўзингдан кўр!..

У ғойиб бўлади.

Аҳмад кўчага отланаётганида мунажжимнинг кизи келиб қолади, Аҳмад хурсанд бўлиб кетади.

А х м а д — Ассалому алайкум Парчиной. Не юмушлар бирдан қайларга борурсиз?

П а р ч и н о й — (*Ойдек тўлиб, қоп-қора кўзларини пориллатиб*). Заргарликка борурман. Буюртмамиз бор эрди. Ўлда Сизга учраб ўтишни буюрдилар.

А х м а д — Заргарликкача ҳамроҳингиз бўлайинму, кўмагим зарур бўлиб қолгусидир.

П а р ч и н о й — Ташаккур. Ҳозир бу ерга Устоз келадурлар.

А х м а д — (*Соатга қарагандай қуёшга кўз ташлаб олади-да, шошилади*). Вақт яқинлаб қолибдур.

Парчиной чиқиб кетади.

Мунажжим Устоз китоблар қўлтиқлаб келади. Унга пешвоз чиққан Аҳмад эҳтиром бажо қилади.

А х м а д — Ассалому алайкум, Устоз ҳазратлари!..

У с т о з — Ва алайкум ассалом! (*Суна тўрига ўтиради*). Ўғлон Аҳмад ибн Муҳаммад ўзлари ҳам ўтирсинлар. Сабоқларни битирдингиз-му?

А х м а д — (*Чўкка тушиб ўтиргач, мулойимгина сўрайди*). Айбга буюрмасинлар, Устоз ҳазратлари. Осмонда неча юлдуз бор? Шунингиздин сўрагим келди.

У с т о з — (*Ўйланиб тургач, мулойимгина жавоб қилади*). Ажиб жумбоқ ташладингиз, Аҳмад ибн Муҳаммад ўғлон. Ҳазрат аллома Батлимус ҳам аларнинг аниқ саноғига етолмаганлар. Аммо «Ал-мажастий» китобларида тахмину жумбоқлар мавжуд.

А х м а д — Ул ҳазратнинг «Ал-мажастий» номли китобларини ўқиёлмадим. Бизнинг кутубхонада Батлимус ҳазратларининг асосий китоби йўқ экан. Умидим Сиздан...

У с т о з — Шаъмангизни тушундим, Аҳмад ибн Муҳаммад. Аларни Сизга ўзим олиб келдим. Шартим шулки, китобларни шу ерда ўқиб, ўзимга қайтариб берурсиз. Мен мачитдан қайтаримда яна кирурмен.

А х м а д — Иншооллоҳ шундай қилурмен. (*устоз чиқиб кетаётганида илтижо қилади*). Яна бир лўқмага рухсат сўрағайман, Устоз ҳазратлари.

У с т о з — Гапирсинлар, ўғлон ибн Муҳаммад.

А х м а д — Батлимус ҳазратларининг бир шеvasини тушунмадим.

У с т о з — Хўш, нима экан?

А х м а д — Ҳазрат Батлимус «Ер бир жойда қотиб қолган жисмдур. Ва ул ҳеч қаёнга силжимайдур» дебдурлар. Нега бўлмаса Ер қимирлаб зилзила ҳосил қиладур?

У с т о з — Бу сирни Оллоҳдан бошқа бандаси ҳануз англаганича йўқ. Балки Сизларнинг авлодингиз бу сирни оламга ошқор қилурлар...

Устоз чиқиб кетади.

А х м а д — Момо, Сиз ётиб дам олинг, мен Устоз келтирган китобларни кўриб қўяй, уларни эртага қайтаришим керак.

М о м о — Сиз ҳам узоқ ўтириб қолманг, кўзичоғим, эртага ҳам кун бор.

Ичкарига кириб кетади.

А х м а д — Хўп бўладур.

Аҳмад берилиб китоб ўқишга тушади. Китоб варақларида унинг кўзига нималардир кўринади ва кўзига кўринган ходисаларни овоз чиқариб гапира бошлайди.

— Қаёққа? Ана бир гала юлдузларни бошлаб юрган тўлин ой ҳамсояларидин ажралиб, куёш атрофида айланиб юраркан, унинг гирдобига тушди, бундин жаҳли чиққан куёш уни нарига ҳайдамоқ учунми, ойга ўт пуркай бошлади. Хей, оймомо, қоч, куйиб кетасан! Тезроқ қоч, ёниб кетасан! Қоч! қоч!

М о м о — Нима бўлди, кўзичоғим?

А х м а д — Ой куйиши керак. Ҳозир ой куяди... Ие, ана — осмон тунт. Кўқдан қўланса хид думоғимга қиряпти. Чикинг, момо, кўкни бир томошо қилинг-чи...

М о м о — Ўзингиз ўз кўзингиз бирлан кўрдингму?

А х м а д — Варақлар устида, ҳарфлар орасинда кўриняпти... Сиз осмонга қаранг.

М о м о — Чиқайинчи... *(тезда қайтиб киради)*. Ҳеч нарса кўринмайдур.

А х м а д — Тағин чикинг, энди куяди.

М о м о — *(ташқарига чиқадию қайтади)*. Башпирингиз рост, кўзичоғим. Ҳозир падарибузрукворингизни чақириб чиқадурумен.

Эр-хотин бошлашиб ҳовлига чиқишади.

М у х а м м а д — Ой куйяпти? *(Озон чақириб юборади)*.

М о м о — (Калима келтиради) Ло илохо иллоллох.

Шу пайт мачит сўфисининг озони эшитилади... Сўнгра кўни-кўшнилар томларга чиқиб, домбра, жом, тунука чала бошлайдилар.

Эр-хотин ичкарига қайтиб киради.

М у х а м м а д — Кўчага қачон чиқдингиз, ўғлон?

А х м а д — Жойимдин жилғоним йўқ.

М у х а м м а д — Ойнинг куйишини қайдин кўрдингиз?

А х м а д — Кўзимга кўринди. Китоб варақларинда кўрдим. Жуда қизик...

М у х а м м а д — Қани, қани, сўйлайверинг, ўғлон.

А х м а д — Қизик бир ажойиботни кўрдим. Бир ҳафта бурун мана шу ойни яримта нондай кўрувдим. Кеча юм-юмалоқ, оппоқ эди. Бугунгиси ана бундоқ, нима учун, а момо? Нега шундақа бўлади, а, моможон?

М о м о — (Муҳаммадга). Дадаси, бу чечан ўғлонингизга сира гап топиб беролмайман, сўрагани сўраган. Бу нима? У нима? Нега ундоқ? Нимага бундоқ? деявриб гангитиб юбораяпти мени.

А х м а д — Билгим келаверса нима қилай, сўрайман-да. Билишим керак-да. Кечаги оппоқ ой нега бугун саполга айланди, а? Падари бузрукворим, бирор қонуниятни бордирки, шундоқдур-да.

М у х а м м а д — (Ўйлаб олгач). Ибодатхонада юнон олими бор. Ул зот осмонда учган, ер остида гимирлаган нарсаларнинг қонуниятини биладур. Афлотуншунос файласўф. Қонуниятларини ўшал зотдин сўраймиз.

Миршаб киради.

М и р ш а б — (Муҳаммадга). Ясама худойинг бирлан тилисмонинг қаерда?

М у х а м м а д — Алҳамдулиллох мажусий эмас, му-сулмондурмиз. Мабудаю тилисмонди сояси ҳам йўқ бизда.

М и р ш а б — Бўлмаса ойни нима бирлан куйдирдинг? Маъбуданг нола қилиб, тилисмонинг каромат кўрсатғон эмишқу!

М у х а м м а д — Ўлимдин хабарим бор, аммо бу ишдин хабарим йўқ. Қаранг, уйимиз очиқ.

Миршаб уйни тинтиб чиқади.

М и р ш а б — Аҳмад ибн Муҳаммад ким?

А х м а д. Мен...

М и р ш а б — (Ҳайрон бўлиб). Сенму? Ҳали

сиргарлик қилдингму? Ой куйишини қайдин билдинг,
тирранча?

А х м а д — Афлотундин билдим. Билиш назариясини
ўқиб ўтириб эдим. Табиат ҳодисаси юз берди... Ақл бирлан
фалак ахисқини ҳам билиш мумкин, дебдур ул устоз.

Миршаб елкасини қисиб, чиқиб кетади.

А х м а д — (*Отасига*). Борамизму?

М у ҳ а м м а д — Олдимга туш!

Чиқиб кетадилар.

Учинчи кўриниш

Кундуз куни. Ибодатхонанинг қоронғи чиллахонасида
юнон уламози шаъм ёқиб ўтирибди.

Муҳаммад, Аҳмад киради.

Ю н о н — Хуш келибсизлар, мусулмон биродарлар.
Каминага қандай хизмат буюргайсизлар?

М у ҳ а м м а д — (*Аҳмадни кўрсатиб*). Шул
ўрлонга қадимги юнон файласўфиясидан сабоқ берсан-
гиз, деб ўтиниб келдик.

Ю н о н — Бош устига, жаноблар. (*Отасидан
сўрайди*). Ўғлонингиз юнонча биладурму?

А х м а д — Оз-моз билурман. Тарихингизни юнон
тилинда ўқидим. Қадимги юнон фалсафасидан чала-чул-
па хабарим бор. Афлотун бирлан Арасту китобларидин
яримта-юримтасинигина топдим.

Ю н о н — (*Афсусланиб*). Босқинчилар куйдириб
юборишган. Ўғлон, сиз ўқишни ва шунча тилларни қай-
дин ўргандингиз?

А х м а д — Ўқиш, ёзишни волидаи қблағохим
ўргатдилар.

М у ҳ а м м а д — (*ганга аралашиб*). Тилларга
тилчи муаллим ёлладик. Ўғлоннинг зеҳни тез, бир бор
эшитганини қуймоқ қилиб оладур.

Ю н о н — Афлотун, Арастularнинг ёшлигига ўхшар
экан, бу ўғлоннинг болалиги.

А х м а д — Арасту ўз устози Афлотунни танқид
қилибдур. Асосини англамай хайрондурмен... Исботини
ўқий олмадим. Сизда ҳамма китоблари бор эрмуш. Ки-
тоб қарамай ҳам айтиб берурмушсиз. Сизнинг сабоқла-
рингизга мухтождурмен.

Ю н о н — (Аҳмадга ҳайрихоҳлик билан боқади-да, ижобий жавоб қилади). Сиздай ёш истеъдодга эшикларим очик. Ҳафтада бир чоршанба кунлари кечки ибодатдан кейин учрашурмиз. Илк сабоқни ҳозирдаёқ бошлаймиз.

М у х а м м а д — (Ибодатхонани тарк этаётиб). Кундузги вақтни сўрай қолмадингиз-да, ўғлон?

А х м а д — Кундузи ўзимни вақтим йўқ-да! (Бармоғини бўғзига тақаб) Мана бундоқ!..

Муҳаммад чиқиб кетади.

А х м а д — Нимадин бошлаймиз?

Ю н о н — Нимадин хоҳлайсиз? Балки, сўроқларингиздин бошлармиз.

А х м а д — Сўроқларим жуда кўп-да!

Ю н о н — Демакки, кўп нарса ўқиб улгурибсиз. Яхшики, дастлабки суҳбатга мавзулар тайёр экан.

А х м а д — Бағлимуснинг «ал-Мажастиъ» китобининг ярми кутубхонада куйиб кетган экан.

Ю н о н — Афсуски, араб истеълочилари урушда кутубхонага ўт қўйиб юборган эдилар.

А х м а д — Афлотун ила Арастуларнинг китобларини топдим, ёлғон бўлмасин, менга мунажжим Устоз келтириб бердилар.

Ю н о н — Барака топсун!

А х м а д — Сизнингча, Арстокл, бизнингча, Афлотун ҳазратларининг Сизнингча, «Эйдос» бизнингча гоя масаласиндаги фикрларига Сизнингча Арстотел, бизнинг Арасту қарши чиқибдур. Шунинг асосий сабаби нимада, ахир бул зот Афлотуннинг мактабида ўқиғон шогирди эди-ку!

Ю н о н — Қарши чиққани бирлан илохий дунё қарашда Арасту Афлотун устозиндан узоққа кетгани йўқ.

А х м а д — Давлат масаласинда-чи?

Ю н о н — Бу масалада иккиси икки қирғоқда. Масалан, Афлотун идеал давлат назариясини ёқлаган. Арасту эса уч тоифа халқнинг ўртачаси ҳокимлик қилсун, юқориси ҳам эмас, тубани ҳам эмас, дейдур.

А х м а д — Ҳаддин ташқари демократия ҳам керак эмас! дебдур, ул ҳазрат.

Ю н о н — Баракалло!

А х м а д — Афлотун ҳазратларининг билиш назариясинда қизиқ бир гап бор. Масалан, риёзиётда кўндаланг бўлғон муаммоларни ҳам ақлий йўл бирлан ечиш мумкин, дебдурлар.

Ю н о н — Тўғри, Афлотун бош Китобининг «Билиш назарияси» бобинда риёзиёт объектларини ақлий йўл билан билиш самарали айтилган. Шу китобни Сизга берурмен. Шу ерда ўқиб, жойида қолдириб кетасиз. Андин сўнг, савол-жавоб яна давом этади.

А х м а д — Яна бир саволим бор.

Ю н о н — Марҳамат.

А х м а д — Афлотун ҳазратлари борлиқнинг шакли йўқ. Ул ғоялар туфайли яшайдур. Ҳиссий нарсалар эса, анинг мевасидур, дебдурлар. Бизнинг мударрис ўзи араб. Икки гапнинг бирида ҳиссиётга берилма, кофир бўлурсен, деб турадур. Қайси бири тўғри?

Ю н о н — Бул хусусда ҳам Сизга юнон тилиндаги бир китобни берурмен. Кечаси ўқиб чиққач, қайси бири тўғри эканини ўзингиз билгилайсиз. Маъкулму?

А х м а д — Маъкул, домла ҳазратлари.

Ю н о н — Чоршанба оқшомигача хайр!

А х м а д — Хайр, омон бўлинг.

Чиқиб кетади.

Тўртинчи кўриниш

Шаҳар мактабининг кенг дарсхонасида талабалар девор айлана тахта тўсиқ ортида якандозларда ўтирибдилар. Толибларнинг китоб, дафтар, довоглари ҳам ўша тахта устида.

Тўрда Мударрис. У толибларнинг дафтарларини текшириб ўтирибди. Ҳамма толибнинг эътибори унга қаратилган.

М у д а р р и с — *(Бир қўлёмани қўлига олиб)*. Толиб Баттол ибн Сатим Карвон!

Б а т т о л — *(ўрнидан туриб, қўл қовуштиради)*. Лаббай, мударрис жаноблари!

М у д а р р и с — Ёзма ишимиз нима, қандай мавзу ва нима хусусинда эрди?

Б а т т о л — Рафи ибн Лойс кўзғалонининг бостирилишинда Маъмун жанобларининг доно хизматлари хусусинда эди.

М у д а р р и с — Бу нима қилиқ? Мақсад буёқда қолиб, синфдошларингизни масхаралаб ёзибдурсиз.

Б а т т о л — Урушларнинг сабабчиларини ёздим-да.

М у д а р р и с — Синфдошингиз Ахмад ибн Муҳаммад энди ўн тўрт — ўн беш ёшдаги нораста қандай қилиб урушлар сабабчиси бўлсун?

Б а т т о л — Ой куйиши худодин бўладур, ул тирранча ой куйишини олдиндан билдим, деб юрибдур. Урушлар ана шу хил кофирларга қарши чиқади-да. Або-Муслим ила Муқанна хусусинда нималар деганидин бе-хабарсизму?

М у д а р р и с — Нималар дебдур?

Б а т т о л — Лойс ўлдирилғон билан ўлмаган эрмуш. Ул зот кабутарга айланиб учиб юрганмуш. Араблар халифасига қарши яна кўзғалон кўтарармуш ахир бир кун...

А х м а д — Ёлғон! Бўхтон! Исботингиз қани? Қани гувоҳинг?

М у д а р р и с — Рост айтадур. Нима бирлан исботлайдурсиз?

Б а т т о л — (*Мударисга*). Нега мажусийнинг тарафини олурсиз?

А х м а д — Ким мажусий?

Б а т т о л — Сен мажусий. Сен... Сени қараб тур! Хали кўчада жиззангни оламан!

М у д а р р и с — Хаддингиздин ошманг, Баттол (*унинг дафтарини иргитади*). Мана шу ахлоқсизлик учун ва ҳозирги беодоблик сабабидин палакқа осилурсиз. Халиф!

М а к т а б х а л и ф и — Лаббай!

М у д а р р и с — (*қўл қовуштириб турган Халифга*). Танаффусгача палакда осилиб турсун бул беахлоқ!

Халиф Баттолни олиб чиқиб кетади.

А х м а д — Менинг дафтаримни ҳам кўрдингизму?

М у д а р р и с — (*Дафтарини варақлаб, елкасини қисади, юзи тиришади*). Ахмад ибн Муҳаммад!

А х м а д — Лаббай, Устоз!

М у д а р р и с — Сира тушунмаяпман. Нималарни ёздингиз? Масаламиз тарихдан эди. Жайхун ва Сайхун атрофиндаги урушлар, кўзғалонлар ва анинг оқибати масаласинда эди. Сиз бул масалани риёзиёт йўлинда ечибсиз. Бу ёзувлар араб ҳисоблашига ҳам зид-ку!

А х м а д — Теппасидагиси Римча... Ўртасидаги арабча, якуни Ҳинд ҳисобида...

М у д а р р и с — Нима учун деб сўраяпман.

А х м а д — Илми риёзийни фалсафий фикрда

Ўзимча бир тадқиқ қилиб кўрдим. Рим ва ҳинд ҳисоблаш усуллари бирлан сал-пал танишиб эдим, қизиқиб қолдим Устоз. Шул бир мисолни уч усулда машқ қилиб кўрдим.

М у д а р р и с — (Дафтарини қўлига беради).
Ўзингиз англating буларингизни менга!

А х м а д — (Дафтарни қўлига олиб, баён этади).
Арабча ечим яъни сўзлар билан ҳисоблаганимда бир тахта қоғозга сирмади. Римча ёзув ҳисобида ҳам ёқмади. Негаки, уч сон учун учта алиф ёзиладур. Андин уёғи Хитой ҳарфлари яъни йероглифларига ўхшаб беўхшов кўринадур. У ҳам чўзилиб кетаркан. Ҳинд рақамлари менга маъқул тушди.

М у д а р р и с — Нимаси маъқул?

А х м а д — Рақамлари маъқул. Ихчам ва содда. Аммо анинг паёнига етганим йўқ. Насиб қилса, ҳинд ҳисобини ўрганурмен, иншоолло!

М у д а р р и с — Ҳай, ҳай, Ахмад ибн Муҳаммад, зинхор, зинхор бул ишни унутинг. Сиз будда дини тарғиботчиси бўлиб, айбланурсиз. Арабларнинг гурзуси Кубода не-не будда ибодатхоналарию не-не маъбудаларни вайрон қилмади. Сизнинг бул ёш бошингиз ўшал маъбудалардай чил-чил синади-ку!

А х м а д — Мен андин наридурмен.

М у д а р р и с — Мана бу ёзма ишингиз-чи!.. Осмонга қараб, ойға пол очганингиз-чи...

А х м а д — Бул ишда мен Афлотуннинг билиш усули, яъний бутунни қисмларга бўлиш ва қисмларни яна бутунга айлантириш усули билан ишладим. Искандар Зулқарнайнинг тарбиячиси бўлгон Арасту ҳазратларининг ҳамма масалани, тарих ходисаларини ҳам, ақл билан билиш мумкин, деган кўрсатмасига амал қилдим-да, ўйлаб, ўйлаб, Афлотуннинг бутунни қисмларга бўлиш ва қисмларни яна бутунга айлантириш йўли билан ишладим. Натижаси шундоқ чиқдики, бўлақларга бўлиниб кетган бир бутун Араб халифалиги миллиард динар йўқотибдур. Кейин бўлингонларни қайта бутунлашга ундин ҳам кўп динар кетибдур. Ақл ишлатиб кўрсам ёстиғи қуриғонлар ва шаҳид ўлғонларни ҳеч нарса бирлан баҳолаб бўлмас экан. Андин на қисм ва на бутун ҳосил бўладур. Хулоса ўшал урушларнинг якуни ҳинд рақамида ноль, яъни тешик ҳалқа бўлиб чиқди.

М у д а р р и с — Сиз Лойс тарафиндамусиз? Бундин чиқди Баттол ҳақли эканда.

А х м а д — Йўк. Мен Маъмун ҳазратларини ёқлай-
дурмен. Ул зот қисмларга булингон бир бутунни туркий-
лар кучи бирлан яна бир бутун қилди. Ул зот ҳақиқий
ғолибдур.

Мударрис лол бўлиб қолади.

Устоз киради.

У с т о з — (Мударрисга). Халифаликдин бир вакил
бирлан икки араб сайёҳи келибдур.

М у д а р р и с — — Мактабимизни кўрмоқчиларму?

У с т о з — Шундай, мударрис жаноблари.

М у д а р р и с — Толибларга озод бериб юборайму?

У с т о з — Энг истеъдодли толибларингиз қолсун.

Меҳмонлар алар бирлан мулоқот қилмоқчидурлар.

М у д а р р и с — (Толибларга). Ҳаммангиз озод!

Болалар чикиб кета бошлайди.

У с т о з — Аҳмад Ибн Муҳаммад қолсун. Менимча,
аларнинг мулоқотиға бул зотдин ўзга номзодимиз
йўқдур.

М у д а р р и с — Ул шогирдингиздин ихлосим
қайтди. Мажусий ихлосиндаги шогирдни халифаликдин
келгон асилзодаларга тавсия қилсак, бурдимиз кетмас-
микин? Аҳмад ибн Муҳаммад «Исёнчи Лойс тирик» деб-
ди. Ул кабутарга айланиб учиб юрибдур. Бу ул яна
араблар зулмиға қарши қўзғалон кўтарур, деб айтгани
эмасму?! Мажусийларни Бағдодда ҳам қирмоқда эмуш-
лар.

У с т о з — (қулади). Афлотуннинг «Жон» ҳақидаги
таълимоти тавсифини кимдур нотўғри талкин қилғонга
ўхшайдур. Бундай янглиш можаролар менинг дарсимда
ҳам бўлиб турадур. Ул толиб қадимий юнон файласуф-
ларини сизу биздин чуқурроқ англайдур.

М у д а р р и с — Асилзода меҳмонлар бундин
ўзгача хабар топсалар-чи?

У с т о з — Ул ҳолатда анинг ўзи доно жавоб қила
билур. Биз ўз шогирдларимиз хусусинда бирор эҳтиёт-
сизлик қилиб қўйишдин тортинайлик.

Уч меҳмон киради.

М у д а р р и с — Хуш келибсиз, азиз меҳмонлар!
Қани ўтирсунлар.

Ўтирадилар.

У с т о з — (мехмонларга). Сиз мўътабарли жанобларга толибларимиз ичиндин фақат Аҳмад ибн Муҳаммадни тавсия қилурмен. Ул зот уч ёшида ўқиш, ёзиш саводини чиқаргон. Беш ёшинда шу мактабга келгон. Ҳозир кўп тилларда мутолаа қила оладур. Қадимги юнон фалсафасини бир олимча биладур. Фалакиёт сирини билишга жуда-жуда қизиқадур. Илми риёзийдин эса ул зотнинг олдида биз мударрислар ҳам зайбдурмиз.

Д а р и с с а л о м в а к и л и — Ўшал толиб бирлан мулоқот қилсак бўлурму?

М у д а р р и с — Бўладур, аммо ул зот киргунича анинг ҳозиргина қўлимга тушган бир тадқиқоти бирлан танишиб олсаларингиз суҳбатга мавзу топилармиди.

Д а р и с с а л о м в а к и л и — Толиб тадқиқоти бирлан, дедингизму?

М у д а р р и с — Янглишғоним йўқ. Ул топиб Афлотун бирлан Арастунинг билиш назарияси асосинда Рим, араб, хинд ҳисоб усулларида, ҳатто биз билмагон рақамлар ишлатиб, риёзийда иншо битибдур. Анинг бу ишига тишим ўтмайди. Мана, ёзувлари...

Мехмонлар ёзувларни қизиқиб кўрадилар.

Д а р и с с а л о м в а к и л и — Бизга ажойиб топилдиқ бўлди-ку, бул толиб. Анчайин олимлар ўйламагон йўлда изланибдур.

Б и р и н ч и с а й ё х — Офарин! Уч халқнинг ҳисоблаш усулига назар ташлабдур.

И к к и н ч и с а й ё х — (Дариссалом вакилига). Сиз танлаётган шогирдларнинг сардори бўладурғон бола топилдиёв...

М у д д а р р и с — Ўзини чақирайму?

Д а р и с с а л о м в а к и л и — Кирсун!

М у д д а р р и с — (Эшикни очиб). Аҳмад ибн Муҳаммад! Кириг!

Аҳмад киради-да, таъзим қилади.

А х м а д — Ассалому алайкум! Буюрсинлар, азизу фузалоларим!

Д а р и с с а л о м в а к и л и — (Ихлосданми ёки синамоқ учунми) Тавоф дуосини Сиздин эшитгум бор эрди.

А х м а д — (Қиблага юзланиб, дуо бошлайди). Оллоҳим менга берган рискнингдин қаноат бер, уни мен учун баракали қил. Менда йўқ ҳар нарсанинг янада яхшироғини ато қил. Омин!

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — (Унинг илму билимини синамоқ ниятида). Риёзиётда ҳам Кубода сизга тенги йўқ дермушлар. Нималарни яхши билурсиз?

А х м а д — Билмаганларимни айтсам майлиму?

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Марҳамат, толиб, қулогим сизда.

А х м а д — Хисоблашларнинг содда йўлларини тополмаяпман. Яна биттаси илми риёзий формулалари, янгича геометрик шакллар кидиряпман. Жуда қийин бўляпти, ҳазратим. Умидим бор: иншооллоҳ топадурмен.

Д а р и с с а л о м в а к и л и — Мана бу дафтардаги машқларингизни айтурсизму?

А х м а д — Бу машқ риёзий илмда фалсафий изланишларининг биттаси.

Д а р и с с а л о м в а к и л и — Риёзиёт ҳам фалсафага кирадурму?

А х м а д — Афлотун риёзиётни ҳам фалсафий йўл бирлан билса бўладур дебдурлар. Арасту эрса, риёзиёт орқали сабабиятни билса бўлур, дебдурлар. Ана шу фикрларга таяниб кўрдим, азиз фузалоларим.

У с т о з — (Меҳмонларга юзланиб). Суҳбатдин қаноат ҳосилму?

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Шаҳрингиз бизни тасвирий санъати бирлан мафтун этганди. Кейин му-сика... Тор фарёди...

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Бу ерда кўрганлари-мизни Ахсикан, Ўзгану Ўшда ҳам кўрмадик. Кубода қадимги ибодатхоналар иншооти санъати, ажойиб ва гаройиб, нафис ишланган маъбудалару мис, олтин ва кумушдин ишланган ажойиб буюм намуналари санъа-тига маҳлиё-миз.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Кубонинг ҳудуди, боғу бўстони ва оқар сувларию нозик табиати, ҳавоси мусаффолиги, эл маданияти биз кўрган шаҳарлардин устун турадур. Айниқ-са, ёш истеъдодларга бой эркан бу азим шаҳар.

И к к и н ч и с а й ё ҳ — (Аҳмадга). Фалакиётта жуда кизиқар эмишсиз. Сўровларингизга аниқ жавоб топа билаяпсизму?

А х м а д — Чақалоқ эканимда ҳовлида осмонга қараб ётардим. Кечалари ой ила юлдузлар бирлан ўзим-ча гаплашиб чиқардим. Тонгда эса, дарахт орқасидан куёш чиқишини, кеч бўлса минора орқасига беркиниши-ни кузатардим. Ҳозирда ҳам шу аҳвол. Шуларнинг сирини бошимни қотирадур...

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Сирини англаёлдингизму?

А х м а д — Уринаяпман. Китоб кам. Кутубхона кул бўлгон. Умидим катта, иншооллоқ ниятимга эришурмен.
И к к и н ч и с а й ё ҳ — Илоҳо мақсадингизга етинг, Аҳмад ибн Муҳаммад!

Меҳмонлар кўзгаладилар.

Аҳмад кўл қовуштириб, такаллуф билан уларни кузатмоқда.

Д а р и с с а л о м в а к и л и — (Унинг ёнган кўзларига маънодор боқаркан). Ташаккур! Сиз бирлан яна учрашурмиз!

Аҳмад чиқиб кетади.

Бешинчи кўриниш

Аҳмаднинг хонаси. Аҳмад атрофига китобларни ёйиб олиб, патниснинг силлиқ юзасида тахта қоғоз кўйиб турли-туман рақамларни ёзиб, бош қотириб, нималарнингдир ечимини кидирмоқда.

Шу вақт унинг хонасига аста-аста одимлаб шарпасиз Парчиной киради. Унинг орқа томонида туриб олиб, математик машини кузатади.

Бундан беҳабар бўлмиш Аҳмад ўрнидан турмоқчи бўлиб Парчинойнинг оёғини босиб олади.

П а р ч и н о й — Вой! Вой! Оёғим!..

А х м а д — (Орқасида турган Парчинойга) Таажжуб. Осмондан тушдингизму, ердин чиқдингизму? Худди париштага ўхшаб кўриндингиз...

П а р ч и н о й — (Кулимсираб). Сиз ҳаммани ҳам шунақа улуғлаб гапирасиз...

А х м а д — Сиз ўша ҳаммадан бўлаксиз. Хуш келибсиз, Парчиной буюринг, хизмат?

П а р ч и н о й — Ўша Баттол устидин қозига ёки Маъмун ҳазратлари номига шикоят битайлик. Устозингиз шуни маслаҳат кўрдилар.

А х м а д — Оллоҳдин ўзга қози не керак. Ҳаммасини Оллоҳ кўриб турибдурлар-ку!

П а р ч и н о й — Баттолнинг дадаси инсофли инсон экан. Сизни ҳақорат қилғони учун ўғлонини роса калтаклабдур.

А х м а д — Булбулдин каркуноқ туғилибдурда.

П а р ч и н о й — (Аҳмадга). Баттолнинг дадаси Сатимкарвон Богдодга юк жўнатяпти. Анор... Беҳи...

Яхши! Ўтмишда боболаримиз бу ерларнинг қовунини оқ туяларда, олтин кўзачаларда Месопотамияга олиб борур эканлар.

Шу он Баттол киради.

Б а т т о л — (*Парчинойга*). Мен Сизни кидириб юрибмен. Аҳмад, кечаги қилигинг учун хуштопта жиззангни олардим, нозик сафарга кетаяпман-да...

А х м а д — Яхшиликка ёмонлик деб мана шуни айтсалар керак-да. Майли, Сизга даъвойим йўқ. Сафарингиз беҳатар бўлсин!

Б а т т о л — (*Парчинойга*), Мен Сизни уйда кутаман. Бағдодга буюртмангиз бўлса, ҳаммаси мухайё бўлади.

Чиқиб кетади.

П а р ч и н о й — (*Аҳмадга*). Сизни не кунларга солган Баттолни кечириб юбордингиз шекилли...

А х м а д — Ёмонликни яхшилик бирлан енгмоқ маъкул.

П а р ч и н о й — Яхшиликка фаҳми етадиган Баттол эмас-да бу махлуқ.

А х м а д — Ул махлуқ билмаса, Оллоҳ биладур.

П а р ч и н о й — Дадамдин сўрагон китобингизни олиб келдим. Манг.

Китобни бериб чиқиб кетади.

Парчиной келтириб берган китобни ўқиб ўтириб Аҳмад ухлаб қолади ва уйқусида ажойиб туш кўради. Шу пайт эшикдан ота-она киради.

А х м а д — (*Отасига*). Падари бузрукворим! Бояги оқ тулпор қани?

М о м о (*ҳайрон бўлиб турган эрига*) Ўғлонингиз қутлуғ туш кўрганга ўхшайдур.

М у х а м м а д — Қани ўғлон, бу қутлуғ тушингизни гапириб беринг-чи!

А х м а д — Сиз менга оқ тулпор миндирдингиз, мен унда улоқ ўнгариб келдим...

М о м о — (*хурсанд бўлиб*) Оқ отга минганингиз Оллоҳнинг мадади. Бугун улуғ айём кунда айниқса улуғвордир бу.

М у х а м м а д — Пайгамбарларимизнинг таваллуд топган кунлари бу кун!

А х м а д — (*сакраб туриб кетади*) Ие, унутаёзибман! Бугун Жомий мачитда қироатхонлик анжума-

нимиз бор эди. Каминани ҳам ташрифга даъват айлабдурлар.

М о м о — Анжуманга борурмисиз? Тўхтанг. Андек тамадди қилиб олинг. Иссиккина лочира, бир пиёла пишган сут.

Онаизор боласига лаззатли таом келтиради. Аҳмад шошиб-пишиб таомни танаввул қилгач, ўрнидан туриб ташқарига равона бўлади.

Шаҳар ҳокимияти чопари киради.

Ч о п а р — Аҳмад ибн Муҳаммад шул уйда яшайдурму?

М о м о — Ҳа, ҳа, шу уйда. Ҳозир ўзи йўқ.

Ч о п а р — Ул зотни Марв шаҳрига, халифалик вакили Маъмун ҳазратлари ҳузурига чорламишлар. Эртадан қолмай етиб борсун. Мана даъватнома...

Чиқиб кетади.

М о м о — (*Даъватномани бағрига босади*). Қўзичокни тушида оқ тулпор мингани ростга айлансун.

Аҳмад келади.

А х м а д — Нималардин хурсандсиз, момо?

М о м о — Маъмун ҳазратларидин даъватнома келибдур Сизга, қўзичовим. Тушингизда оқ отга минғонингиз бежиз бўлмагон кўринадур.

А х м а д — (*Даъватномани ўқигач*). Ўша ёқдин келиб кетган меҳмонларнинг изи-қути ярашдимۇ ёки улуг айём кунинда бахт қуши бошимга қўндимۇ? Борурмен тонг сахардаёқ йўлга равона бўлурмен.

Кўриниш тамом.

Олтинчи кўриниш

Халифалик вазирининг Марвдаги қароргоҳи. Курсида Маъмун, қаршисида Нух Сомон Худод, Аҳмад ибн Сомон худод, Яхё ибн Сомон худод ва олимлар ўтирибдилар. Тантанали маросим кайфияти...

М аъ м у н — Сизларнинг тарих олдидаги хизматларингиз бениҳоя буюқдур. Катта-катта қўшинлар қилолмаган ишни Сиз туркийлар ухдаладингиз. Араб халифалигига қарши кўтарилгон қўзғолон Сиз туркийлар кучи бирлан бостирилди. Қўзғалончи Рафи ибн Лойснинг

қўллари занжирда. Мана энди бутун халифаликнинг тахтию бахти тикланди. (*Тик туриб тантанавор гапиреди*) Биз қарор қилдик. Халифа қароргоҳи Бағдодга кўчадур. Хуросону Мовароуннахрни идора қилиш миллий мулкдорлар қўлига, сомонийларга топширилур. Сомон Худоднинг ўғиллари!..

Нух, Аҳмад, Яҳё ўринларидан туриб, қўл қовуштириб, фармон кутадилар.

Маъмун гапида давом этиб, фармони олийни баён этади.

— Нух ибн Сомон Худод жаноблари!

Н у х и б н С о м о н Х у д о д — Лаббай!
(*таъзим ила*) Буюрсунлар.

М аъ м у н — (*тантана оҳангида*) Миннатдор араб халифаси бундин буён Самарқанд вилояти худудида фуқароларни идора қилишни Нух ибн Сомон Худод жанобларига топширадур!

Н у х и б н С о м о н Х у д о д — (*Куллуғ қилади*) Оллоҳ халифамизнинг қудратиға минг бор қудрат кўшгай!

М аъ м у н — Яҳё ибн Сомон Худод жаноблари!

(*У ҳам қўл қовуштириб туради*)

— Сиз Шош ва Ўртатена худудларини моҳирлик бирлан бошқарувингизга аминдурмиз!

Я х ё и б н С о м о н Х у д о д — Иншооллоҳ, улуғ халифамиз марҳаматини унутмағаймиз!

М аъ м у н — (*тантанавор оҳангда*) Аҳмад ибн Сомон Худод жаноблари!

А х м а д и б н С о м о н Х у д о д — (*Таъзим ила*) Буюрсунлар, хазрат олийлари!

М аъ м у н — Миннатдор араб халифаси падари бузрукворингиз Сомон жаноблари туғилиб ўсган Фарғонадаё жаннатмакон худудни ва анинг жами ботир ва истеъдодли фуқаросини бошқаришни Сиз Аҳмад ибн Сомон Худод жаноблари зиммасиға юклайдур. Сизга Оллоҳ мадад берсун.

А х м а д и б н С о м о н Х у д о д — Отабоболарим унуб ўсгон ерларга тайин қилгонингиздан миннатдордурмен. Оллоҳ ҳаммамизга ҳамиша ёр бўлгай! Халифамиз дунё турғунча турсунлар.

М аъ м у н — (*қўлларини дуога очиб, фотиҳа беради*). Бугундан бошлаб бу худудларда ҳукмдорлик сиз сомонийларнинг қаттиқ қўлларингизда бўлгай. Оллоҳ Сизларга омад ато қилсин! Омин!

Ҳамма баробар «омин» деб қўлларини юзларига тортиб бўлгач, янги тайин бўлган амалдорлар таъзим қилиб орқалари билан қабулхонани тарк этадилар.

Хизматчиси кириб, таъзим қилади.

Х и з м а т ч и — Ҳазратим! Шуарою фузалолар, чақирилган толиблар жам бўлиб, Сизнинг амрингизни кутмоқдалар. Рухсатму?

М а ъ м у н — Рухсат.

Хизматчи катта очган эшикдан бирин-кетин башанг, кийинган олимлар кирадилар. Қўл қовуштириб саф бўлиб турадилар.

Маъмун ҳамма билан кўришиб бўлгач, ўз жойига бориб ўтираркан, «ўтиринглар» деган ишора қилади, ҳамма унинг рўпарасига чўк тушиб, гўё Қуръон тиловатга ҳозир у нозирдай тизилиб ўтиради.

М а ъ м у н — (*Қўл очиб дуо қилади*) Омин. Оллох тинчлик, осойишталик, барқарорлик ато этсун!

Бугун жам бўлишимиздин мақсад битта. Ҳаммамиз Бағдодга кўчамиз. Сизларни «Байтул ҳикма» яъни «илмлар уйи» деб аталмиш олий илоҳий илмий даргоҳ кутяпти. Сафарга отланинглар!

Ҳамма чиқиб кетади.

Хизматчи киради.

Х и з м а т ч и — Тарихчи бирлан сайёҳлар келишди, кирсунларму?

М а ъ м у н — Марҳамат қилсунлар.

Уч киши кириб ўтиради.

Т а р и х ч и — Қўзғолончилар устидан қозонилган узил-кесил ғалабада Сиз, Маъмун ҳазратларининг саъй ҳаракатларингиз бағоят катта бўлғони махсус икки бобда баён этилди. Ушбу рисола Рафи ибн Лойс бошчилигидаги қўзғолон ва унинг бостирилиши хусусингдаги битиклардур. Шу битикларга бир кўз ташлаб берсангиз ва унга фикр баён этсангиз кўп миннатдор бўлур эрдим.

М а ъ м у н — (*Рисолани қўлига олиб*). Ташаккур! Биз қилгон ишларга тарихчи назари қандоқ эканини билмоқ бағоят кизиқарлидур.

Шу чоқ сайёҳлар ҳам навбати билан араб халифалигига қарши бош кўтарган қўзғолончилар устидан қозонилган ғалабани улуглаб Маъмунни қутлайдилар.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Бу кўзғолондин бутун Дариссалом ва Шому Ироқ ташвишда эди. Сизнинг ақлу заковатингиз музаффариятга олиб келди. Сизни халифа тахтига минғонингиз кутлуғ бўлсун!

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Фарғонада ўрнатилган осойишталик араб дунёсига қувонч келтирди. Сиздин бул ерда ҳам, ул ерда ҳам барча миннатдор.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Фарғоналиклар Шому Ироқ оламларидин ортиқ бўлса ортиқдурларки, асло кам эмаслар. Сайхун соҳиллари жасоратли одамларга бой экан.

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Бу ерларда Оллохнинг зеҳни тушган истеъдод эгаларини қаламга олдик. Кубода, бир норастаи навқирон ёш муллавачча бизни мафтун этди. Ул зот анчайин уламолардин устун кўринадур.

М а ъ м у н — Толиб Аҳмад ибн Мухаммадму? Дариссалом вакили ҳам андин ниҳоятда мамнун эканин билдириб эди.

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Билар экансиз, ҳазрат. Худди ўшал зот хусусинда фикр айтмоқчидурмен. Ёш бўлишига қарамай, кўп хислату ҳикматларни эгалладур. Ақл ёшда эмас, бошда. Ул ўғлон ўз ҳаракатлари ила егук риёзатчи ҳам бўлиб олибдур. Тарих ҳақиқатиға доно баҳо бериши ҳам бизни қойил қилди.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Кўп тилларни билишига ҳам қойил қолдик. Мутолааси зўрлигидан устозлари китоб етказиб улгурмаётирлар. Юнончами, ҳиндучами, арабчами, қайси тилдаги китоб кўлига тушса, ани шариллатиб ўқийвераркан.

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Ул зот ҳар жиҳатдин балоғатга етибдур. Бу ўринда Сизнинг Исломни ўрнатишда эркин йўл тутганингиз хўб яхши бўлибдур. Доно тadbир ила эркинликка йўл очиб берибсиз. Йигит-қизлар толиблар эркин мулоқотда бўлишларини кўриб ҳавас қилдик.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Яна ўша Аҳмад Ибн Мухаммадға келсак, афсуски, Кубо ул зотга тор бўлиб қолибдур.

М а ъ м у н — Нера?

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Ул зот «Байтул ҳикма»га лойиқ ёш аллома даражасиға етиб қолибдур.

М а ъ м у н — Мен ҳам шул фикрдадурмен...

Меҳмонлар хайр-хўшлашиб чиқиб кетади. Хизматчи киради.

Х и з м а т ч и — Олий ҳазратим! Кубодин чақирилган толиб Аҳмад ибн Мухаммад ташриф буюрди. Хузурингизга киришга мунтазир бўлиб астанада турибдур.

М а ъ м у н — *(Тасбеҳ ушлаб турган ўнг қўли билан ишора қилади)* Рухсат, кирсун.

Ёқимли таъзим ва табассум билан кириб келган Аҳмад Маъмун қаршисига чўккалаб ўтиради ва тугунчасини ёнига қўйиб, эҳтиром билан дейди.

А х м а д — Ҳазратим! Сизнинг даъватингизни олганим заҳоти тунги йўловчи карвонга эргашиб тонгги қуёш бирлан биргалашиб қароргоҳингизга етиб келдим.

М а ъ м у н — Боракалло, толиб Аҳмад ибн Муҳаммад, боракалло! Сизнинг хусусингизда хўб яхши тариф эшитдим.

А х м а д — *(таъзим қилади)*. Куллук.

М а ъ м у н — *(Девор тоқчаларига ишора қилади)*. Ушбу мўъжизалар бирлан танишсизму?

Аҳмад деворга боради. Ганчдан ясалган тоқчалардаги китобларга қараб кўзи ўйнайди. Кейин Маъмунга юзланади.

А х м а д — Ҳазратим! Чап тоқчалардаги китобларни ўқиганман. Манави ўнг томондагилар бизнинг шаҳарда йўқ. Бундайларни қайлардин топсам бўладур?

М а ъ м у н — Ундайларни топиш учун алар туғилган жойларда бўлмоқ жоиз. Шулар китоблар ҳазинасига кирмоқни хоҳлайсизму, Аҳмад ибн Муҳаммад?

А х м а д — *(Севинчини яширолмай, болаларча яйраб гапира кетади)*. Асил мақсадимни изҳор қилдингиз, ҳазратим. Илоҳо тангрим шу бахтга муяссар этсун мени!

М а ъ м у н — Падари бузрукворимиз ар-Рашид Оллоҳнинг назари тушган донишмандларга Илм уйи «Байтул ҳикма» очибдурлар. Ўшал жойда борлиқ доноларни жамламоқдамиз. Сизни ҳам ўшал олий маконга лойиқ, деб топмишлар. Розимусиз?

А х м а д — Пирим! Падари бузрукворим, волидан қиблагоҳим ва етти маҳалламдин дуои фотиҳа олиб қайтурга рухсат сўрайман.

М а ъ м у н — Боракалло, боракалло. Сафарингиз беҳатар бўлсун!

Аҳмад чиқиб кетади.

Еттинчи кўриниш

Мухаммаднинг ховлиси. Ёз палласи. Дарахтлар кўм-кўк. Ховли тўла одам. Аҳмад ибн Мухаммадни Бағдодга кузатгани келган устозу мударрислар ва қариндош-уруғлар, дўстлар орасида Сатимқарвон, Барчинойлар ҳам бор.

С а т и м қ а р в о н — (*Устозга мурожаат қилади*). Сиздин сўрай қолай, Устоз, шогирдингиз, Ихшид девонининг улуг илтифотиға сазовор бўлгонмуш. Ўшал илтифот не эрур?

У с т о з — Ҳар бир осий бандани Оллоҳ шундай эътиборға сазовор қилсун, деймиз. Юртимизнинг бул қобил ўғлони Дариссалом алломалари қаторидин жой олибдурлар.

С а т и м қ а р в о н — Қандай амалу мансаб берилибдур.

У с т о з — Олимға амал ила мансаб бегонадир. Ул зот Бағдодда Олий ҳазрат халифамизнинг нурли нигоҳида бўлурлар. Маънавий маърифий, башарий, илм-фан ўчоғи бўлмиш «Байтул ҳикма» кўйнида бўлурлар. Бундин ортиқ мартаба йўқдур доно инсонға!

О в о з л а р — Оллоҳ ёр бўлсун!

— Яратганининг ўзи мадақдор бўлсун!..

Шу чоқ ичкаридан сафар анжомлари билан бутланган Аҳмад ибн Мухаммад чиқади-да, табассум ила барчага таъзим бажо қилади. Одамлар уни ўраб олиб тавоф қиладилар.

Унинг олдиға Парчиной келади. Кўзларини пориллатиб тургач, ниҳоят илтижо қилгандай бўлади.

П а р ч и н о й — Хат-хабарингизни хуммор бўлиб кутурмен!..

А х м а д — Сиз ҳам мени унутмағайсиз. Ишонамен.

Баттол пайдо бўлди-да, қора тиканақдай орага суқилади.

Б а т т о л — Пиёда кетяпсанму?.. Туя керакму?

А х м а д — Ташаккур! Қашқардин келадурғон ипак йўли қарвони бирлан кетурмен.

Б а т т о л — (*Парчинойға*) Сиз бу ерда колурсиз?..

Парчиной ундан юзини ўгириб олиб Аҳмадга суқланиб боқади. Аҳмадга нимадир айтмоқчи бўлганида у отасиға мурожаат қила бошлайди, қиз гапини айтолмай қолади.

Миршаб киради.

М и р ш а б — (Аҳмадга) Хужжатлар етарлиму?

А х м а д — Етти муҳрли хужжат беришди...

Б а т т о л — (Миршабга пичирлаб) Тоға! Тоғажон!
Ўша безори муллавачча Дариссаломга кетаётганидин хабарингиз борму?

М и р ш а б — Шуниям билмаса тоғанг бу ерда пашша кўриб ўтирибдирму, жиян.

Б а т т о л — Нега унинг йўлини тўсмадингиз? Ахир у мажусий-ку! Арабларнинг душмани. Мударрис айтмабмиди?..

М и р ш а б — Хужжатлари жойида. Энг юқори мартабали ҳазратнинг муҳри босилган.

Б а т т о л — Ахир у ҳалифа бирлан ҳам тил топишиб қолса Кубога қайтгач, бошимизга бало бўлади-ку!

М и р ш а б — Ул ўғлон бу ерлардин нари кетса яхши эмасму? Сен билан ўртада талошдаги нозанин шу ерда қоляпти-ку...

Б а т т о л — (суюниб кетади) Ҳа, айтгандай, севиклиси шу ерда қоляпти...

А х м а д — (Отасига таъзим айлаб, тиз чўкиб) Падари бузрукворим! Кутлуғ сафаримга дуо айланг!

М у ҳ а м м а д — Сиздин минг бор розидурмен, билингки Оллоҳим-да розидур (сафар дуосини ўқийди).

Т а қ в о д у о с и: Аллоҳим, унга узогини яқин, сафарини осон қил!

... Аллоҳ тақвани озигинг қилсун, гуноҳингни кечсун ва қаерда бўлмагин сенга эзгуликлар бўлишин осонлаштирсун, қайси йўлга йўналмаган яхшиликка юзлантирган бўлсун! (ҳамма «омин» дейди).

А х м а д — (Сафарга чиқиш дуосини ўқийди): Аллоҳим, иноятингда жаҳд қилурман, шайланурман ва сафар қилурман.

Сизларни омонатлари хайбатга солмайтурғон ва зое бўлмайдиган Оллоҳнинг паноҳига топширдим!

Аҳмад ота-она, устозлари билан кучоклашади. Сўнгра ҳамма билан хайр-хўшлашади. Уни ҳамма тантана билан куза-тади. Шу он сахна қоронғилашади. Юлдузлар чакнайди.

Ф а з о д а н о в о з. Ҳалойиқ! Бу воқеа юз берганидин бери неча замоналар ўтди. Не-не савдолар бор экан, ўзбек тақдирида араблар истеълоси, сомонийлар, қорахонийлар даври, мўғуллар босқинчилигию ўрислар империяси ва ниҳоят, шўролар зулм занжири... Ҳаммаси ўтди... Дарёлар ўз ўзанидан оқадур. Бобока-

лонларимиз Амир Темур окизган ҳаёт дарёлари — оламшумул кадрияларимиз ўз, ўзимизга қайтди. Ўшалар қаторида улуғ аллома Оврупада, Шарқда, борингки, бутун дунёда фан ва маърифатнинг ёруғ юлдузи ҳисобланмиш Аҳмад Фарғоний ҳам 1200 йилдан кейин бўлса-да, қаторимизга қайтиб келди. Дермушларки, андай одамлар ўлмайдулар. Уларнинг руҳи ҳамиша тирик!

Прожектор ёритган бурчақда оппоқ соқолли нуроний қария. Сиймоси аранг кўринади-да, сўзлай бошлайди:

— Мен Аҳмад Фарғонийнинг жонидурмен. Бундин бир минг бир юз йигирма йил илгари танадин ажралиб, кўкда учиб орибдурмен. Бир ўзим эмас, ҳамма руҳлар менингдек. Билмайсизму? Одам ҳаётдин кўз юмгач, анинг жони руҳга айланадур. Руҳлар абадий! Алар ҳар жойда, тириклар йўқлагон ерда ҳозир нозирдурлар. Халқим мени йўқлабдур, мана мен келдим... Келдим... Келдим... *(Прожектор нури ёритгач, оппоқ соқолли, нуроний Аҳмад бобо руҳи аниқ кўринади).*

АХМАД БОБОНИНГ РУҲИ. Ассалому алайкум, азизлар. Мен ҳам сизларга ўхшаб шул ерларда чопкиллаб юргонмен. Саккиз ариқ Кубо сохилларида хузур қилиб ором олгонмен, беҳиштий мевалардин мазза қилиб татигандурмен. Мана энди ҳаммаси сизларники!.. *(пауза)*. Нима? Нима? Менму? Мен дайди бир ўғлонингиз қайларда бўлиб, на юмушлар қилгоним хусусинда юртимга ҳисоб бергали келдим... келдим... келдим...

— Падари бузрукворим! Сиз миндиргон оқ тулпорда Марвдин машриққа, Шому Ироққа, андин Оврупа хашарларига учдим...

— Момо! Сиз эмизган оқ сутингиз менга абадий мадор бўлди. Ани оқлаш учун Ерда, сувда, кўкда, халқ хизматида бўлдим. Оламгашта бўлиб юрдим-да, жаннатни Сизнинг оёғингиз сотидин топдим. Жаннат — бу, она сути эркан!

— Устоз! Коинот сирини очмоқ Сиз ёшларнинг насибасидур, дегон эрдингиз. Насиб қилди — топдим ани Шомдин, Ироқдин. Ул ерларда икки расадхона қуриб, бир минг йигирма икки юлдузнинг бўйи-бастини ўлчадим! 812-йили Қуёш тутилишини олдиндан башорат қилдим ва Ой ила қуёш тутилиши жадвалини туздим. Дунёда биринчи бўлиб, Ер юм-юмалоқ эканини исботладим. Ер юзи харитасини туздим. Менинг харитам туфайли Христофор Колумб Американи очди. «Микёси жаид» китобимдаги Ер-сув ўлчови — километр, кубометр атамалари ҳам менинг мулкимдур. Нил дарёсини эгаллаб,

жуганлагон ва араб халқиға хизматта солгон «Нилометр»ни ҳам мен яратгонмен. Қадимги юнон файласуфларию ҳинд риёзиётчилари ҳам мендин ризо кўринур. Аларнинг китобларини арабчаға ардаргоним, хўб яхши бўлди...

— А? Лаббай? Савол тушди. Сиз тургон ерму? Ул юмалоқ дедим шекилли. Ҳа юм-юмалоқ ва пириллаб айлашиб юрадур. Анинг Қуёш тушмас, ой шўъла очмагон, юлдузлар кулиб боқмагон жойи йўқ. Ернинг ўзи юмалаб юриб аларға юз тутадур. Бириға кундузда, яна бириға кечда ва тунда... Андин кеча ва кундуз ҳосил бўладур.

— Азиз болакайлар! Мен ҳам эрдим Сизиндек, сиз ҳам бўлурсиз менингдек. Анинг учун не керак? Аввал бошдин ватанни севмок, она сутин оқламок, бунинг учун оламини ва одамини билмок, афлотун айтғонидай, уч нарса — эзгулик, ақл ва жон мавжудод хизматида бўлмоғи лозим.

— Чироқлар ёқиб, қозонлар қайнатиб, нутқ айтиб, дуолар бажо қилгонларингиздин ғоятда шоддурмен... дурмен... дурмен...

Қоронгуликда гойиб бўлади.

ПАРДА ТУШАДИ.

"ЕРДАГИ
ЮЛДУЗ"
КИНОСЦЕНАРИЙ

ЕРДАГИ ЮЛДУЗ

Биз яшаётган даврнинг эрта баҳори. Уфқда хилол куёш тоғ орқасидан кулиб қараяпти. Дов-дарахт уйғониб, ям-яшил товланиб, атрофга ёқимли дид таратмоқда. Баҳрингиз очилади. Теварак-атроф гўзалликдан ранго ранг. Ҳавасингиз келади!

...Тўсатдан шўх болаларнинг қўнғироқдай ва жарангдор шовқин-сурони кўтарилади. Баногоҳ ўша томонда яйдоқ тепалик намоён бўлади. Бу — қадимги Кубонинг Шахристони харобасидан пайдо бўлган тепаликда тўп-тўп болалар гуруҳ-гуруҳга бўлиниб, чув-чувлашиб, тўп тепмоқдалар...

...Нарирокда даста ўйнаётган болалар бир-бировларини зувиллатмоқдалар.

...Яна бир жойда бу ердаги болаларнинг азалий ўйини тутминди, қулоқчўзма ўйинлари кўзга ташланади.

...Бир неча бола тепаликнинг хароба деворидан нималарнидир топиб келиб, бир бировига кўз-кўз қилмоқда.

— Буни қара, танга... — дейди бақалоқ бир бола қўлидаги топилдикни кўрсатиб. — Манавиниси, жуда антиқа... Подишоҳнинг шохи бор экан...

— Ўшаям антиқа бўптими, — дейди новча бола қўлидаги топилдикни кўрсатиб. — Мана, мана меникини антиқа деса бўлади.

Болалар уни ўраб олишадилар.

— Қаний?

— Қаний?

— Бир кўрсат...

— Ўх-хў, жуда зўр-ку. Қандай топдинг?

— Яна борми?...

— Тўлиб ётибди! Қидирсанг, топасан.

Болалар гуруллаб чопадилар.

Тўс-тўполон бўлиб, ер кавлаб, девор тирнаб топилдик кидираётган болаларни сеҳрли овоз тўхтатади.

Сеҳрли овоз: — ...Азиз туруқдин қўлингни торт!... Торт!.. Торт...

Болалар ханг-манг бўлиб атрофга қарайдилар. Атрофда ҳечким йўқ. Сеҳрли овоз янада аниқроқ ва каттиқроқ эшитилади.

— ...Оёғинг остида азизу авлиёлар, подишою ҳоконлар ётурлар... Ётурлар... Ётурлар...

Болаларга яна ҳеч ким кўринмайди. Улар ханг-манг турганларида ўлчов асбоб-ускуналари кўтарган лойиҳачи, қурувчилар пайдо бўладилар-да тепаликнинг коқ ўртасида тўхталадилар.

— Таркалинглар! — деб буюради қурувчилар бошлиғи болаларга қараб. Нима бўлаётганини англамай ҳайрон турган болаларга қараб қўшимча қилади. — Бу ерга энди кеч кузда гул кўтариб келасизлар.

Болалар қий-чув бўлиб, сабабини сўрай бошлайдилар. — Тоға! Бу ерда нима бўлади? — дейди боя биринчи бўлиб сўз қотган бақолоқ бола қурувчилар бошлиғининг оғзига термулиб.

— Мақбара бўлади.

— Мақбара?..

— Кимга мақбара?

— Аҳмад ал-Фарғоний мақбарасини шу ерга тиклаймиз.

Аҳмад Ал-Фарғоний номини биринчи бор эшитаётган болалар чуғирлашиб бир бировларига қарайдилар. Кейин чувиллашиб, бошлиқдан сўрай кетадилар.

— Аҳмад Фарғоний?... Эшитмовдик... — дейди бақолоқ бола.

— Ким у киши? — бояги новча бола савол ташлайди.

— Авлиё бўлса керак. Қадимда ўтиб кетган авлиёларга Бухорода ҳам мақбара қуришятганмиш, — дейди яна бир бола.

— Балки шу ерда ўтган подшолардан бирортасигадир.

Қурувчилар бошлиғи болаларга маънодор қараб кўяди-да, сўрайди.

— Юртдошларингиз бўлмиш бу улуғ зотни билмайсизларми? Мактабда ҳам эшитмаганмисизлар?

— Муаллимларнинг ўзлари ҳам билмасалар керак, — дейди бақолоқ бола.

— Билсалар бизга ҳам айтардилар, — қўшимча қилади новча бола.

Болалар юртдошимиз Аҳмад ал-Фарғоний ким бўлди? деб қий-чув бўладилар. Уларнинг овозлари кўқда, атрофдаги тоғу-тошларга урилиб акс-садо беради.

А к с с а д о. Ким у-у-у?..

— ...Аҳмад Фарғоний ким?..

— ... Ким у-у-у?..

Экран ёришиб, болалардан бўшаб қолган бояги яйдоқ тепалик остидан қадимги шаҳар пайдо бўлади.

Кўзимиз олдида тўрт бурчак шаклидаги илк ўрта асрнинг обод шаҳарларидан бири бўлмиш Кубо (*Кува*) гавдаланади.

Ниғоҳимиз унинг тор кўчалари билан кварталларга бўлинган бир, икки қаватли уйлар, аҳён-аҳёнда майдончалар, савдо расталарини босиб ўтиб, сарой дарвозали уй олдида тўхталади.

Аҳмад Фарғоний шу уйда туғилган ва унинг болалиги шу уйда кечмоқда.

Ниғоҳимиз ичкарига тушади. Уйга кираверишда даҳлиз. Унда дон-дун хумлари, сув солинган мис кўза, жомлар...

Даҳлиз ойнаси олдида ёшгина Аҳмад. У тоғлар орқасидан аста кўтарилиб, ҳовлидаги хурмо дарахти баргларига олтин тангалар сочиб турган қуёшни томоша қиладиди-да, нимадандир таажжублангандай ичкарига югуриб кириб кетади.

Ичкаридаги хона супасида унинг волидаси Момо тасбеҳ ўгириб ўтирибди. Унинг ҳузурига ёш ўғлони Аҳмад кириб келади, онаси ёнига таъзим билан чўкка тушади.

А х м а д — Момо! Моможон! Бир гап сўрасам рухсатму!

М о м о — Сўранг, кўзичоғим, сўраяқолинг.

А х м а д — (*Аста гап бошлайди*) Қуёш бола кеча ҳам тоғ орқасидан ўрмалаб чиқиб, хурмомиз япроқларига тангалар ташлаган эди. Бугун ҳам худди шундоқ... Нега, а, Момо? Қуёш бола ўша жойда ухлайдими, а, Момо?

М о м о — Оллоҳнинг иродаси бу, кўзичоғим. Хар куни шу бўлур такрор...

Ўша куни кечкурун Аҳмад мевазор ҳовлидаги бир туб хурмо дарахти тагида туриб, қуёш ботишини кузатмоқда.

Қуёшдан сўнг ойни кузатиб бўлиб, чарақлаган юлдузларни кузатади-да, яна момоси олдига югуради ва қозонда кечки таом пишираётган онасидан сўрайди:

А х м а д — Момо! Хўв, момо!

М о м о (*Чўмичини қўлида ушлаб туриб*) — Гапиринг эй кўзичоғим, қулоғим сизда.

А х м а д — Айбга буюрмасинлар, Момо, яна бир сўровим бор. Қуёш бугун ҳам минора орқасига яшири-

ниб олувди, теварак-атроф қизариб кетди. Хаммаёқ кип-кизил қон бўп қолди. Нега шундок бўлайкин, а Момо?

М о м о — Хамма нарса Оллохнинг амри билан бўлади. Қизаргани қон эмас, шўъласи...

А х м а д — Юлдузлар-чи? Кеча пичасини санувдим. Қолганини бугун санаб сановига етолмадим. Хаммаси бўлиб осмонда қанча юлдузлар бор?

М о м о — Муаллим-мударрисдан сўрамадингизму?

А х м а д — Сўрасам бу сабоқни кейин ўтамиз деяпти. Мени билгим кепкетяпти-да.

М о м о — Ундай бўлса, мунажжимга боринг, кўзи-чоғим. Ул зотни ҳамма Устоз дейди. Сизга ҳам Устоз бўлсинлар. Падари бузрукворингиз Устоз бирлан гаплашиб берурлар.

Тор кўчада гоҳ хиргойи қилиб, гоҳ ўзича нималарни-дир пичирлаб шоду хуррам бораётган ўсмир бўлиб қолган Аҳмадни ўрта йўлда Баттол исмли новча ва сўхтаси совук ўсмир бола тўхтатади.

Б а т т о л — Аҳмад!

А х м а д — Лаббай! Ассалому алайкум, биродар.

Б а т т о л — Биз билан бирга бўл, ошна. Биз Қоровул тепага пойгага кетяпмиз.

А х м а д — Узурим бор. Авф этгайсиз.

Б а т т о л — *(пичинг оҳангида)* Устозингга кетяпсанми? Ўқийвериб каллаварам бўп кетмагин тагин. *(Гапи Аҳмадга ёқмаганини сезиб, оҳангини ўзгартиради)* Ҳа, бугунча майли, эртага даста ўйнаймиз. Устозингни қизини ҳам бошлаб бор. Агар бу гал ҳам келмасанг, ўзингдан кўр.

* * *

Хомуш ўйланиб йўлида давом этаётган Аҳмад устозининг қизи — Парчинойни учратиб қолади-да, хушнуд бўлиб кетади.

А х м а д — Ассалому алайкум, Парчиной. Не юмушлар бирлан қайларга борурсиз?

Ойдаё ёқимли кўринган Парчиной қоп-қора кўзларини ёркиратиб, Аҳмадга боқади-да, майин овоз билан ёқимтой жавоб беради:

П а р ч и н о й — Заргарликка борурман.

А х м а д — Ҳамроҳ бўлайинму, балким кўмагим зарур бўп қолғусидир.

П а р ч и н о й — Ташаккур. Сизни Устоз кутяптилар.

Ахмад соатга қарагандай куёшга қараб олади-да шошилади.

А х м а д — Вақт яқинлаб қолибдур...

Мунажжим Устоз қоронғу хонада туйнуқлардан юлдузларга қараб ўтирибди. Рухсат олиб унинг хузурига кирган Ахмад одоб, эҳтиром ила таъзим бажо қилади.

А х м а д — Ассалому алайкум Устоз ҳазратлари!

У с т о з — Ваалайкум ассалом, келинг ўғлон Ахмад ибн Муҳаммад. Ўтирсинлар.

А х м а д — *(Чўкка тушиб ўтиргач, сўрайди)* Айбга буюрмасинлар, Устоз. Осмонда нечта юлдуз бор, Устоз? Шунини Сиздан сўрашга мажбурдурман.

У с т о з — *(Ўйлашиб тургач, мулоимгина жавоб беради)*. Ажиб жумбоқ ташладингиз менга, ўғлон. Ҳазрати аллома Батлимус ҳам аларнинг саногига етолмаган. Аммо китобларида тахминлару жумбоқлар.

А х м а д — Ул ҳазратнинг китобларини тополмадим. Бизнинг кутубхонада ул ҳазратнинг асосий китоби йўқ экан. Бўлса, ўзим ўқиб олардим. Умидим Сиздан...

У с т о з — Шаъманигизни тушундим, ўғлон. Аларни мен сизга берурман. Шартим шуки, китобларни шу ерда ўқиб, ўз жойида қолдириб кетурсиз.

А х м а д — Иншооллох!..

* * *

Девор токчаларига китоблар қатор терилган мунажжим кутубхонасида шам ёрувида мукка тушиб китоб ўқиётган Ахмадни кўрамиз.

Ахмад ўқиётган китоблардаги муҳим билган нарсаларини ёдлаётгандай ўзига ўзи пичирлаб гапириб ўтиради-да, китобни ёпиб, Устознинг хузурига киради.

А х м а д — Яна бир лукмага ижозат этсинлар, Устоз ҳазратим!

У с т о з — Гапирсинлар, ўғлон ибн Муҳаммад, гапирсинлар.

А х м а д — Ҳазрат Батлимус «Ер бир жойда қотиб қолгон жисмдир, ул ҳеч қаёққа силжимайдур», дебдилар. Нега бўлмаса ер қимирлаб, зилзила бўладур. Қаттиқ тебраниб устидагиларни парчалайдур?

У с т о з — Бу сирни Оллохдан бошқа бандаси хануз онглаганича йўқ. Балки, сизларнинг авлодингиз буни оламга ошкор қилурлар.

Қий-чув, тўс-тўпалон билан тарафма-тарафга даста ўйнаётган болаларни кўрамиз. Уларнинг орасида Аҳмад билан Парчиной ҳам борлар.

Тарафкаш ўйинчилар саф тортади. Бир томонда Аҳмад бошлиқ икки ўғил бола, икки қиз бола. Баттол бошлиқ икки ўғил, икки қиз қарши томонда беллашувга хозир у нозир турибдилар.

Б а т т о л — Ютқизган зувуллайти, ютганлар зувуллағадилар. Дами етмаган жойдан эса, аларни маррагача миндириб борадилар. Келишдикми?

А х м а д — Келишдик.

Ўйин бошланади. Баттол гуруҳи ютади. Аҳмад гуруҳи ютқизади. Зуви тўхтаган қизларни ўғлонлар минмоқчи бўладилар.

Экранда сулув қиз Парчиной қоши камон, кўзлари тимқора чарос. Лаби нозик, юзи анор суви йўғирилгандай, қомаги нозик, бели ингичка... Унинг олдида Баттол келади, минмоқчи бўлади.

Б а т т о л — (*Қизнинг бўйинини қўпол эгади*) Энгаш, устингга минаман, физиллатиб бир зумда маррага етқизасан!

А х м а д — (*Ижирганиб турган Парчинойнинг ўрнига туриб, энгашади*) Мана менга мин, Баттол.

Б а т т о л — (*Уни нари туртиб, Парчинойни тортқилайди*). Шу гўзалнингни мингум келяпти. Наригур!

А х м а д — Анави қиз минақолсин. Сиз мени белимга мининг.

Баттол уни туртиб юборади. Икки гуруҳ ўртасида жанжал чиқади. Ўйин бузилади. Аҳмад Парчинойнинг қўлидан ушлаб, олиб қочади. Баттол дағдаға қилиб, ўкширади.

Б а т т о л — Сени қараб тур ҳали тоғамга чақиб, бурнингдан булок чиқараман.

Унинг тоғаси Миршаббоши келиб қолади-да, хуноб бўлиб сўқиниб турган жиянидан сўрайди:

М и р ш а б б о ш и — Ҳа, нима бўлди, жиян? Ким урди сизни?

Б а т т о л — Анави Муҳаммад Косибнинг ўғли Аҳмад.

М и р ш а б б о ш и — Қаерингизга урди? Нима бирлан урди? Нима қутиртирибди, ул муллаваччани?

Б а т т о л — Мендан тортиб оляпти...

М и р ш а б б о ш и — Нимангизни?

Б а т т о л — (*чайналиб гапиради*) Халиги, хўв Парчиной бор-ку ўша... ўшани...

М и р ш а б б о ш и — (*кулимсираб*) Хей, ошиқмошиқларей, бундай демайсизми, жиян, Шунгаям ота гўри қозихонами?

Б а т т о л — — Мен ул қизни яхши кўрсам нима қилай?

М и р ш а б б о ш и — У ҳам Сизни яхши кўрурму?

Б а т т о л — Ул қиз анави Аҳмадни дегани деган.

М и р ш а б б о ш и — Демак ул қиз сизни яхши кўрмас эркан... Ҳа, майли, бораверинг, муллавачча билан ўзим гаплашиб қўяман. Ихшид эркинлик берди, деб ўғлонлар ҳаддидан опмасунлар.

Кеч тун. Аҳмад ўринлиғида ётиб уйқусида нималарнидир гапириб, ўзи билан ўзи баҳслашиб ётибди. Унинг тунги овозидан онаси уйғониб кетади-да, у ҳам ўринлиғидан туриб, енгил-елпи кийиниб, ўғлонининг бошига келади.

Аҳмад ҳамон уйқудаю аммо алақсираётган одамдай, нималарнингдир ечимини қидириб гудирлайди.

М о м о (*Аҳмаднинг бошини силайди*) — Бечора ўғлон уйқусида ҳам тиним билмай қидирадур. Андак ором олса бўлмасмикин...

Она нафасидан Аҳмад уйғониб кетади-да, апил-тапил ўрнидан туриб, китоблар турган тоқчалардан нималарнидир қидиришга тушади. Бир китобни қўлига олиб, ўқий бошлайди.

М о м о — Ҳай кўзичоғим, уйқингизда ҳам қироат қиласиз-му. Андак ором олинг, ҳадемай тонг отиб қоладур.

А х м а д — Тонгдаги вазифам алоҳида... Андин сўнг мактаб машқи бугун ўзгача. Мударрис ҳар бир толибни синовдан ўтказади.

М о м о — Ҳаммасига улгурасиз, кўзичоғим. Ҳозир ором олинг...

* * *

Онаси чиқиб кетди, аммо Аҳмаднинг уйқуси келмайди, китоб ҳам ўқиёлмади. Унинг кўзига биргала юлдузларни бошлаб юрган тўлин ой кўринаверади ва ниҳоят, тўлиной юлдузлардан ажралиб, қуёш атрофида айланиб юриб, унинг гирдобига тушди, бундан жаҳли чиққан қуёш унинг нарига ҳайдамоқ учунми, ойга ўт пуркай бошлади. Аҳмад беихтиёр, «Оймомо, қоч, қуйиб кетасан! Тезроқ қоч, ёниб кетасан!», — дея шовқинлаб

юборди. Унинг ваҳимасидан уйғонган онаси югуриб келади-да, сурайди:

— Нима бўлди, кўзичоғим?

— Ой... Ойга ўт кетди! — ваҳимали гап қилди у.

Волидаи мукаррамасининг гапи оғзида қолди, бола чопқиллаб ташқарига чиқди. Осмон тунт, тутун. Кўкдан қўланса хид чиқаётгандай. Бугунлай нотаниш вазият. Безовта бўлган она ҳам унинг кетидан чиқиб осмондаги ўзгаришларни кўрди-да, эрини ҳам уйғотиб чиқди. Анча ёшни яшаб, тажриба орттирган Муҳаммад ота бундай вақтларда сўфилар қиладиган ишни қилиб, азон қақриб юборди. Ундан кейин мачит сўфисининг азони эшитилди. Сўнгра кўни-кўшнилар томларга чиқиб, дўмбра, жом, тулука товоқлар чалиб, элни уйғотди.

А х м а д. (*Икки кўзи ойда*), — Оймомо куйяпти, оймомо...

Шу он унинг ёнида падари бузруквори билан онаси ҳозир бўлдилар-да, кўлларини баланд кўтариб, ярми саргайиб, кизиган мисга ўхшаб қолган — яъни куйиб бораётган ойга қаратиб, дуо қилиб, калима келтира бошлайдилар.

М о м о — Ой куйяпти, сиз ҳам калима келтириб дуо айланг, кўзичоғим...

Аҳмад ҳам ота-онаси нима қилса, ўшани такрорлаб, калима бажо қилади...

А х м а д — Қизиқ. Бир хафта бурун ой юм-юмалок, оппоқ эди. Кейинги сафарда яримта бўп қопти. Ярмини ким кесиб кетдийкин, деб юрсам, кеча яна тўлишиб юм-юмалок ва оппоқ кўринди. Бугунгиси бунақа... Нима учун шунақа, а, момо?

М о м о — Отаси, бу чечан ўғлонингизга сира гап топиб беролмаяпман. Сўрагани сўраган. Бу нима? У нима? Нега ундоқ, нимага бундоқ? деб гангитиб юборди.

А х м а д — Билгим келаверса нима қилай. Сўрайман-да. Билишим керак-да. Кечаги оппоқ ой бугун нега сапол рангига бўялди, а, падари бузрукворим?.. Бунинг бирор қонуниятини бордурки, шундоқ бўляпти...

М у х а м м а д (*Тикилиб тургач*) — Катта ибодатхонада юнон олими бор. Ўшал зот осмонда учгану ер тагинда ғимирлаган нарсаларни биладур. Зўр файласуф. Ўшандан сўраймиз...

Хайбатли ибодатхонанинг қоронғу чиллахонасида шаъм ёқиб ўтирган юнон уламаси уларни илиқ қарши олади.

Ю н о н (*Икки қўли кўксиди*) — Хуш келибсизлар, мусулмонлар.

М у х а м м а д — Шу ўғлонга юнон фалсафасидин сабоқ берсангиз, деб илтижо қилғали келдик...

Ю н о н — Бош устига, жаноблар. Ўғлонингиз юнонча биладурми?

А х м а д (*ўзи жавоб қилиб*) — Оз-моз билурмен, устоз. Қадимги юнон фалсафасидин чала-чулпа хабарим бор. Афлотун ила Арасту китобларини топдим-ку, аммо яримта-юрумта экан...

Ю н о н (*Афсусланиб бош чайқайди*) — Афсуски, босқинчилар кутубхонани куйдириб юборганлар. (*Аҳмадга юзланади*) Ўғлон! Сиз ўқишни, шунча тилларда гапиришни қайдин ўргандингиз?

А х м а д — Ўқиш-ёзишни волидан мухтарамам ўргатдилар.

М у х а м м а д (*Гапга аралашиб*) — Тилларни ўргатишга муаллимлар ёлладик. Ўғлоннинг зехни тез, ўқуви ўткир, бир бор эшитганини қулоғига мухрлаб оладур.

Ю н о н — Афлотуну арастуларнинг ёшлигига ўхшар эркан бу фарзандингиз болалиги.

А х м а д (*Гапни илиб кетади*) — Арасту ҳам Афлотунда ўкиган экан. Ул зот на мақсадда ўз устозини танқид қилиб чиқибдурлар. Нега? Бунинг исботини ҳеч ерда ўқимадим. Китоблари менда йўқ. Сизда ҳамма китоблари мухайё эрмуш. Аларни ҳатто ёддин билармушсиз. Сизнинг сабоқларингизга мухтождурмен, Устоз ҳазратлари!..

Ю н о н (*Аҳмадга ҳайрихоҳлик билан боқади-да, ижобий жавоб беради*) — Сиз учун ҳафтада бир-чоршанба кунлари кечки ибодатдан кейин бир оз вақт ажратурмен. Илк сабоқни бугун, ҳозироқ бошлаймиз.

А х м а д (*суюниб*) — Нимадан бошлаймиз?

Ю н о н — Афлотуннинг «Ғоялар назарияси» китобидан бошласак Арасту танқидини ҳам камраб олурмиз.

А х м а д (*суюниб кетади*) — Бўпти. Мен шу ерда қолурмен. Сиз падари бузрукворим, уйга боринг, момо хавотир бўлмасунлар.

М у х а м м а д (*Ибодатхонани тарк этаркан Аҳмадга дейди*) — Кундузги вақтини сўрай қолмадингизда, ўғлон?

А х м а д — Кундузи ўзимми вақтим қани! Бир сония ҳам (*бармоғи билан бўғзини кўрсатади*) Мана бундоқ!..

Тун. Аҳмад қора чироқдаги пиллик милтиллаб ёри-тиб турган даҳлиз орқали шамчироқларни порлатиб ўтирган ота-она олдиға киради. Улар ўтирган супаға бир кучок китоб қўяди.

А х м а д — Шуларни ўқиб бўлсам файласуфиядан имтиҳон топширурмен.

М о м о — Боя қарвонбошининг ўғлони қидириб келди сизни.

А х м а д — Тағин қандоқ юмуши бор экан менда?

М о м о — Невлай. Мард бўлса майдонга чиқсин, деб кетди ул йигитча. У нима дегани, а, қўзичоғим?

М у х а м м а д (*Луқма ташлаб*) — Йигитчаларнинг ўз ўйини-кулгилари бўлади. Ўғлонимиз ҳам йигитча бўп колди, онаси.

* * *

Тонг отганда Аҳмад кийиниб, кўчаға чиқиб келади-да, шошилиб тамадди қилиб олгач, ёш сардор либосини кийиб, ханжар ва қилич тақиб олади. Бу либосда Аҳмад анча бўй чўзиб, қомат кўтариб, росмана йигитчаларға ўхшаб кўринади. Уни кўриб қолган онаси аввало қўзичоғиға ҳавас билан суқланиб қарайди. Кейин шубҳалангандай сўрайди:

М о м о — Қаёқларға отландингиз, қўзичоғим?!

А х м а д — Амалдорлар маҳалласиға.

Ўғлининг ясан-тусанини кўриб, унинг ёш фарзанди ҳам йигитлар қаториға қўшилиб қолгандай билиб, ичдан севишиб, ўғлонидан сўрайди:

М у х а м м а д — Қаёққа борурсиз, ўғлон?

А х м а д — Менға фотиҳа беринг, падари бузрукворим. Қиличбозлик ким ўздисиға борурмен. Амалдор болалар билан беллашурмиз...

М о м о — Қарвонбошининг ўғлони ўшанға чақириб келган эканда.

Мухаммад кўл очиб фотиҳа берар вақтида халлослаб Парчиной кириб келади-да, Мухаммад отаға ялинади.

П а р ч и н о й — Юборманг бобо! Ўғлингизни Баттол қора қонға белаб қўяди, юборманг. У баттолнинг нияти бузук!..

Аҳмаднинг отаси воқеани дарҳол тушунади-да, фикрини ўзгартириб, ўғлонини бу йўлдан қайтариш учунми, Аҳмадға мулойимгина маслаҳат беради:

М у х а м м а д — Уйингизға мехмон келибдур, ўғлон. Мехмонни Оллоҳ юборар. Парчинойни мехмонхонаға бошланг, ўғлон!

Ахмад ота амрини бажо қилиб, Парчинойни ичкарига бошлайди ва ҳаял ўтмай улар ҳовли боғида сайр қилиб юрганини кўрамиз.

Ахмад анвойи гуллардан узиб, севимли қизчага хид-латади. Улар сўзсиз роҳатда чаманни сайр этадилар. Кулиб турган қуёш, сайраб турган қушлар ҳам уларнинг ёш ҳис-туйғуларига шериклик қилаётгандай қиёфада кўринарди.

Икки ёш қалбга илк муҳаббат иплари шу ерда ула-ниб қолган бўлса ажаб эмаски, улар бир бировлари би-лан тез-тез учрашадиган бўлиб қолдилар.

Парчиной Ахмаднинг китоб таъминотчисига айлана-ди. Ахмад унинг келтириб турган китобларини кеча-кун-дуз ўқийди-да, чарчаганидан китоб устида ухлаб қолиб, ажойиб туш кўради.

АХМАДНИНГ ТУШИДА падари бузруквори ўғло-нига «Ҳар ўғлонга бир бош дулдул муносиб» дейди-да, Ахмадга эгар жабдукли оқ тулпорни рўпара қилади.

Ахмад қуллик қилиб отасининг оёғига йиқилади-да, «Дунё турғунча туринг, падари бузрукворим» дейди.

Отаси ўғлини икки қўллаб турғизиб қўядида «Сиз-нинг бошингиз ерга эмас, кўкка боқиши керак, ўрнингиз эса, ерда эмас, эгарда!... деб уни отга миндириб қўяди.

Тулпор афсонавий отлардай депсиниб жаранглатиб кишнайти...

Шу билан унинг туши тугайди-да, у эрталаб ота-она олдига киради.

А х м а д — Падари бузрукворим! Оқ тулпорим қаерда?

М у х а м м а д (Ажабланиб) — Қайси оқ тулпорин-гизни айтурсиз, ўғлон?

А х м а д — Ўзингиз миндирдингиз-ку. Ўша тулпор-ни сўраяпман... Эр-хотин ҳайрон бўлиб бир-бировига қараб қўйишади.

М о м о (эрига) — Ўғлингиз туш кўрганга ўхшай-дур...

М у х а м м а д (Ахмадга) — Қани, ўғлон, ёнимга ўтириб, бу тушингизни баён этингиз-чи...

А х м а д — Ўша тулпорда улоқ ўнгариб келдим. Сиз ул отнинг жиловидан тутдингиз...

М о м о (хурсанд бўлади) — Қутли туш кўрибсиз, кўзичоғим. Оқ отга минганингиз Оллоҳнинг мадади. Бу-гун улуғ айём кун. Пайғамбаримиз таваллуд топган са-вобли сана...

А х м а д — Ийе, унутаёзбман!..

М у ҳ а м м а д — Нимани?

А х м а д — Бугун ўшал савобли сана туфайли илоҳий анжуманимиз бор эди. Каминани ҳам ташрифга даъват айлагандурлар.

М о м о — Анжуманга наҳор борурмисиз? Тўхтанг, қўзичоғим, андак тамадди қилиб олинг. Иссиққина лочира, бир пиёла сут билан...

Онаизор боласига таом келтиради. Аҳмад шошиб-пишиб таомни таназул қилади-да йўлга чиқади...

* * *

Жомий мачит, унинг ташқи кўриниши нақшли, ҳашаматли. Томида ҳаворанг қубба, деворларида япрокли дарахт шохлари солинган расмлар, шафтоли гули безаклари... Гўё беҳиштни эслатувчи тасвирлар.

Нақшли ўймакор, қўшқанотли дарвозалар олдида муллавачча посбонликда турибди. Башанг кийинган Аҳмад ичкарига кирмоқчи бўлади.

А х м а д (*Посбон муллаваччага даъватини кўрсатади*) — Тақсир, кечиброқ қолдим, узур.

П о с б о н — Секин бориб четроққа ўтиринг, Аҳмад ибн Муҳаммад. Халифалиқдан нозирлар келишган. Арабистондин сайёҳлар ҳам бор. Нуфузли кироатхонлик боряпти. Ёсину таборакдан кироат бошланган. Устозларингиз ҳам шу ердалар.

Аҳмад қимтиниб, ичкарига киради-да, бўйра устида тизилиб чўккалаб ўтирган муллаваччалар сафининг энг четига чўкка тушиб ўтиради. Баттол билан ёнма-ён бўлиб қолганини кўриб қолади. Баттол эса, бу қўшничиликдан норози бўлиб хўмраяди.

Б а т т о л (*Унга шивирлайди*) — Нега келдинг? Ёнимдан кет.

Шу он мачит имоми мехробга чиқиб, «Сураи фотиҳа» ўқийди. Унинг жарангдор овози ва ажойиб ширадор кироати мачитни ларзага солади...

М а ч и т И м о м и — Бисмиллоҳир Раҳмонир Раҳим. Алҳамду лиллоҳи раббил аъламинар раҳмонир раҳими молики явмиддин. Ийёка наъбуду ва ийёка настаъини. Ихди-нас сиротал мустақима, сиротал лазина анъамта аълайҳим, ғайрил маъзуби алайҳим валаззолин...

Шундан кейин муллаваччалар бирин-кетин ҳазрати Ёсину Таборак сураларини кироат билан ўқийдилар. Бир-биридан ўзгиси келгани сезилиб туради.

... Сураи Набо...

... Сураи Торик...

Уларнинг кетидан «Сураи Ихлос»ни ўқиган қори йигит жуда таъсирли қироат қилади. Бисмиллаҳир роҳман-ир роҳим.

Кул ҳувал лоҳу аҳад. Аллоҳус сомад. Лам йалид ва лам йулад ва лам йакун лаҳу куфуван аҳад...

Ора-чорада Баттол билан Аҳмад кўзга ташланиб туради. Баттолнинг ғайирлиги ва Аҳмадга нисбатан ғашлик қилаётгани кўриниб туради.

Баттол гоҳ-гоҳида Аҳмадни нўқиб туриши кўринади. Аҳмадни яна нўқилаётганида қироат навбати унга — Баттолга келиб қолади.

Баттол аввалида сафнинг охирида бўлгани учун у қироат мушоирасини яқунловчи «Дуои хатми қуръони аъзам»ни ўқиши керак эди. У ўзини йўқотиб қўяди-да, дудуқланиб дуони бошлаёлмай қолади...

Қироат мушоирасини кузатиб турган мударрис бундан норизо бўлиб Баттолга хўмраяди. Баттол бундан бутунлай ўзини йўқотиб қўяди. Ташаббус Аҳмаднинг қўлига ўтиб кетади.

Аҳмад жарангдор ва ширали овоз билан қироатларга яқун ясагандай қилиб «Дуои хатим қуръони аъзам»ни ўқийди.

А х м а д — Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим. Сада-қоллоҳул ʼалийюл аъзим. Ва садақа расулүхун Набий-юл карим. Ва нахну ʼало золика минаш шоҳидина вала шокирин. Валҳамду лиллоҳи раббил ʼоламин.

Субҳона раббика раббил ʼizzати аммо ясифун васаломмун аълал мурсалин. Валҳамду лиллоҳи раббил аъламин.

Аллоҳума наввир қулубоно бил қурони ва заййин аҳлақо на бил қурони ва наччино минан нори бил қурони ва ад-ҳилно фил жаннати бил қурони: Аллоҳумма иʼлялил қурони аано фиддунё кариннав ва фил кабри мунисов ва ʼалос сироти нурав ва фил чаннати рафиқов ва миннори ситров ва ҳичобав ва илал ҳайроти куллиҳо далилан фактубно ʼалат тамоми варзукно адоан бил қалби валлисони ва хуббал ҳайри вас саъодати вал башпорати минаб имон.

Вассаллоҳу таъоло ʼало ҳайри халқиҳа муҳаммадин мазҳари Лутфиҳи ва нури ʼаршиҳи саййидино Муҳаммадив ва олиҳи асҳобнҳи аъмаъин. Васаллама таслиман касмоан касиро! Омин ё раббил ʼоламин!

Аҳмад шундай яхши ўқийдики, ҳамма, шу жумладан устоз, мударрис ва халифалиқдан келган меҳмонлар ҳам унга эгилиб қуллуқ қиладилар.

Кадрда мударрис, устоз ва Дариссаломдан келган вакил билан араб саёхатчилар қоладилар.

Д а р и с с а л о м в а к и л и (*Мударрисдан сўрайди*) — Бояги «Дуои хатми курони аъзам» бажо қилган муллавачча ким эрди?

М у д а р р и с — Менинг толибим. Ул зот косиб Мухаммаднинг ўғлони Аҳмад ибн Мухаммад толиб бўладур. Тангри ул зотга ниҳоятда зўр истеъдод, марҳамат этибдур. Уч ёшида саводи чиққан. Арабча қатори юнончаю ҳинду китобларини бирдай мутолаа қиладур. Фалакиёт сирларини ўрганишга берилган. Риёзиёт билми ҳам мукаммал.

Д а р и с с а л о м в а к и л и — Ўшал ўғлон бирлан суҳбатлашсак бўлурму?

М у д а р р и с — Иншооллоҳ илтимосингизни рўёбга чиқаргусимиз.

У с т о з (*Қўл қовуштириб*) — Бу савобли ишни мен бажарурман. Эртага жума намозидин сўнг менинг кулбамга ташриф буюрсалар бағоят миннатдор бўлур эрдим. Хонаи хос сизларга мунтазир.

* * *

Ўша даврга хос бир мактаб биноси ичидамиз. Дарсхонада машғулот бормоқда. Мактаб болалари хона деворлари бўйлаб айлана пастак мостланма тўсиқ орқасида ўтирибдилар. Уларнинг тағларида самон, устида бўйра, унинг тепасига якандоз ёзилган.

Айланма тўсиқ юзасида ўқув китоблари, дафтар, сиёҳдон — довоглар тартиб билан териб қўйилган.

Тўрда мударрис. У қалин кўрпа устида қулайгина ўтириб, дарс бермоқда. Унинг олдида китоб, икки ёнида биттадан хипчин — безорилик қилгуси толибни одобга чакирувчи қурол чўзилиб ётибди. Хипчинлардан зада бўлган болалар бир кўзи китобида бўлса, бошқа кўзида гоҳ-гоҳ унга нигоҳ ташлаб қўядилар.

Аҳмад. Баттол, Парчинойлар ёнма-ён...

М у д а р р и с — Уйга берилган топшириқлар бажарилдими? Қани, кўрсатинглар-чи!..

Болалар масала ечими ёзилган дафтарларини биринкетин мударрисга топширадилар. Мударрис қараб чиқиб, Аҳмаднинг дафтарини кўз-кўз қилади.

— Офарин. Мана бу ечим ҳаммага ўрнак. Офарин!

Кейин мударрис яна бир дафтарни болаларга намоёйиш қилади. Дафтар бўяб-бежалгану масала ечилмаган. Ечишга уриниш ҳам кўринмайди.

— Бу нима, Толиб Баттол ибн Сотим карвон, жавоб беринг.

Б а т т о л — Тригонометрияни ўтмаган эдим.

М у д а р р и с — Нега?

Б а т т о л — Карвон билан Қашқар сафарида эдим.

А х м а д — (Унинг дафтардаги машқига разм солади-да, кулади). Бу тригонометрия эмас-ку. Оддий касирлар-ку. Бунинг провард ечими тўксон тўккизу ўнда бир бўладур...

М у д а р р и с — Янглишдингиз шекилли, Аҳмад ибн Муҳаммад. Якуни Сиз айтгандин ўзгачароқ шекилли...

Аҳмад кўлига қовоз қалам олиб рақамларни ёзиб уриштириб, математик формулага солиб, якунини мударрисга кўрсатади.

А х м а д — Бу масала якуни мана шундоқ...

Мударрис унинг ёзма математик ечимларини кўриб, ўзича пичирлаб, маъқуллагандай бош тебратиб кўяди...

Бу жойдаги шармандалигини Аҳмаддан кўрган Баттол кўчада пана жойда Аҳмаднинг йўлини тўсади. Унинг ёқасидан ушлайди.

Б а т т о л — Нега менинг ёқамга ёпишган бало бўлдинг, Аҳмад? Қани, юр, ўша жойда гаплашамиз.

А х м а д — Қаерда?

Б а т т о л — Миршабхонада.

А х м а д — Миршабларда ишим йўқ.

Б а т т о л — Миршабларга мана энди ишинг тушадди...

Баттол мўмин-мулойим Аҳмадни ура бошлайди. Аҳмад ўзини химоя қилади, аммо Баттол муттаҳамлик қилиб олдиндан ўйлаб қўйган режасини амалга ошириб, бошини дарахтга уриб ёради-да, қонга бўялган боши билан Аҳмадни калла қилиб, унинг ҳам уст-бошини қонга бўяйди. Ва овозининг борича дод солади.

Б а т т о л — Войдод! Миршаб борми? Миршаб! Миршаб!..

Миршаблар югуриб келишади.

— Нима гап?

Б а т т о л — Манави безори бошимни ёрди. Оқчаларимни таламоқчи бўлди...

Миршаблар бегуноҳ Аҳмаднинг қўлини қайириб Миршабхонага олиб кетадилар. Миршабхонада у миршаббошининг ғазабига учрайди.

М и р ш а б б о ш и — Ҳа, тирранча! Зўравон бўп кетдингизми? Сизни нима қутиртирди?

А х м а д — Тариқча ҳам айбим йўқ, тоға. Қурук тухмат бу. Тепамиздаги Оллоҳ гувоҳ.

М и р ш а б б о ш и — Қилгиликни қилиб қўйиб, гуноҳингни Оллоҳга ағдарма, тирранча! (*Миршабларга буюради*) — Қамаб қўйинглар, бу зумрашани...

Миршаблар қўлларини қайириб Аҳмадни дўқиллатиб олиб кетадилар.

Бу кўнгилсиз воқеадан хабар топган отаси гирди капалак бўлиб, югурмаган жойи қолмайди, охири катта жарима ҳисобига нуридийдасини қутқариб олади.

Уйида нигоҳи кўча дарвозани тешгудай бўлиб, нурудийдаси йўлига кўзлари нигорон ўтирган она дарвоза очилиб, ундан кўзичоғи югуриб кираётганини кўргач, юрагини ҳовучлаб боради-да, тепасига ташланади.

М о м о — Вой не кўргуликлар бор экан бу ёш бошингда...

А х м а д (*Онасини қучоқлаб*) — Койиманг, Момо, асло койиманг. Китобларим турибдими? Эртага имтихон. Орқада қоп кетдимман...

Бир зумда уларнинг ҳовлиси, қариндош-уруғ, кўни-кўшнига тўлиб кетади. Улар қаторида албатта, Парчиной ҳам ҳозир у нозир.

П а р ч и н о й — Ўша Баттол устидан қози ҳазратларига ёки ихшид номига шикоят ёзинг. Дадам шуни маслаҳат бердилар.

А х м а д — Оллоҳдан бошқа қози не керак. Ҳаммасини Оллоҳ кўриб турибдику...

П а р ч и н о й — Дадаси қандай мурувватли инсон экан, сизни қутқарувга ул зот ҳам борибдур. Ўғли ярамас чикди-да.

А х м а д — Булбулдин яна битта қарқуноқ туғилибдур...

Аҳмад ибн Муҳаммаднинг хонаси. Аҳмад супада киз устига патнос қўйиб, унинг силлиқ юзасида бир тахта қоғозга турли-туман рақамларни ёзиб ташлаб, нималарнидир ҳисоб, нималарнидир ечимини кидирмоқда...

Шу он хонага аста-аста одимлаб, шарпасиз Парчиной кириб келди-да, математико машқига шўнғиб кетган Аҳмаднинг орқа томонида туриб олиб, унинг математик машқини кузатади.

Аҳмад масаланинг ечимини тополмай, тажанг бўлди шекилли, қаламинни патнисга тақиллатиб қўйгач, ўрнидан тураман, деб Парчинойнинг оёғини босиб олди. Оёғи оғриган Парчиной беихтиёр «вой!» деб юборганини ўзи билмай қолди. Аммо, бехосдан эшитилган «вой!» тову-

шидан Аҳмаднинг ўзи чўчиб тушади. Товуш чиққан орқа томонга қараркан, юлдуздай чарақлаб турган Парчинойни кўриб ҳанг-манг қолади.

А х м а д — Осмондан тушдингизму ёки ердан чиқдингизму?

Парчиной (*кулиб, ҳазиломуз*) — Сиз билан бирга риёзиёт масаласини ечаяпман...

А х м а д — Мен сизни париштамикин, дебман. Худди париштага ўхшаб кўриндингиз...

П а р ч и н о й — Сиз ҳаммани ҳам шунақа улуғлаб гапирасиз...

А х м а д — Аммо ўзингиз ҳаммадан бўлакчасиз Парчиной. Хуш келибсиз. Буюринг, хизмат?

П а р ч и н о й — Бизникига ташриф буюрғайсиз. Падари бузрукворим юбордилар.

А х м а д — Устознинг не юмуши бор экан, менда?

П а р ч и н о й — Падари бузрукворим меҳмон чақирибдурлар.

А х м а д — Мени ҳам меҳмондорчиликками? Қандай эҳтиром!

П а р ч и н о й — Бизникида халифаликдан келган вакил, яна араб сайёҳлар гуринг курурмишлар.

А х м а д — Тезроқ бораёлик, меҳмонларга хизмат қилиш шогирднинг бурчи.

Икковлон йўлга тушадилар.

Улар бозор яқинидаги майдонга етганда туяларга ортилаётган юкларни кўрадилар.

П а р ч и н о й — Баттолнинг дадаси Сатимқарвон Бағдодга юк жўнатыпти.

А х м а д (*юкларга разм ташлаб олгач*). — Анор... Беҳи... Яхши! Ўтмишда боболаримиз бу ерларнинг қовунини оқ туяларда, олтинкўзачаларда Месопатамияга олиб борар эканлар... Бу неъматлар ҳам аларга тўтиё!

Шу он туялар орқасида Баттол пайдо бўлади. Аҳмадга яқинлашади.

Б а т т о л (*Аҳмадга чақчайиб*) — Кечаги қилигин учун шу топта жиззангни олардим, нозик сафарга кетяпман-да...

А х м а д — Яхшиликка ёмонлик, деб катталар мана шуни айтсалар керак-да. Мен сизни шармандаликдан асраб эдим. Сиз мени шарманда қилдингиз. Даъвойим йўқ. Сафарингиз беҳатар бўлсин!

Карвоннинг одамлари келиб туяларга юк орта бошлайдилар. Аҳмад, Парчинойлар йўлида давом этиб нарилаб кетадилар.

П а р ч и н о й (Аҳмадни йўлидан тўхтатиб сўрайди) — Баттол сизни некунларга солмади. Сиз гуноҳини кечириб юбордингизму?

А х м а д — Ёмонликни яхшилик бирлан енган яхшироқ.

П а р ч и н о й — Яхшиликка фаҳми етадиган Баттол эмас-да, маҳлуқ.

А х м а д — Ул маҳлуқ билмаса Оллоҳ биладур.

Экранда яна карвон тараддуди намоён бўлади.

Карвонбоши элик ёшлардан ортган Сатимкарвон кимхоб тўн, қундуз телпак, ағдарма этик кийиб олган. У бир кучоқ қўнғироқчалар кўтариб келади-да, жаранг-журинглатиб туяларнинг бўйинларига осади. Ҳаш-паш дегунча туяларга Кажава саваглардаги қип-қизил анору сариқ беҳиларни ортадилар.

С а т и м к а р в о н (Туячиларга буюради) — Туяларни майдонга тортинглар!

Сатимкарвоннинг ўзи оппоқ нор туяни етаклайди, унинг кетидан бошқа туячилар ўз туяларини майдон сари етаклайдилар. Туялар юриши билан қўнғироқлар қадамлашга мос оҳангда жаранг-жиринглаб атрофга тамошабин болаларни тўплаб олади.

Сафар кийимида югуриб келган Баттол отасининг қўлидан арқонини олади ва нор туянинг бўйинини силайди.

Сотим карвон туяни «Чўк! Чўк!» деб чўкдиради. Ҳамма туя чўқади.

Туялар чўкиб, кавшаниб, «ҳала» қўмондасини кутиб турган чоқда Сотим карвон от ўйнатиб келадида, буюради:

С а т и м к а р в о н — Туяларга мининглар!

Нор туяга Баттол минади. Кетидан бошқа туячилар ҳам минадилар. Туялар бирин-кетин ўринларидан туриб, қўшин саф тортгандай кўриниш ҳосил қилади.

Шу он мачит имоми пайдо бўлади, от устидаги карвонбошига қараб қўл очиб сафар дуосини ўқийди.

М а ч и т и м о м и — Динингни, омонатингни, ишларингнинг охирига етишини Оллоҳнинг паноҳига топширадурман. Сенга ҳам салом, дегайман. Омин!

Ҳамма туячилар омин, деб дуо қилади. Карвонбошининг оти гижинглаб нортуя ва туяларни бошлаб ўрнидан қўзғалади.

Карвон қўнғироқларини жаранглатиб, шаҳар майдонни айланиб, ажойиб кўриниш намоёиш қилгандай йўлга равона бўлади.

Устознинг уйи.

Меҳмонхонада зиёфат базми бўляпти. Тўрда меҳмонлар. Халифалик вакили икки сайёҳ ва уй беги устоз, хизматда.

Пастда машшоқлар камон, уд, тор ва дўмбира каби соз чалиб, меҳмонларни хушнуд қилмоқдалар. Улар «Бох! бох!» деб маъқуллаб ўтирибдилар.

Музика тўхтагач, биринчи сайёҳ гап котади.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Офарин! Хўб мақбул мусиқа тингладик. Шаҳрингиз бизни тасвирий санъати бирлан мафтун этганди. Эндигиси мусиқа асбоблари, тор фарёди...

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Бу ерда кўрганларимизни Ахсикан, Ўзган ва Ўшда ҳам кўрмадик. Кубода қадимги ибодатхоналар иншооти санъати, ажойиб ва нафис ишланган ҳайкалларни, мис, олтин ва кумушдан ишланган ажойиб буюм намуналар санъатига махлиёмиз.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Кубонинг ҳудуди, боғубўстони ва оқар сувларию табиатининг мусаффолиги, эл маданияти биз кўрган шаҳарлардин устун турадур. Айникса, ёш истеъдодларга бой экан бу азим шаҳар. Боя қироат қилган нодир ўғлон ўз нафосати ила айникса, бизни мафтун қилди...

Шу пайт чойнакда чой кўтариб Аҳмад ибн Муҳаммад кириб келади. Эгилиб салом беради-да, чойни супага кўйиб, икки кўли кўксида орқаси билан юриб меҳмонхонадан чиқа бошлайди.

Устоз уни тўхтатиб қолади.

У с т о з — Аҳмад ибн Муҳаммад!

А х м а д — Лаббай, устоз хазратлари!

У с т о з — Андак сабр қилгайсиз. Улуғ меҳмону азизлар сиз ила бир нафас мулоқат қилмоқ орзусидадурлар.

А х м а д (*Кўл қовуштириб, меҳмонларга юзланди*) — Буюрсинлар, азизу фузалоларим.

Д о р и с с а л о м в а к и л и (*Ўғлонни синамоққа бўлса керак, илтимос қилади*) — Тавоф дуосини сиздан эшитгум бор эди...

А х м а д (*Қиблага юзланиб, чўк тушади-да, қоида-си билан қироат қилади*)

— Аллоҳим, менга берган ризкингдин қаноат бер, уни мен учун баракали қил. Менда йўқ ҳар нарсанинг янада яхшисини ато қил!

Аҳмад сўнгги сўзни тамомлаши ҳамон меҳмонлар дуога кўл очиб, омин қиладилар-да, дуою фотиҳадан

сўнг меҳмонлар Аҳмадни бир-бир суҳбатга тортадилар.

Биринчи сайёҳ — *(Гўё у ёш истеъдоднинг илм-билмини синаб кўраётгандай)*. Риёзатда ҳам Кубода тенг йўқ, дедилар. Нималарни биласиз?

Аҳмад — Билмаганларимни айтсам майлими?

Биринчи сайёҳ — Мархамат, ўғлон, кулоғим сизда...

Аҳмад — Хисоблашларнинг содда йўлларини тополмадим. Уриняпман. Яна биттаси янгича риёзиёт формулалар, геометрик шакллар устида ўйлаяпман... Жуда қийин бўляпти, ҳазрат.

Биринчи сайёҳ — *(Қойил қолганини изҳор этгандай уни қучоқлайди)* Сизга Оллоҳ мадад қилсин!

Кадрда иккинчи сайёҳ — Аҳмад мулоқотчи кўринади.

Иккинчи сайёҳ — Палакиётга жуда кизиқар эрмушсиз. Сўровларингизга жавоб топаоляпсизму?

Аҳмад — Чақалоқлигимда ҳовлида осмонга қараб ётардим. Кечалари ой ила юлдузлар билан ўзимча гаплашиб чиқардим. Тонгда эса дарахт ортидан куёш чиқишини, кеч бўлса минора орқасига беркинишини кузатардим. Нега шундоқ? Шунинг сири бошимми қотирыпти...

Иккинчи сайёҳ — Сирини англадингизму?

Аҳмад — Китоб кам. Кутубхона кул бўлган. Уриняпман. Иншооллоҳ ўша кунларга еткизгай.

Иккинчи сайёҳ *(унга тилак изҳор қилади, қучоқлаб, дейди)* — Илоҳо мақсадингизга етинг, Аҳмад ибн Муҳаммад! Меҳмонлар кўзгаладилар. Бирин-кетин даҳлизга чиқадилар, Дариссалом вакили уларни қўл қовуштириб кузатаётган Аҳмад олдида тўхтайдди.

Дариссалом вакили *(Аҳмаднинг ёнган кўзига маънодор боқсада, унга умид билдирувчи оҳангда дейди)* — Сиз билан яна учрашурмиз. Худо хофиз!

* * *

Араб халифотлигининг Фарғона водийсидаги қароргоҳи. Ихшид биноси. Унинг соқчилар билан кўриқланаётган атрофида турклар, араблар, ҳарбийлар тўп-тўп бўлиб гуринглашиб турибдилар.

Кўчадан ўтаётган қарвон билан келган Аҳмад қароргоҳ биносига яқинлашади. Аҳмад ҳаяжонда. Кўриқчилар уни тўхтатадилар.

Бошқўриқчи *(Аҳмадга)* — Кимсиз? Не юмуш билан ташрифдасиз?

А х м а д (*Ҳамёнидан бир парча қозғоз олиб кўрсатади*) — Ўзлари чақирмушлар...

Б о ш қ ў р и қ ч и — Андак сабр қилинг, Аҳмад ибн Муҳаммад жаноблари. Ихшид жаноби ҳазратлари ҳозир бандлар.

А х м а д (*Ўзини четга олиб тугунчасини қўлтиқлаб, деворга суяниб ўтиради*). — Мени сўрасалар, шу ердамен...

Ҳаракат бино ичкарасига кўчади.

Ичкарида Араб халифалигининг Фарғона музофотидаги нозири Маъмун ўзининг қароргоҳида қабул маросими ўтказмоқда.

Маъмун тахтага ўхшатиб жиҳозланган юмшоқ курсида салобат билан ўтирибди.

Унинг қаршида гилам устида тарихчи ва бизга аввалдан таниш бўлиб қолган икки араб сайёҳи чўкка тушиб ўтириб Фарғона музофотида қилган саёҳатларининг таассуротини бир-бир ҳикоя қилмоқдалар.

Т а р и х ч и — Қўзғалончилар устидан қозонилгон узил-кесил ғалабада сизнинг саъи-ҳаракатингиз бениҳоя катта бўлғони махсус икки бобда баён этилди. Мана бу рисола Рафи ибн Лойс бошчилигидаги қўзғалон ва унинг бостирилиши хусусиндоғи битиклардур. Шул битикларга бир қўз ташлаб берсангиз ва бу хусусда ўз фикрингиз бўлса каминага баён этсангиз, кўп миннатдор бўлур эрдим.

М аъ м у н (*Рисолани қўлига олади*) — Ташаккур. Биз қилгон ишларга тарихчи назари қандоқ эканини билмоқ ниҳоятда қизиқарликдур.

Шу чоқ сайёҳлар ҳам Маъмун ҳазратларини арабларга қарши бош кўтарган қўзғалончилар устидан қозонилган ғалаба билан табриклай кетадилар.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Бу қўзғалондин бутун Бағдод ва Шому Ироқ ташвишда эрди. Бу борада сизнинг ақлу заковатингиз Музаффариятга олиб келди.

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Фарғонада ўрнатиган осойишталик бутун араб дунёсига қувонч келтирди. Барчамиз сиздин миннатдормиз.

Б и р и н ч и с а й ё ҳ — Фарғоналиклар Шому Ироқ одамларидин ортиқ бўлса ортиқдурларки, сира кам эмасдур. Жайхун билан Сайхун соҳиллари жасоратли одамларга бой экан. Ажойиб мерганларни кўрдик.

И к к и н ч и с а й ё ҳ — Оллоҳнинг зеҳни тушган истейдод эгаларини қаламга олдик. Кубода айниқса, бир

норастаю новқирон ёш муллавачча бизни мафтун этди.
Ул зот анчайин уламолардин устун кўринадур...

М а ъ м у н — Толиб Аҳмад ибн Муҳаммадми?

И к к и н ч и с а й ё х — Ха, билар экансиз, жаноб Маъмун. Худди ўшал зот хусусинда фикр айтмоқчидурмен. Ёш бўлишига қарамай, кўп хислату ҳикматларни эгалладур. Ақл ёшда эмас, бошда деганлари ҳақ гап турур. Ул ўғлон ўз ҳаракати ила етук риёзиётчи ҳам бўлиб олибдур.

Б и р и н ч и с а й ё х — Кўп тилларни билишига ҳам қойил қолдик. Мутоала зўрлигидан устозлари ул ёш олимга китоб етказиб беролмасмушлар. Юнончами, ҳиндчами, арабчами қайси тилдаги китоб қўлига тушса, ўша кунни ўқиб тамомлармуш.

И к к и н ч и с а й ё х — Ул зот ҳар жиҳатдин балоғатга етибдур. Бу ўринда сизнинг Исломни ўрнатилган эркин йўл тутганингиз хўб яхши бўлибдур. Доно тадбир ила эркинликка йўл очиб берибсиз. Толибу толибалар эркин мулоқат қилурлар.

Б и р и н ч и с а й ё х — Яна ўшал Аҳмад ибн Муҳаммадга келсак, афсуски Қубо ул зотга тор бўлиб қолибдур.

М а ъ м у н — Нега? Қубодай водийнинг энг улкан ва бадавлат шахри бир норастага тор бўлиб қолганининг боиси надур?

Б и р и н ч и с а й ё х — Назаримда Аҳмад ибн Муҳаммаддай катта истеъдод эгасига Дариссаломдек кенг илмий майдон етишмайдур.

М а ъ м у н — Ул майдон халифалигимиз ихтиёридадур. Ар-Рашид падари бузрукворимиз донишмандлар уйи бўлмиш «Байтул ҳикма»ни ана шундай илм соҳиблари учун очиб қўйибдурлар. Биз бу уйни Аҳмад ибн Муҳаммад киби тангри қўллаган зотларга тўлдирурмиз.

Меҳмонлар хайр-хўшлашиб чиқиб кетгач, унинг олдига таъзим билан кирган хизматчиси саломдан сўнг хабар қилади:

С а р о й х и з м а т ч и с и — Пирим! Қубодан толиб Аҳмад ибн Муҳаммад исмли новқирон ташриф буюрди. Хузурингизга киришга мунтазир.

М а ъ м у н (*Тасбиҳ ушлаб турган ўнг қўли билан ишора қилади*) — Рухсат.

Эшикданоқ ажиб табассум ва ёқимли таъзим билан кириб келган Аҳмад салобатли Маъмун қаршисида чўк тушади, қўлидаги тугунчасини ёнига қўйиб, толибларга

хос одобу эхтиром билан кўзлари чўндай ёниб, Маъмун ҳазратларига аста гап қотади.

А х м а д — Ҳазратим! Ташриф даъвати васиқасини олгоним захоти ҳазратлари ҳузурига ошиқдим. Тунги йўловчи карвонга эргшиб, куёш бирлан бирга қароргоҳга етиб келдим.

М аъ м у н — Боракалло, толиб Аҳмад ибн Муҳаммад! Сизнинг хусусингизда ҳўб яхши таърифлар эшитдим.

А х м а д (*Таъзим билан бош эгади*) — Қуллук.

М аъ м у н (*Девор токчаларига ишора қилиб*) — Ушбу мўъжизалар бирлан танишмусиз?

Аҳмад деворга боради. Ганчдан ясалган токчаларга териб қўйилган китобларни кўради. Кўзи ёниб, ҳавас билан уларга қарайди. Арабча, юнонча, ҳиндча антиқа китоблар... Бундан мамнун Аҳмад Маъмун ҳазратларига боқади...

А х м а д — Ҳазратим! Чап токчалардагиларини ўқиганман. Мана бу ўнг томондагилар бизнинг шаҳарда бутунлай йўқ. Устозим ҳам тополмадилар. Буларни қаерлардин топсам бўладур?

М аъ м у н — Ул китобларни топиш учун алар тувилган жойларда бўлмоқ маъкул. Шул китоблар ҳазинасига кирмоқни хоҳлайсизму, Аҳмад ибн Муҳаммад?

Аҳмаднинг кўзлари чакнаб кетади, севинчини яширолмайди, болаларча яйраб гапира кетади.

А х м а д — Асил муддаойимни изҳор қилдингиз, ҳазратим. Илоҳо тангрим шу бахтга муяссар этсун мени!..

М аъ м у н — Падари бузрукворимиз ар-Рашид Оллоҳнинг назари тушган донишмандларга илм уйи «Байтул ҳикма» очибдурлар. Ўшал жойга борлиқ доноларни жамламоқдадурмиз. Сиз ҳам ўшал олий маконга лойиқ, деб топилдингиз. Розимусиз?

А х м а д — Пирим! Падари бузрукворим, волидан қиблагоҳим ва етти маҳалламдин дуои фотиҳа олиб қайтурға руҳсат сўрайман.

М аъ м у н — Баракалло, баракалло! Сафарингиз бехатар бўлсун!

* * *

Карвонлар катнайдиған катта йўл. Бир чекада Аҳмад тугунчасини қўлтиклаб йўловчи улов кутиб турибди. Аҳмаднинг кўзлари йўловчиларга нигорон, тезроқ ота-она ҳузурига етиб борсаю, бугунги шодлигини улар билан баҳам кўрса... Ота-она нима деркин? Кенжасини қўйинларидан нари қила олармикинлар?

Ахмад не-не ўй-санолар билан турган пайтда катта йўлда кўнғироқларини жаранг-журинглатиб қарвон кела бошлади.

А х м а д (*ўзига-ўзи дейди*): — Худо берди сенга, Ахмад! Сотимкарвоннинг туялари келяпти... Сени мингаштириб кетармикинлар? Баттол гайирлик қилса ҳам отаси инсофли-ку...

Нортуя устида Баттол кўринади. У ялтироқ парчадан тикилган арабча либосда мағрур кўринади.

Ахмад йўл ўртасида қулоч кериб нортуяни тўхтади. Унинг кетидаги қарвон ҳам тўхтади.

Б а т т о л (*Ўшқираиб*) — Ахмад! Йўлимни тўсма!

А х м а д — Зиёрат қутлуғ бўлсин, Баттол! Шу келишда қайлардин келурсиз?

Б а т т о л (*Совуққина*) — Шому Ироқдин.

А х м а д — Кубогача мени ҳам ола кетинглар...

Б а т т о л — Тилло танганг борму?

Шу пайт от чопдириб Сатимкарвон келиб қолади-да, отини ўғли олдида тўхтатиб Баттолга ўшқиради.

С а т и м к а р в о н — Нега тўхтаб қолдинг?

Б а т т о л (*Ахмадни кўрсатиб*) — Манави йўлимни тўсди.

С а т и м к а р в о н (*Ахмадга*) — Сафардин қайтурмусиз? Йўл бўлсин?

А х м а д — Юмуш билан келувдим, уйга қайтурмен.

С а т и м к а р в о н (*ўглига*) — Ўртоғингни мингаштириб ол!

Нортуя ўмгачида Баттол билан Ахмад тебраниб, тебраниб бормокда. Улар аҳён-аҳёнда бир-бирига гап ташлаб боради.

А х м а д — Нималар кўрдингизу нималар олдингиз ёки туяни устидан тушмадингизму?

Б а т т о л — Шому Ироқни кўрмабсан, мусулмон бўлмабсан. Россиям мусулмонобод шаҳарлар экан. Бозорларида танга ташласанг ерга тушмайди.

А х м а д — Савдо-сотик қалай бўлди?

Б а т т о л — Анорни кўзларига суртишди!.. Анор жуда пул экан.

А х м а д — Мешларни ақчага тўлатиб келяпмиз, денг, ошнам?

Б а т т о л — Бу мешлардаги пул эмас, мато!.. (*Устидаги кийимини кўрсатади*) Манавидақа бадий парча, бундин ҳам яхши ипаклик матолар, жундан тўкилган газмоллар. Буларни кўрган қизларди кўзи ўйнаб кетади...

Харакат устознинг уйига кўчади.

Устознинг уйи. Баттол Шому Ироқдан олиб келган парчаю, ипаклик тўқималар, сукноларни Парчинойнинг онаси Гулруга кўз-кўз қилиб намойиш этади. Ялтирок парча ва ипакли матолардан кўз қамашади.

Гулру уни ҳавас билан томоша қилади.

Б а т т о л — Хоҳлаганча олинг. Мозор босиб келган табаррук матоларни сизларга арзон нарҳда берурман.

Г у л р у (*Сукнони кўрсатиб*) — Мана бунисидан беш газ ўлчанг. Менга (*парчани кўрсатиб*) манависидан бир кийимлик беринг...

Б а т т о л (*Парчани ўлчамай уёқ-буёққа аланглайди, кимнидир қидираётгандай безовта бўлади...*) — Буниси сотилмайди...

Г у л р у — Нега?

Б а т т о л — Буниси Парчинойга... Ўзлари қанилар?

Гулру сотиб олган сукносини бошига солиб туриб, жавоб қилади:

— Парчиной ҳаливери келмайди.

Б а т т о л (*Энтикиб сўрайди*) — Қаёққа кетган?

Г у л р у — Аҳмад ибн Муҳаммаднинг ҳовлисида.

Б а т т о л (*ҳайратланиб*) — У ерда нима қилади!?

Г у л р у — Зиёратга кетди?

Б а т т о л (*Ундан ҳам қаттиқроқ овозда*) — Кимни зиёрат қилади?!

Г у л р у — Хабарингиз йўқми? Аҳмад ибн Муҳаммад ҳазрати Маъмун Ихшид илтифотига сазовор бўлибдурлар.

Б а т т о л (*Заҳарханда*) — Ихшид унга от билан туя ҳадя қилмабди-ку... Унинг девонидан пиёда чикди, туямга мингшиб уйига зўрға келди. Бу мағзава мулла-вачча у ерда нима каромат кўрсатибдики, илтифотга сазовор бўлсун... Бе...

Г у л р у — Ҳизир назар қилган у ўғлонга. Йўқса уч ойлигидаёқ росмана тили чиқармиди. Тўққиз ойлик бола чопқиллаб юриб кетган экан. Беш ёшида мактаб муаллими бирлан масала талашиб мот қилибдур. Ўқишда ҳеч ким билмаганини ул зот ечиб берурмиш. Дариссаломдин келган фузалолар ҳам уни темир дафтарига хатлаб кетдилар. Пешонаси ялтиллабдур бу ўғлоннинг.

Б а т т о л (*Аҳмадга рашк ўтида ёнгандай бўлиб, жаҳл билан жўнаб қолади*) — Хайр!

Г у л р у — Хай, пулингизни олмадингиз-ку!

Баттол яна тоғаси миршаббоши ҳузурида. У яна чақимчилик қилиб, тагин Аҳмаднинг қутлуғ йўлини тўс-моққа уриниб, тоғасини қайрайди.

Б а т т о л — Тоғажон! Ўша безори бола Аҳмад Дариссаломга кетаётганидан хабарингиз борму?

М и р ш а б б о ш и — Шуни билмаса тоғанг бу ерда пашша кўриб ўтирибдирму жиян!..

Б а т т о л — Нега унинг йўлини тўсмадингиз?

М и р ш а б б о ш и — Хужжатлари жойида. Энг юқори хазратнинг мухр бор. Йўлини тўсиш менга чикора.

Б а т т о л — Ахир у ҳалифа билан тил топишиб олса, Кубоға қайтгач, бошимизга бало бўладир-ку?

М и р ш а б б о ш и — Бу ерлардин йироқда юрса қайтага яхши эмасми. Талашдаги нозанин шу ерда қоляпти-ку...

Тоғаси унга ажиб ва яхши фикр берди шекилли, Баттол ўйлашиб колди-да, ниманидир фаҳмлаб, хурсанд кулади.

Б а т т о л — Ҳа-ҳа, ха-хий!..

* * *

Мухаммаднинг ҳовлиси. Ёз фасли. Дарахтлар кўм-кўк. Бу ерга қавм-қариндош тўпланган. Аҳмад ибн Мухаммадни Дариссаломга кузатгани йиғилганлар орасида Устоз, мударрис, юнон олими, Парчинойлар ҳам бор.

Йиғилганлар Аҳмад ҳақида кўн нарсаларни билгилари келади. Уларни қизиқтирган масалалар хусусида устоз жавоб беришга улгуролмайди. Биз сўнгги савол жавобларнигина эшитиб қоламиз.

С а т и м к а р в о н — Аҳмад ибн Мухаммад Ихшид девонининг улуғ илтифотига сазовор бўлган эмуш. Ўша илтифот не эрур?

У с т о з — Оллоҳ ҳар осу бандани шундай эътиборли қилсин, деймиз. Юртимизнинг бул қобил ўғлони Дариссалом алломалари қаторидин жой олибдурлар.

С а т и м к а р в о н — Қандай амал мансаби берилибдур?

У с т о з — Олимга амал ила мансаб бегонадур. Ул зот Дариссаломда олий ҳазрат халифамизнинг нури нигоҳида бўлурлар. Маънавий, маърифий ва башарий илм-фан ўчоғи «Байтул ҳикма» кўйнида бўлурлар. Бундан ортиқ мартаба йўқдир доно инсонга!

О в о з л а р — Оллоҳ, ёр бўлсин, ўғлонимизга!..

Ичкаридан сафар анжомлари билан бутланган Аҳмад ибн Мухаммад чиқади-да, табассум ила ҳаммага таъзим бажо қилади.

Одамлар уни ўраб олиб, елкасини табоб қиладилар. Маҳалла йиғитлари омад тилагандай ҳавас билан елкаларига уриб кўядилар.

Унинг олдига Парчиной келади. Кўзларини парилла-
тиб тургач, ниҳоят, дейди:

П а р ч и н о й — Хат-хабарингизни хуммор бўлиб
кутурман.

А х м а д — Сиз ҳам унутмағайсиз. Ишонаман.

Баттол пайдо бўлади-да, қора тиканақдай орага суку-
лади.

Б а т т о л — Пиёда кетяпсанму? Туя керакму?

А х м а д — Ташаккур, Қашқардин келадиган кар-
вон билан йўлга чиқурмен.

Баттол Парчинойга «ўзимга қоладиган бўлдингку»
дегандай маккарона қараб қўяди.

Парчиной ундан юзини ўгириб олиб, Аҳмаднинг дий-
дорига тўймаётгандай суқланиб боқади.

А х м а д (*Отасига таъзим айлаб тиз чўкиб рухсат
сўрайди*). — Падари бузрукворим! Сафаримга дуо айланг.

М у х а м м а д — Сиздин минг бор розиман,
билингки, Оллоҳ ҳам рози бўлғай (*Сафар дуосини
ўқийди*):

— Оллоҳим, унга узоқни яқин, сафарини осон қил!

...Оллоҳ таквони озифинг қилсин, гуноҳингни кечсин
ва қаерда бўлмагин сенга эзгуликлар бўлишини осон-
лаштирсин, қайси ерга йўналмагин яхшиликка юзлан-
тирган бўлсин!

Ҳамма билан бирга Аҳмад ҳам «Омин» дейди ва ўз
навбатида у ҳам сафарга чиқиш дуосини ўқийди:

А х м а д — Оллоҳим, иноятинг-да жажд қилурман,
шайланурман ва сафар қилурман.

— Сизларни омонатлари ҳайбатга солмайтурган ва
зое бўлмайдиган Оллоҳнинг паноҳига топширдим!

Аҳмад аввал момосини, кейин падари бузрукворини,
сўнгра устозларни кучоклайди.

Уни ҳамма тантана билан кузатади.

Бир зумда кўча хувуллаб қолгандай жим-жит бўлиб
қолади.

Фильм тугайди.

МУНДАРИЖА

ҲИКОЯЛАР

Аллома бола	4
Бағдод учрашувлари	18
«Байтул ҳикма» китобдори ёки Ал-Жабр қандай туғилган	26
Аҳмад Фарғоний ва Мирзо Улугбек	35

ДРАМАЛАР

Аҳмад Фарғоний	44
Аҳмад Фарғонийнинг ёшлиги	86

КИНОСЦЕНАРИЙ

Ердаги юлдуз	114
------------------------	-----

ИБРОҲИМ РАҲИМ

АҲМАД ФАРФОНИЙ

(*ҳикоялар, драмалар, киносценарий*)

«Шарқ» нашриёт-матбаа концерни
Бош таҳририяти
Тошкент — 2000

Мухаррир *А. Бобониёзов*
Безакловчи *рассом А. Баҳромов*
Бадий муҳаррир *Ф. Башарова*
Техник муҳаррир *Л. Хижова*
Мусаххих *Ж. Тоирова*

Теришга берилди 28.03.2000. Босишга рухсат этилди 05.06.2000.
Бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Кудряшов гарнитураси. Офсет босма.
Шартли босма табағи 7,56. Нашриёт ҳисоб табағи 7,83.
Адади 5000 дона. Буюртма № 504. Баҳоси келишилган нарҳда.

**«Шарқ» нашриёт-матбаа концернининг босмаҳонаси,
700083, Тошкент шаҳри, «Буюк Турон» кўчаси, 41.**

P29

Раҳим, Иброҳим.

Аҳмад Фарғоний: (Ҳикоялар, драмалар, киносценарий). — Т.: «Шарк», 2000. — 144б.

Ўз2